

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ОБДАРОВАНОЇ ДИТИНИ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ
У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ**

Монографія

Київ
2014

УДК 159.923:004.738.5
ББК 88.37:32.973.202
Л87

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту обдарованої дитини НАПН України
(протокол № 6 від 25.06.2014 р.)*

Рецензенти:

О. І. Бондарчук, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології управління ДВНЗ УМО НАПН України;
Ю. М. Ковальчук, кандидат психологічних наук, доцент, вчений секретар ІОД НАПН України

Лучинкіна А. І., Мілютіна К. Г., Яншина Т. А.

Л87 Психологічні особливості соціалізації обдарованих дітей у віртуальному просторі : монографія / А. І. Лучинкіна, К. Г. Мілютіна, Т. А. Яншина. – К. : Інститут обдарованої дитини, 2014. – 252 с.

ISBN 978-966-2633-48-1

У монографії йдеться про психологічні закономірності соціалізації обдарованої особистості в Інтернет-просторі, розкривається погляд на соціалізацію обдарованої особистості в Інтернеті як на процес розширення власного досвіду, звертається увага на те, що соціалізація в Інтернет-середовищі є вагомим складовим елементом соціалізації особистості. Автори розглядають складові, структуру та етапи Інтернет-соціалізації. Важливою частиною монографії є розроблена система психологічного супроводу процесу Інтернет-соціалізації та профілактики девіантного розвитку обдарованих підлітків.

Монографія розрахована на науковців і педагогічних працівників: педагогів, психологів, соціальних педагогів, студентів вищих навчальних закладів.

**УДК 159.923:004.738.5
ББК 88.37:32.973.202**

ISBN 978-966-2633-48-1

© Інститут обдарованої дитини
НАПН України, 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІНТЕРНЕТ ЯК ІНСТИТУТ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ	9
1.1. Специфіка Інтернету як соціалізувального середовища обдарованих дітей і підлітків	9
1.2. Ознаки Інтернету як інституту соціалізації	34
1.3. Мотивація користування Інтернетом обдарованих дітей і підлітків	42
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	79
РОЗДІЛ 2. ІНТЕРНЕТ-СОЦІАЛІЗАЦІЯ	82
2.1. Поняття та фактори Інтернет-соціалізації	82
2.2. Основні відмінності між реальною та віртуальною соціалізацією	83
2.3. Віртуальний простір як інститут соціалізації особистості	84
2.4. Підходи до розуміння віртуальної особистості	88
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	99
РОЗДІЛ 3. ПРОФЕСІЙНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ В ІНТЕРНЕТ-ПРОСТОРІ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ	100
3.1. Формування професійної ідентичності у віртуальному просторі	100
3.2. Професійні Інтернет-спільноти як умова самовизначення обдарованих дітей та підлітків	123
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3	151
РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНЦІЙ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ В ІНТЕРНЕТ-СЕРЕДОВИЩІ	152
4.1. Соціально-психологічна природа життєвих завдань особистості	152
4.2. Психологічні особливості моделювання життєвих завдань особистості	166
4.3. Екзистенціально-психологічний контекст моделювання життєвих завдань особистості	168
4.4. Поняття копінг-стратегії та її вплив на формування узгодженості життєвих завдань особистості	170
4.5. Емпіричне дослідження копінг-стратегій та асертивності як чинників формування узгодженості життєвих завдань у школярів, які належать до професійно спрямованих Інтернет-спільнот	185
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4	200

РОЗДІЛ 5. Профілактика викривлень Інтернет-соціалізації обдарованих дітей і підлітків	203
5.1. Напрями, форми попередження викривлень віртуальної соціалізації	203
5.2. Реалізація програм психологічного супроводу на доінтернетному етапі	207
5.3. Ефективність корекційних впливів на користувачів, які перебувають на початковому етапі Інтернет-соціалізації	215
5.4. Особливості психологічного супроводу користувачів на основному етапі Інтернет-соціалізації	226
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5	233
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	236
ДОДАТКИ	243

ВСТУП

Зростання популярності Інтернету, виникнення у ньому нових видів діяльності, кіберкультури, соціальних мережеских спільнот свідчить про те, що Інтернет-простір став новим середовищем соціалізації особистості. Неоднозначність впливів Інтернет-середовища на особистість проявляється в тому, що: по-перше, інформаційні можливості Інтернет-простору, перенесення активності з реального простору у віртуальний призводять до того, що самореалізація особистості виступає в нерозривному зв'язку з Інтернетом; по-друге, зняття багатьох табу реального світу у віртуальних інформаційних середовищах в окремих випадках може призвести до формування девіантної особистості.

У психологічній науці проблематика соціалізації особистості в Інтернет-просторі досліджена недостатньо.

Спроба перенести модель соціалізації у реальному просторі на віртуальний простір не дає можливості зрозуміти психологічні закономірності соціалізації в Інтернет-просторі через невизначеність віртуального простору Інтернету та його відмінності від простору реального.

Наукова проблема дослідження цього процесу полягає у виявленні загальних закономірностей, визначенні нормативності його перебігу.

Незважаючи на те, що поняття віртуального простору має досить широке значення: простір уявного (Ж. Лакан, М. Фуко, Ж. Дерріда, М. О. Носов), простір симулякрів (Ж. Бодрійяр, Ж. Делез), що дозволяє зарахувати до нього інформаційний простір взагалі (медіа-простір, простір мистецтва, літератури тощо), в останні роки його тісно пов'язують з Інтернетом, який онтологічно обґрунтований прагненням людини створювати альтернативні світи (Дж. Сулер, С. А. Дацюк). Отже, у монографії під віртуальним середовищем ми будемо розуміти Інтернет-простір.

Гуманітарні дослідження віртуальної соціалізації, які беруть початок у соціологічних дослідженнях (С. В. Бондаренко, А. Б. Скуратова, А. В. Чистякова), стосуються розгляду функціонування Інтернет-спільнот, характеру взаємодії між ними та в їхніх межах (А. О. Петренко-Лисак, Л. В. Ратунова), комунікативних аспектів взаємодії (О. І. Горошко,

В. В. Жилкін, А. Л. Радкевич, Н. Д. Чеботарева) та суто соціологічного аспекту.

Психологічні дослідження у мережі Інтернет розкривають окремі особистісні характеристики користувачів, зокрема: збіднення емоційної сфери через відсутність тілесної представленості в мережі (Д. Ганн, Г. Петри); особливостей когнітивної сфери (Б. М. Величковський, К. Кердиллан, Г. Грезійон та ін.), а також мотивації користувачів (О. М. Арестова, Л. М. Бабанін, О. Є. Войскунський, О. В. Сміслова, П. Тейлор). У межах медіасоціалізації (О. П. Белінська, О. О. Тихомандрицька). Частина дослідників розглядає Інтернет як складову медіасередовища, у якому йому надається статус інструменту соціалізації та досліджуються його агресивні впливи на особистість (Л. А. Найдьонова, О. В. Петрунько, Л. Г. Чорна).

Визнаючи значущість цих досліджень, акцентуємо увагу на те, що цими авторами розглядаються лише окремі впливи Інтернет-середовища на особистість, а це не дає змоги побачити цілісну картину соціалізації особистості в Інтернет-просторі.

У дослідженнях науковців процеси віртуальної соціалізації, медіасоціалізації лише частково перетинаються з процесом соціалізації в Інтернет-середовищі, що потребує розширення категоріального апарату соціальної психології, та стосуються процесу соціалізації особистості в Інтернет-просторі.

Віртуальна особистість користувача, на думку вчених (О. П. Белінська, Є. О. Горний, Дж. Симпсі), є презентацією особистості в Інтернеті.

У психології особливості віртуальної особистості були досліджені у зв'язку з соціальною ригідністю користувачів (О. П. Белінська, А. Є. Жичкіна); компенсаторним прагненням подолання об'єктивних чи суб'єктивних труднощів реального спілкування та взаємодії (Т. Келер, В. Фріндте); Інтернет-залежністю (В. В. Посохова, К. Янг). Становлення віртуальної особистості як можливого результату соціалізації в Інтернет-середовищі дослідниками враховано не було.

Дослідження соціалізації в Інтернет-просторі, як частини віртуального простору взагалі, наближує до розуміння процесів соціалізації кожної людини у її власному просторі «уявного», оскільки Інтернет-середовище більш інструменталізовано.

Недостатньо розглядався вченими, але потребує наукової уваги, той факт, що Інтернет впливає на різних користувачів по-різному. Не з'ясовано вплив суб'єктивної активності самого користувача у процесі соціалізації в Інтернет-середовищі, не визначено механізми цієї соціалізації, не досліджено психологічні умови, що призводять до виникнення відхилень у процесі соціалізації особистості користувача в Інтернет-середовищі.

Мета дослідження: виявити психологічні закономірності соціалізації обдарованої особистості в Інтернет-просторі.

Об'єкт дослідження: процес соціалізації особистості.

Предмет дослідження: процес соціалізації обдарованої особистості в Інтернет-просторі.

Концепція дослідження розкриває психологічні закономірності Інтернет-соціалізації особистості користувача і полягає у наступному.

1. Інтернет-соціалізація – це процес розширення соціального досвіду користувача при входженні у соціокультурне середовище Інтернету, що є частиною процесу соціалізації особистості взагалі. Соціалізаційні впливи на особистість з боку Інтернет-середовища у співвідношенні із впливами інших інститутів соціалізації можуть бути зрівноваженими, що сприяє формуванню нових форм взаємодії суб'єктів у середовищі Інтернету, відсутніми (або домінуючими), що може призвести до відхилень у становленні особистості користувачів.

2. Процес Інтернет-соціалізації має свої складові, структуру та розгортається по етапах, яким відповідають певні рівні реалізації складових.

3. Психологічні особливості Інтернет-соціалізації впливають на розширення соціального досвіду особистості користувачів та спрямовують процес її соціалізації в Інтернет-середовищі за нормативним або девіантним напрямом, що можливо на кожному з етапів. Це зумовлює необхідність психологічного супроводу Інтернет-соціалізації з метою забезпечення нормативності її перебігу.

Відповідно до мети та концепції було визначено такі *завдання дослідження*:

- визначити теоретико-методологічні підходи до розгляду процесу соціалізації в Інтернет-середовищі та розробити концептуальну модель соціалізації обдарованої особистості в Інтернет-середовищі;
- емпірично дослідити розгортання Інтернет-соціалізації та процес становлення віртуальної особистості;
- визначити критерії нормативної соціалізації обдарованої особистості в Інтернет-середовищі, емпірично дослідити нормативність перебігу процесу професійної соціалізації;
- розробити систему психологічного супроводу процесу Інтернет-соціалізації та профілактики девіантного розвитку обдарованих підлітків.

Теоретико-методологічною основою дослідження є системний підхід до вивчення особистості (Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко); культурно-діяльнісна концепція соціалізації особистості (Л. С. Виготський, О. О. Леонт'єв, М. Мід, В. В. Москаленко); інституціональна концепція соціалізації (М. Й. Боришевський, О. В. Петрунько); мережевий підхід (Г. Бейтсон, Ф. Х. Варелла, Ю. О. Єлісеєва, М. С. Каган, Ф. Капр, У. Матурана, М. Л. Смульсон); теорія суб'єктивної картини світу (Д. О. Леонт'єв, Н. В. Паніна, Т. М. Титаренко); теорія симулякрів (Ж. Бодріяр, Ж. Делез, В. О. Ємелін); концепція соціальних

уявлень (С. Московічі); концепція варіативної ситуації розвитку (В. В. Абраменкова, Н. Є. Завацька); теорія адиктивної поведінки (Н. Ю. Максимова, Л. М. Юр'єва); концепція психосемантичних полів (Ю. М. Лотман, Н. В. Чепелева).

Методи дослідження:

- теоретичні (теоретико-методологічний аналіз, узагальнення, систематизація, класифікація, моделювання);
- емпіричні (метод включеного спостереження; анкетування та інтерв'ювання – для виявлення мотивів користування Інтернетом, терміну та часу перебування в Інтернеті; тестування – авторський опитувальник «Інститути та механізми соціалізації» для визначення провідних інститутів і механізмів соціалізації; методика незакінчених речень; методика парних порівнянь (Л. В. Скворцов); контент-аналіз текстів творів користувачів та їхніх сторінок у соціальних мережах; методика мотиваційних тенденцій Ж. Нюттена – для визначення потреб і мотивів особистості; інтент-аналіз самозвітів користувачів – для дослідження міфологічної складової Інтернет-соціалізації; шкала базових переконань про світ (Р. Янов-Бульман), авторська дослідницька методика «Особистість у віртуальному просторі» – для дослідження результатів Інтернет-соціалізації).

РОЗДІЛ 1

ІНТЕРНЕТ ЯК ІНСТИТУТ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ

1.1. Специфіка Інтернету як соціалізувального середовища обдарованих дітей і підлітків

Інтернет-середовище як інститут соціалізації. Для суспільства як складної організованої системи життєво важливо закріпити певні типи соціальних взаємодій, зробити їх узгодженими, доцільними, щоб вони відбувалися за певними правилами – були обов'язковими для соціальних спільнот, соціальних організацій та соціальних груп.

Реалізацію цієї мети мають забезпечити такі елементи суспільства, як соціальні інститути, що дають змогу створити міцну та стійку систему взаємин між людьми у складному суспільному середовищі, сформувати соціальний порядок, необхідний для задоволення основних потреб соціальних груп: забезпечення матеріальними ресурсами, соціальними благами, цінностями культури тощо.

Соціальний інститут – організована система зв'язків і соціальних норм, що об'єднує важливі суспільні цінності та процедури, які задовольняють основні потреби суспільства. У даному разі суспільні цінності (поширені ідеї та цілі, суспільні процедури) – стандартизовані зразки поведінки у групових процесах, система соціальних зв'язків (переплетіння ролей та статусів), завдяки яким ця поведінка здійснюється та утримується у визначених межах [17].

Соціальні інститути закріплені в усіх сферах нашого життя, вони регулюють усі види нашої діяльності.

Труднощі щодо визначення соціальних інститутів полягають у тому, що цей термін у широкому розумінні можна застосувати до всіх без винятку видів соціальної поведінки, а у вузькому значенні – до тих із них, які явно та ефективно санкціоновані суспільством.

За Е. Дюркгеймом соціальні інститути – «кристалізовані способи дії», мислення та почуття, сталі для певної групи, обов'язкові для неї, такі, що відрізняють її від інших. Наполягаючи на примусовому характері, він розглядав соціальні інститути як синонім будь-якої соціальної регуляції: все соціальне – інституціонально, а інститут – інструмент соціального примусу.

За П. Бергером, соціальні інститути змушують людей йти визначеними шляхами, які суспільство вважає бажаними. Це вдається тому, що люди переконуються: ці шляхи – єдино можливі. У межах інституту поведінка людини стає передбачуваною за своїми орієнтаціями та формами здійснення. Навіть у випадках порушення або певної варіації рольової поведінки основною цінністю інституту залишаються саме нормативні межі.

Дослідник І. Гавриленко визначає соціальні інститути як стійкі утворення, які забезпечують відносну стабільність суспільних зв'язків, відносин і форм діяльності в межах суворої внутрішньої (соціальна структура в широкому значенні) та зовнішньої (міждержавний і міжнародний порядок) соціальної організації.

Це сукупність груп, установ і організацій, що розпоряджаються певними людськими, матеріальними та духовними ресурсами задля реалізації покладених на них функцій. Це є певним набором доцільно орієнтованих стереотипів поведінки відповідних осіб, груп чи суспільних структур у конкретно визначеній ситуації [16].

Система соціальної регламентації тієї чи іншої сфери – соціальний інститут – формується за наявності певних умов:

1) у суспільстві повинна існувати та усвідомлюватися суспільна потреба в цьому інституті;

2) суспільство повинно мати відповідні ресурси для забезпечення цієї потреби (матеріальні, трудові, організаційні) системою функцій, дій, індивідуальних цілепокладань, символами та нормами, що утворюють культурне середовище, на основі якого формується новий соціальний інститут.

Процес інституціалізації – утворення соціального інституту – передбачає декілька етапів:

1) виникнення потреби, задоволення якої вимагає сумісних організованих дій;

2) формування спільних цілей;

3) поява соціальних норм і правил під час стихійної взаємодії, що здійснюється методом спроб та помилок;

4) поява процедур, пов'язаних із нормами та правилами;

5) інституціалізація норм і правил, процедур, тобто їх прийняття та практичне застосування.

Для виникнення соціального інституту обов'язково необхідна суспільна потреба. Г. Ленскі визначив основні соціальні потреби, що породжують інституціоналізацію.

1. Потреба комунікації: її задовольняє соціальний інститут мови, в якому чітко регламентовано вживання слів, розділових знаків, стилів тощо; освіта, зв'язок, транспорт.

2. Потреба у виробництві продуктів та послуг: її задовольняє економіка.

3. Потреба безпеки громадян, захисту їх життя та благополуччя: служба безпеки, міністерство внутрішніх справ – політичні соціальні інститути.

4. Потреба у соціальному контролі за поведінкою членів суспільства: тут спрацьовує правова система, адміністративне, кримінальне право, а також традиції, звичаї, мораль, соціальний інститут релігії.

5. Потреба у розподілі благ та привілеїв: насамперед це компетенція політичних інститутів, які визначають пільги для окремих категорій громадян.

6. Потреба у підтримці системи нерівності: розміщення соціальних груп за різними позиціями та статусами; над реалізацією цієї потреби працюють дуже багато політичних структур та інших соціальних інститутів; зокрема, сім'я визначальна у розподілі позицій, освіта також закріплює та відтворює соціальну нерівність у суспільстві.

До загальних ознак соціального інституту належать:

- виокремлення певного кола суб'єктів, що у процесі діяльності вступають у відносини, які набувають стійкого характеру;
- визначена (більш-менш формалізована) організація;
- наявність специфічних соціальних норм і приписів, що регулюють поведінку людей у межах соціального інституту;
- наявність соціально значущих функцій інституту, що інтегрують його в соціальну систему.

Розглянемо універсальні функції соціальних інститутів.

1. Закріплення та відтворення суспільних відносин. Соціальні інститути мають систему норм, правил поведінки, які закріплюють, стандартизують поведінку, роблять її передбачуваною. Соціальний контроль забезпечує порядок та межі, в яких повинна протікати поведінка кожного члена інституту.

2. Регулятивна – регулювання відносин між членами суспільства. Полягає у регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, санкцій дії індивідів у межах соціальних відносин (забезпечується виконання бажаних дій і усунення небажаної поведінки).

3. Інтегративна – згуртування та мобілізація соціальних груп. Полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, що загалом забезпечує соціальну стабільність суспільства.

4. Трансляюча – передавання соціального досвіду. Соціальний інститут транслює досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління.

5. Комунікативна – розповсюдження інформації. Спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми за рахунок певної організації їх спільної життєдіяльності.

Деякі потреби, такі як інформаційний голод, потреба у безпеці, спілкуванні, позитивній оцінці та самооцінці, а також потреба у самореалізації можуть задовольнятися недостатньо у реальному житті. Більше того, обмеженість у часі людського життя не дає змоги одночасно

експериментувати з різними життєвими шляхами однією людиною, проте така потреба у людини існує.

Таким чином, існує низка потреб, які зумовлюють необхідність формування нового соціального інституту, яким виступає Інтернет. Він забезпечує зазначені потреби, окрім того, відповідає іншим ознакам соціальних інститутів: забезпечує соціальну нерівність – розподіл користувачів за свободою або обмеженням прав доступу, за рівнем Інтернет-освіченості, за тематичними групами, а також різницю статусів всередині груп. У той же час перехід від однієї страти до іншої в Інтернет-просторі відбувається доволі легко: кожний користувач може стати модератором або адміністратором власного сайту або змінити рід Інтернет-діяльності.

Соціальні зв'язки в Інтернет-середовищі мають свої особливості. У традиційних соціальних інститутах передача соціального досвіду відбувається двома шляхами: від старшого покоління до молодшого або між однолітками. У першому випадку – це авторитарна модель, результатом якої часто є конфлікт поколінь. У другому випадку відбувається розшарування за віком, і соціальний досвід кожної вікової групи залишається лише всередині її, а новий досвід з віком доводиться отримувати шляхом спроб і помилок.

Інтернет-середовище є різновіковим: всередині групи можуть спілкуватися люди різного віку з однаковими інтересами. Передача досвіду відбувається від більш досвідчених до менш досвідчених, незважаючи на вік або стаж Інтернет-діяльності. Результатом такої взаємодії є розширення соціального простору людини, стимулювання її до самостійного набуття власного соціального досвіду.

Важливою ознакою соціального інституту є його представленість у матеріальному еквіваленті та виконуваних функціях. Інтернет надає змогу придбати реальні товари та послуги, отримати інформацію, яка може реально впливати на особистість (дистанційне навчання, віртуальні музеї, бібліотеки, кінозали тощо).

Інтернет-середовище надає також гарантії [27].

1. Забезпечення подібності поведінки та узгодженості дій і намірів людей в Інтернеті. Користування Інтернет-ресурсами передбачає однаковий для всіх алгоритм дій: вибір теми або виду діяльності, пошук або авторизація на сайті для всіх однакові. У межах однієї тематичної групи забезпечується спільність інтересів, норми поведінки керуються модераторами.

2. Інтернет надає додаткові можливості задоволення потреб: багатоманітність пропонованих сайтів надає змогу знайти саме ту галузь, де користувач буде почувати себе найбільш комфортно, яка найбільш відповідає його власному запиту, де він зможе розкрити себе найбільш повно.

3. Усі питання, що виникають, вирішують модератори в межах окремої теми або групи.

Тож Інтернет, як інститут соціалізації, пройшовши усі етапи інституціалізації, відповідає основним ознакам і виконує основні функції, що притаманні традиційним інститутам соціалізації.

Основні підходи до вивчення процесу соціалізації в Інтернет-середовищі. Методологічна концепція дослідження Інтернет-соціалізації особистості містить декілька важливих аспектів, що відрізняють її від концепції дослідження цього процесу в реальному середовищі.

По-перше, необхідно розглядати вплив сукупності соціалізаційних внесків всіх віртуальних реальностей, що представлені в Інтернеті, на особистість користувача [19]. З одного боку, існування множини автономних віртуальних реальностей пояснюється з погляду поліонтичного підходу, запропонованого Н. Носовим, а з іншого – розгляд презентацій цих реальностей в Інтернет-середовищі та визначення їх сумарного соціалізаційного впливу на особистість можливий лише з точки зору системного підходу. Виникає суперечлива ситуація: системний і поліонтичний підходи по своїй суті є протилежними. Системний підхід розглядає будь-які явища та процеси як частини більш складних явищ і процесів. Поліонтичний підхід розглядає явища та процеси як автономні та ті, що стикаються. Протиріччя буде вирішено, якщо розглядати віртуальні реальності, представлені в Інтернет-середовищі, з точки зору поліонтичного підходу, а їх впливи на процес соціалізації – з погляду системного підходу. Тоді віртуальні реальності можуть існувати окремо, а вплив кожної з них на процес соціалізації особистості можна розглядати лише як частину всього соціалізаційного внеску.

По-друге, було б зайвим розглядати всі наявні концепції соціалізації щодо Інтернет-простору. Частина з них має вікові обмеження (закінчення процесу соціалізації чітко визначене), у той час як верхні та нижні межі віку входу до Інтернет-середовища важко визначити. Багато традиційних концептуальних підходів до соціалізації, зокрема біологічні та частина психоаналітичних, неможливо використовувати стосовно соціалізації особистості в Інтернеті.

Враховуючи інтелектуалізацію сучасного суспільства, розглянемо когнітивні теорії соціалізації А. Бандури, Л. Колберга та культурологічний підхід М. Мід стосовно особистості в Інтернеті.

Соціально-когнітивна теорія А. Бандури цікава наступним постулатом: поведінка, особистісні аспекти та соціальні впливи – взаємозалежні детермінанти. На поведінку людини впливає оточення, але вона також відіграє активну роль у створенні оточуючого середовища. Людина може навчитися контролювати події що впливають на її життя. На думку А. Бандури, люди формують когнітивний образ певної поведінкової

реакції через спостереження, і надалі ця закодована інформація слугує орієнтиром у їх діях.

Така точка зору дуже важлива, оскільки перекладає відповідальність за життя людини з інших на саму людину, визначає її активність у моделюванні життя, вводить поняття образу поведінкової реакції, наближує нас до віртуального простору.

Учений Л. Колберг пропонує виокремлювати етапи соціалізації залежно від рівня морального розвитку. Основна ідея: люди мають різний ступінь соціалізації незалежно від віку; процес соціалізації може здійснюватися не лише у дитинстві. Викликає інтерес акцент дослідника на тому, що Інтернет-користувач вже має певний рівень морального розвитку в реальному світі. Цікаво дослідити, як саме розгортається моральний розвиток людини у віртуальному світі, як змінюються ціннісні уявлення про світ, який вона створила сама та який змінюється у її світогляді.

Відповідь на питання, яким чином передається соціальний досвід, культурні та соціальні норми, надає культурологічна теорія М. Мід. Основною тезою цієї теорії є вплив культури на процес соціалізації. Соціалізація є процесом засвоєння культурних норм певної групи людей або суспільства в цілому. При цьому існує декілька моделей трансляції цього процесу: *постфігуративна* (від старших до молодших), *конфігуративна* (між однолітками) та *префігуративна* (старші можуть навчатися у молодших; при цьому попередні моделі можуть мати місце, але немає жорсткого закріплення). Соціалізація в Інтернет-середовищі чітко вписується у префігуративну модель М. Мід.

Врахування властивостей віртуального середовища, а також ставлення до Інтернет-простору як до інтегрованої віртуальної реальності дозволяє, по-перше, визначити ступені віртуальної реальності в Інтернет-просторі, по-друге, розглянути вплив попереднього досвіду соціалізації у віртуальному просторі за межами Інтернету на процес соціалізації в Інтернеті.

Таким чином, соціалізація – це процес, що супроводжує людину упродовж усього її життя, проте сила та джерела соціалізаційного впливу не постійні. Відомі вчені-психологи, такі як З. Фрейд, М. Мід, М. Еріксон, Ж. Піаже вивчали процес соціалізації людини з різних кутів зору, вони виокремили вікові етапи соціалізації, кожен з яких має свої причини, особливості та наслідки. Процес соціалізації відбувається на чотирьох рівнях: макро-, екзо-, мезо- та мікросистемах. Засвоєння соціалізаційних впливів відбувається за допомогою механізмів соціалізації: ідентифікації, наслідування, навіювання, фасилітація та конформності. З. Фрейд розділив механізми соціалізації на позитивні (ті, що навчають) та негативні (ті, що забороняють). Процес соціалізації поділяють на направлений (коли відбувається запланований вплив) та стихійний (коли на соціалізацію впливають незаплановані фактори, результат яких важко проконтролювати).

Для закріплення соціальних норм слугують інститути соціалізації – такі елементи, що дають змогу створити міцну та стійку систему взаємин між людьми у складному суспільному середовищі, сформувати соціальний порядок, необхідний для задоволення основних потреб соціальних груп. Соціальні інститути також поділяють на *первинні* (сім'я, школа, навчальні заклади, гуртки, засоби масової інформації) та *вторинні* (це формальні організації, офіційні установи). До соціальних інститутів також належить Інтернет, що має свої специфічні особливості, а саме: надає більшу свободу та можливість задоволення потреб, які не можуть бути задоволені у реальному житті.

Вивчення Інтернету як інституту соціалізації також має свої особливості, тому постають питання про те, якими цінностями керується людина у світі, створеному нею самою; як змінюються культурні цінності людини у віртуальному просторі, адже Інтернет-середовище містить у собі елементи всіх культур користувачів; наскільки людина керує впливами, що здійснює на неї середовище, якщо людина здатна змінювати та керувати самим середовищем.

Організація та методичне забезпечення емпіричного дослідження процесу соціалізації в Інтернет-середовищі. Для проведення експериментальної роботи було поставлено таку ціль роботи: виявлення особливостей соціалізації в Інтернет-середовищі, пошук віртуальної ідентичності, порівняльний аналіз реального та віртуального образів особистості.

Гіпотезою дослідження слугувало припущення про те, що взаємодія між людьми через Інтернет-мережі має низку особливостей, зумовлених специфікою Інтернет-середовища. Спілкуючись у віртуальному просторі, людина привласнює певну віртуальну роль, створює свій віртуальний образ, віртуальну ідентичність, яка може відрізнитися від реальної ідентичності, та поводить у віртуальному світі відповідно до створеного образу.

Опитування проводилися шляхом розповсюдження методик через Інтернет-мережі: переважно за допомогою електронної пошти та соціальної мережі (www.vk.com), шляхом передачі приватних повідомлень, розміщення бланків на сторінках різних за тематичною спрямованістю груп і за допомогою розповсюдження опитувальників самими досліджуваними серед своїх знайомих.

Етапи дослідження:

- 1) добір методів дослідження та їх розповсюдження;
- 2) супровід досліджуваних, проведення онлайн-консультацій стосовно заповнення бланків опитувальників;
- 3) інтерпретація та підрахунки;
- 4) аналіз результатів дослідження;
- 5) обробка висновків.

Робота в Інтернет-середовищі вимагає певних знань, умінь та навичок. Наприклад, в Інтернет-мережах існує певна специфічна лексика, що описує явища, які не зустрічаються в реальному житті або виглядають в ньому зовсім по-іншому. Прикладом такої лексики можуть слугувати наступні терміни.

- *Спам* – масова розсилка повідомлень від невідомих осіб, найчастіше рекламного або комерційного характеру. Такі повідомлення можуть мати файли з вірусами. Іноді сторінки соціальних мереж бувають зламани та спам розповсюджується з цих сторінок серед контактів «зламаних» осіб.

- *Флейм* – словесна війна в Інтернет-форумах, чатах, блогах. Являє собою обмін повідомленнями (нерідко образливого характеру), які часто не стосуються предмету спору.

- *Тролінг* – написання провокаційних повідомлень, ціль яких викликати між учасниками обговорення конфлікти, флейм.

- *Флуд* – марнослів'я, повідомлення в Інтернет-форумах і чатах, що займає (в багатьох випадках) великі обсяги та не має якоїсь нової чи корисної інформації. Окрім цього, на форумах флудом називають будь-яке повідомлення, що не стосується теми форуму (офтопик).

- *Офтопик, офтоп* – будь-яке мережеве повідомлення, що виходить за межі заздалегідь встановленої теми спілкування.

Для успішного спілкування в Інтернет-просторі активно використовуються «смайли» – схематичне зображення людського обличчя, що використовується для передачі емоцій [3]. Оскільки текстове повідомлення важко забарвити необхідною емоцією, користувачами було створено систему знаків або комбінацій знаків для емоційного забарвлення повідомлення. Дуже часто користувачі після повідомлення додають знак «)» або комбінацію знаків «:))» чи «:-))», що означають посмішку. Ці знаки пом'якшують повідомлення, додають йому відтінок доброзичливості. На даний час створено цілу систему таких «смайлів», які можуть позначати емоцію або стан (знаки «:-0» позначають здивування), дію («:-*» – поцілунок), персонажів («^_^» або «=3» – милий котик) або предмети («@~>~» – квітка) тощо.

Під час проведення опитування зафіксовано наступні особливості та складності.

1. При розповсюдженні методик через Інтернет-мережі у приватних повідомленнях реципієнти сприймали їх як спам, тому тестові завдання часто ігнорувалися або швидко видалялися. Доводилося проводити попереднє спілкування з кожною людиною, завчасне попередження та підтвердження авторства повідомлення.

2. Кожен з реципієнтів виконував завдання у зручний для нього час. Через це для супроводу та консультацій стосовно заповнення бланків довелося дуже багато часу проводити у Мережі.

3. Дехто з опитуваних відсилав виконані завдання через декілька днів після отримання методичного матеріалу. Таким чином, спланований час на проведення опитувань виявився невідповідним, отже, на експериментальну частину довелося затратити значно більше часу, ніж було заплановано.

4. Дехто з реципієнтів, хто дав попередню згоду на проведення тестування, відмовлявся від участі, коли бачив обсяг тестового матеріалу. Найскладніше було з проєктивною методикою: реципієнти демонстрували опір, було отримано багато відповідей з неповністю виконаним завданням та подальшу відмову від остаточного його завершення.

5. Серед опитуваних можна виокремити таких:

- люди, знайомство з якими відбулося в реальності, спілкування підтримується через Інтернет та в реальності;
- люди, знайомство з якими відбулося в Інтернет-мережі, а спілкування з часом перейшло також і в реальність;
- люди, знайомство з якими відбулося в Інтернеті, але спілкування не перейшло у реальність;
- абсолютно незнайомі люди, які відгукнулися на прохання, що було розміщене на сторінках різних за тематикою груп соціальної мережі.

6. Серед опитуваних найбільш відповідально та серйозно до тестування поставилися ті, хто старші за віком, та ті, хто відгукнулися добровільно (оголошення у групах), а не отримали персональне прохання.

7. Окрім проходження тестування, згодом довелося звернутися до багатьох опитуваних під час інтерпретації результатів проєктивної методики. У більшості випадків при такому спілкуванні відповідали на додаткові запитання неохоче.

З урахуванням усього вищезазначеного, результати опитування такі: вибірка у 37 людей, серед яких 24 хлопців віком від 14 до 18 років (стаж користування Інтернетом – від 4 до 10 років) та 13 дівчат віком від 14 до 18 років (стаж користування – від 4 до 11 років), засвідчила, що всі вони користувались професійно спрямованими групами у соціальних мережах.

Обґрунтування добору та характеристика методів дослідження.

За логікою дослідження, насамперед варто дослідити силу впливу Інтернету як інституту соціалізації. Для цього було обрано опитувальник А. Лучинкіної «Інститути та механізми соціалізації».

Опитувальник «Інститути і механізми соціалізації» розроблено з урахуванням теорії соціалізації, він містить уявлення як про інститути соціалізації, так і механізми, за рахунок яких соціалізація відбувається.

Оригінальна методика складається з 35 тверджень, що скомпоновані у п'ять блоків за інститутами соціалізації: сім'я, школа, неформальні об'єднання, ЗМІ, Інтернет-простір. У межах кожного блоку розглядаються сім визначених нами механізмів соціалізації, зокрема копіювання,

ідентифікація, навіювання, соціальна фасилітація, конформність, включення, самовираження. Бланк методики складається з тексту опитувальника та бланку відповідей. Методика має дві форми – А і Б. Під час дослідження використовувався бланк А.

Бланк методики містить інструкцію та таблиці із твердженнями.

Респондентам надавалася така інструкція: «Вам пропонується 35 тверджень, проставте біля кожного з них одну з відповідей: так – 2 бали, іноді – 1 бал, ні – 0 балів».

Далі наводяться твердження. Кожному механізму соціалізації призначено одне запитання блоку.

Таким чином збираються дані про провідний механізм соціалізації та провідний інститут соціалізації у кожному випадку. Отже, в оригінальній версії опитувальника було виокремлено 12 шкал: п'ять з них стосуються інститутів соціалізації, а сім – механізмів соціалізації.

Опитувальник «*Особистість у віртуальному просторі*» було розроблено на базі Кримського державного інженерно-педагогічного університету спеціально для проведення дослідження серед Інтернет-користувачів.

Результатом реальної соціалізації є формування соціальної ідентичності особистості. Проте людина з кожним днем освоює нові території життя як у реальному, так і віртуальному планах. Властивості віртуального простору Інтернету зумовлюють потребу у реплікації або множинної самопрезентації власної особистості для позначення меж власної присутності. Результатом соціалізації в Інтернет-просторі є формування віртуальної ідентичності. За даними дослідження компанії «InMind», станом на початок другого півріччя 2012 р. 17,6 млн жителів України старше 15 років (45 % дорослого населення) регулярно користуються Інтернетом, а чисельність Інтернет-аудиторії з 2008 р. збільшилася на 44 %. Отже, дослідження формування нових ідентичностей у зазначеному просторі стає не лише предметом інтересу науковців, але й соціальним замовленням суспільства.

Основна кількість соціально-психологічних досліджень віртуальності орієнтована на аналіз закономірностей побудови віртуальної ідентичності користувача, а саме: відображає інтерес до вивчення способів підтримки позитивної соціальної ідентичності; аналізу процесу самокатегоризації через включення в нього прототипових компонентів; постановки проблеми множинної ідентичності; розгляду соціальної її складової як ієрархічно організованої; аналізу побудови ідентичності як дискурсивної дії (Ю. Бабаєва, О. Белинська, А. Жичкіна, Т. Келер, В. Фріндте). Ці дослідження мають феноменологічний характер і як об'єкт дослідження використовують побудову користувачем віртуальної особистості в іграх.

Взаємозв'язок ідентичності та поведінки в Інтернеті досліджується у роботах А. Є. Жичкіної та Є. П. Белінської. У своїх дослідженнях

О. В. Дубровіна, Н. В. Дмитрієва і Т. А. Наумова розглядають адиктивну ідентичність віртуально залежної особистості.

В. В. Пронін розглядає ідентичність в Інтернеті як різновид ідентичності в реальному світі. Дослідник вважає, що ідентичність може розглядатися в контексті трьох складових (біологічна, соціальна, психологічна), але з суттєвими корективами. У дослідженнях Є. Уханова проведено паралель між технологічним втіленням хмар і комунікативною реалізацією. У цьому контексті вводиться поняття хмарної ідентичності, а процес ідентифікації індивіда в мережі позначається як хмарна ідентифікація.

У своїх дослідженнях Є. Співак зазначає, що конструювання ідентичності не завжди відбувається усвідомлено. Люди дуже різняться за ступенем усвідомлення та контролю за конструюванням ідентичності в Мережі. Одні роблять повністю усвідомлений вибір своєї ідентичності, інші – частково усвідомлений, що потім розуміється з досвідом, а треті взагалі не замислюються та живуть з ілюзією повного контролю над собою. У кожному з цих випадків ми маємо справу із взаємодією сконструйованих образів, але ці образи конструюються з різним ступенем рефлексивності суб'єкта, який їх конструює.

Ми вважаємо, що поняття віртуальна особистість, віртуальна ідентичність, віртуальний образ «Я», віртуальна самопрезентація у межах нашого дослідження можна вживати як синонімічні. Окрім того, необхідно зазначити, що, незважаючи на значущість проведених досліджень та розроблені підходи до вивчення віртуальної ідентичності, не було визначено типологію віртуальних ідентичностей.

Ми враховуємо значущість проведених досліджень, проте формування віртуальної ідентичності не розглядалося дослідниками як результат соціалізації в Інтернет-просторі. Проблема, на нашу думку, полягає у тому, що в процесі Інтернет-соціалізації може бути сформована як просоціальна віртуальна ідентичність, так і асоціальна або антисоціальна віртуальні ідентичності. Саме для уникнення ситуацій формування девіантної ідентичності або зниження ризику її формування необхідно визначити можливі наслідки процесу Інтернет-соціалізації.

Віртуальна особистість підпорядковується деяким вимогам: вона не співвідноситься ні з «ідеальним», ні з «реальним» Я; висловлює прагнення випробувати те, що раніше не було випробуване (Turkle, Sempsey); створення «віртуальної особистості» не завжди є компенсаторним прагненням з подолання об'єктивних чи суб'єктивних труднощів реального спілкування та взаємодії (В. Фріндте, Т. Келер, А. Жичкіна); користувачами старшого підліткового та юнацького віку найчастіше «віртуальна особистість» створюється саме з метою випробувати новий досвід, що може бути пояснено віковим прагненням до самовираження, реалізованим через «примірку» на себе різних ролей (А. Жичкіна, О. Белінська).

Проте постає важливе питання про методика, яка б вимірювала наявність в особистості визначеного типу віртуальної ідентичності. Віртуальна ідентичність особистості може оцінюватися за трьома параметрами: віртуальність, залученість, спрямованість.

На сьогодні існує методика О. Щепіліної «Сприйняття Інтернету», що містить наступні шкали.

1. *Фактори залежності людини.* Залежність, на думку дослідниці, виражається у приналежності до мережевої субкультури, нецілеспрямованості поведінки та потребі у сенсорній стимуляції.

2. *Особливості сприйняття Інтернету.* Зазначена шкала охоплює мотивацію використання Інтернету, зміну свідомості, особливості спілкування та сприйняття Інтернету як кращого порівняно з реальним життям.

3. *Наслідки залежності* (час, проведений в Інтернеті; сприйняття простору Інтернету; сприйняття Інтернету як проєкційної реальності; анімації Інтернету; прагнення перенести норми віртуального світу в реальний).

Однак зазначений опитувальник не є стандартизованим і може бути використовуваним лише як дослідницька методика. Окрім того, спрямованість опитувальника на виявлення Інтернет-залежної особистості також викликає сумнів, оскільки не дає визначення саме Інтернет-залежності. Проте окремі підшкали є цікавими і можуть бути застосовані під час вимірювання ступеня віртуальності особистості.

А. Жичкіна й О. Белінська під час дослідження віртуальної ідентичності за основу обрали методика М. Куна «Хто я?». На наш погляд, незважаючи на цікавий матеріал, який дає зазначена методика, результати за нею стосуються більше ідеального уявлення респондента про себе і не можуть бути застосовані для визначення типу віртуальної ідентичності особистості.

Виникає проблема і з вимірюванням нормативної спрямованості створеної віртуальної особистості. Наразі стандартизованою методикою, що вимірює моральну нормативність особистості, є методика МЛО–АМ, розроблена А. Г. Маклаковим і С. В. Чермяніним. Проте шкалу «моральна нормативність» розраховано на визначення поведінки у реальному житті без урахування особливостей віртуального середовища.

Ще одна важлива характеристика віртуальної ідентичності особистості – її залученість до віртуального простору не вимірюється жодною стандартизованою методикою. Окремі спроби визначити рівень залученості особистості є у численних анкетах, опитувальнику О. Щепіліної, проте шкали, що вимірювала б саме залученість особистості до віртуального простору, не існує.

Відсутність методик спрямувала наше дослідження на створення опитувальника, за допомогою якого можна було б вимірювати характеристики віртуальної особистості.

Отже, опитувальник містить 60 стверджень, на які досліджуваному потрібно оцінити свою згоду («повністю згоден») або незгоду («не згоден») відповідно до запропонованої системи: 0 – повністю не згоден (ні); 4 – повністю згоден (так). Респондентам було запропоновано визначити відповідну градацію для кожного висловлювання та зробити позначку в бланку за кожним параметром окремо.

Результат опитувальника дає оцінку за трьома шкалами:

1. *Віртуальність* характеризує ступінь сприйняття Інтернету як життєвого простору. Особистість із високим рівнем віртуальності прагне більш тривалого перебування в Інтернет-середовищі, незважаючи на інші справи. Інтернет-простір для такої особистості – це насамперед простір самореалізації. Вона вважає Інтернет більш безпечним і цікавим, ніж реальне середовище, прагне до тиражування своїх або вигаданих образів в Інтернет-просторі.

Особистість з низьким рівнем віртуальності не розглядає Інтернет-простір як життєве середовище, отже, користується ним ситуативно (може створювати сторінки у соціальних мережах, аватари, проте заходить на них вкрай рідко).

2. *Залученість* до Інтернет-простору характеризується інструментальними навиками, відчуттям приналежності до мережевої субкультури, мотивацією.

Отже, особистість із високим рівнем залученості відчуває себе приналежною до мережевої культури, має достатні знання для орієнтації в Інтернет-просторі, високо мотивована до діяльності в Інтернеті. Зниження рівня залученості пов'язано зі зменшенням результатів за одним із критеріїв: мотивацією, інструментальністю або відчуттям приналежності до мережевої культури.

3. *Спрямованість* містить інформацію щодо просоціального, асоціального або антисоціального напрямку соціалізації в Інтернет-середовищі.

Просоціальність відповідає низькому рівню за шкалою «спрямованість» і виражається у дотриманні норм мережевого етикету, соціальних норм, прийнятих в Інтернет-просторі, і чинного законодавства.

Асоціальність відповідає середньому рівню за шкалою. Особистість епізодично порушує норми, прийняті в Інтернет-просторі, користується недозволенними ресурсами тощо.

Антісоціальність відповідає високому рівню за шкалою. Виражається у схильності порушення норм мережевого етикету, соціальних норм, прийнятих в Інтернет-просторі, і чинного законодавства.

Опитувальник «*Діагностика мотиваційної сфери особистості*» є адаптованим варіантом методики Ж. Ньютена, що спрямована на вивчення мотиваційної сфери особистості тих, хто навчається, та складається з 17 незакінчених речень, які досліджуваний має дописати.

У число «вимірюваних» мотивів входять як деякі узагальнені мотиви, так і функціональні..

Обробка результатів заснована на якісному аналізі. Сенс обробки полягає в тому, щоб, уважно проаналізувавши зміст пропозицій, віднести кожне з висловлювань до певного мотиву:

- досягнення;
- афіліація;
- допомога;
- вплив, домінування;
- саморозвиток, пізнання;
- агресія;
- спрямованість на матеріальні цінності;
- спрямованість на відпочинок, дозвілля, переживання приємного;
- спрямованість на духовне (прекрасне, релігію тощо);
- відповіді, що не піддаються класифікації.

Оскільки для даного дослідження необхідно отримати інформацію стосовно мотиваційної сфери особистості у реальному просторі та під час користування Інтернетом, опитування за цією методикою було проведено у два етапи.

На першому етапі методика подавалася респондентам у первісному вигляді, без будь-яких доповнень. Методика складена таким чином, що доповнення речень стосуються бажань, планів, сподівань людини. Отже, при першому виконанні завдання методики результат інтерпретації висвітлює мотиваційну сферу особистості у реальному житті.

Другий етап проведення методики починався одразу, коли було отримано результати виконання завдання першого етапу. Респонденту було надано ту саму методику, але зі зміненою інструкцією: «Вам запропоновані незакінчені речення. Потрібно доповнити речення стосовно власної діяльності в Інтернет-мережах». Таке використання методики дає можливість виявити основні мотиви, якими керується особистість у віртуальному житті.

Результати першого та другого етапів дослідження зводяться у протокол. Проводиться аналіз і порівняння реальної та віртуальної мотиваційних сфер кожного респондента окремо та загальне порівняння провідних мотивів у реальності та під час користування Інтернет-мережами.

Дослідження в Інтернет-просторі мають низку особливостей та вимагають наявності різноманітних знань, умінь та навичок. По-перше, особливості Інтернет-простору стосуються розповсюдження тестового матеріалу та тривалості кожного опитування. Це значно ускладнює планування та перебіг дослідницької діяльності.

По-друге, в Інтернет-середовищі існує специфічний сленг, яким має оволодіти дослідник для взаєморозуміння з респондентами. Окрім того, в Інтернет-мережі, за деякими винятками, відсутня невербальна

складова спілкування, яку частково замінюють «смайли». Існує багато символів та комбінацій символів, якими Інтернет-користувачі емоційно забарвлюють свої повідомлення, проте не існує однозначного трактування для більшості з них. Варто звернути увагу, що при спілкуванні з використанням «смайлів» кожний вкладає в них свій індивідуальний зміст, тому розповсюдженими є випадки спотвореного трактування повідомлень чи їх емоційного забарвлення.

По-третє, в Інтернет-середовищі розповсюдженим є специфічний сленг. Більше того, користувачі різних галузей мережі (форумів, чатів, ігор, соціальних мереж чи програм спілкування) користуються власними різновидами сленгу, тематичними скороченнями та позначеннями. Для різних галузей позначення можуть збігатися, проте їх зміст може бути найрізноманітнішим.

Оскільки основною рисою Інтернет-мереж є свобода, вона може виступати бар'єром для дослідника. Навіть при отриманні попередньої згоди на тестування дослідник має бути готовим до відмови з боку реципієнта з найрізноманітніших причин або до довготривалого очікування на результати.

Зміст і результати емпіричного дослідження процесу соціалізації в Інтернет-середовищі. Для визначення сили впливу кожного з інститутів соціалізації та їх порівняння було обрано критерій Розенбаума. Для його підрахунку отримані дані впорядковано у порядку зростання. Таке впорядкування показало, що максимальні та мінімальні значення показників такого інституту соціалізації, як Інтернет не перевищують максимальні та мінімальні значення інших соціальних інститутів.

Це означає, що, згідно з критерієм Розенбаума, параметри інституту «Інтернет» не можуть перевищувати параметри інших інститутів. Отже, сила впливу Інтернету, як інституту соціалізації, не перевищує сили впливу інших інститутів.

Оскільки критерій Розенбаума не є найбільш потужним показником, для перевірки отриманого результату можливо скористатися U-критерієм Манна–Вітні. У табл. 1.1 надано порівняння показників, що проранжовані.

Таблиця 1.1

Порівняння проранжованих показників інститутів соціалізації

№	Інтернет	Ранг 1	Сім'я	Ранг 2	Школа	Ранг 3	Неформ. об'єдн.	Ранг 4	ЗМІ	Ранг 5
		1176,5		1598,5		1418		1722,5		1618,5
Суми:	473,5				654			349,5	453,5	

Розподіл сили впливу серед інститутів соціалізації у вибірці відбувається таким чином: найбільший вплив має школа, дещо менший –

Психологічні особливості соціалізації обдарованих дітей у віртуальному просторі сім'я, далі Інтернет, потім ЗМІ, а на останньому місці неформальні об'єднання.

Таким чином, Інтернет, як інститут соціалізації, має достатню значущість, щоб бути предметом дослідження.

Кореляція впливу механізмів соціалізації на соціалізацію в Інтернет-середовищі. За допомогою опитувальника «ІМСО», окрім даних про розподіл сили впливу інститутів соціалізації, було отримано дані про ті механізми соціалізації, які були задіяні.

Для отримання статистично достовірного результату було використано метод підрахунку коефіцієнта рангової кореляції Спірмена та проведено кореляцію вибірки соціального інституту «Інтернет» з першої частини тесту з кожним з механізмів соціалізації.

Для кожної пари було виконано такі дії:

- ранжування значень для кожної вибірки;
- підрахунок різності рангових значень (d);
- зведення кожної різності у квадрат (d^2);
- розрахунок коефіцієнта рангової кореляції r_s за формулою:

$$r_s = 1 - 6 \times \frac{\sum d^2}{N \times (N^2 - 1)}$$

Результати розрахунків надано у табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Коефіцієнт кореляції r_s Спірмена

Кореляційна пара	Показник r_s
Інтернет-ідентифікація	0,437
Інтернет-копіювання	0,13
Інтернет-навіювання	0,399
Інтернет-фасилітація	0,411
Інтернет-конформність	0,428
Інтернет-включення	0,273
Інтернет-самовираження	0,33

Критичне значення коефіцієнта r_s при $N = 37$, $p \leq 0,01$ становить 0,43, для $p \leq 0,05$ – 0,33. Це доводить наявність взаємозв'язку між Інтернетом, як інститутом соціалізації, та такими механізмами соціалізації: ідентифікація, навіювання, фасилітація, конформність, самовираження. За результатами дослідження, роль механізмів копіювання та включення у процесі соціалізації в Інтернет-середовищі не досягає статистичної значущості. Тобто механізми копіювання та включення не задіяні у соціалізації за допомогою Інтернету.

Отримані результати можна пояснити наступним чином.

Механізм копіювання полягає у повторенні, перейманні за зразком. Найчастіше це стосується рухів, жестів і міміки, рідше – чужих думок, побудови мовлення. Зразком при цьому слугує референтна особа, спілкування з якою відбувається регулярно. Цей механізм соціалізації є властивим для таких інститутів соціалізації, як сім'я, школа, робота, неформальні об'єднання. Механізм копіювання також може мати місце стосовно інституту соціалізації ЗМІ, якщо йдеться про кіно або якісно прописані жести чи звички літературних героїв. У випадку Інтернету спілкування відбувається найчастіше без невербальної складової, тобто рухи, жести, міміку опоненту перейняти неможливо.

Стосовно механізму включення також існує своя специфіка. Суть механізму включення полягає в тому, наскільки значущою для особистості є діяльність, яку вона виконує, наскільки значущими є люди, з якими відбувається взаємодія. Існує прямо пропорційна залежність між значущістю агентів соціалізації та силою впливу, який вони здійснюють на особистість. Наприклад, якщо людина не дорожить роботою, вона не стане докладати зусиль для збереження посади; або якщо зауваження надійшло від сторонньої людини, то його можна проігнорувати. Значущість Інтернету зазвичай занижують, оскільки більшість благ, які можна отримати завдяки ньому, можна отримати іншими шляхами, хоча й з більшою затратою ресурсів (часу, зусиль, грошей тощо). Свобода вибору кола спілкування, що є специфічною для Інтернету на відміну від реальності, має іншу сторону: зв'язки, які утворилися в групі в Інтернеті, не дуже міцні. Властивою для Інтернету є періодична зміна кола спілкування, перехід від однієї групи до іншої. Таким чином, коло осіб, спілкування з якими відбувається лише в Інтернет-просторі, не має тієї значущості, якої набуває коло осіб з реального життя. Якщо йдеться про осіб або діяльність, які пов'язані з реальністю та мають для людини велике значення, Інтернет скоріше виступає як посередник або інструмент. Тобто відбувається включення у спілкування або в діяльність, але не у процес користування Інтернетом.

Отже, відсутність впливу механізмів соціалізації копіювання та включення є доказом специфічності Інтернету як інституту соціалізації.

Дослідження побудови віртуальної ідентичності особистості. За допомогою опитувальника «Особистість у віртуальному просторі» було отримано емпіричні дані.

За допомогою коефіцієнта r_s Спірмена, аналогічно до минулого розділу, було проведено розрахунки кореляції інституту соціалізації Інтернет з кожною шкалою опитувальника «Особистість у віртуальному просторі», результати яких надані у табл. 1.3.

Критичне значення коефіцієнта r_s при $N = 37$, $p \leq 0,01$ становить 0,43, для $p \leq 0,05 - 0,33$. Це доводить наявність взаємозв'язку емпіричних результатів тесту «Інститути та механізми соціалізації» з результатами опитувальника «Особистість у віртуальному просторі», оскільки дані

Психологічні особливості соціалізації обдарованих дітей у віртуальному просторі про Інтернет, як інститут соціалізації, корелюють з даними про ознаки Інтернет-користувачів.

Таблиця 1.3

Коефіцієнт кореляції r_s Спірмена

Кореляційна пара	Показник r_s
Інтернет-віртуальність	0,526
Інтернет-залученість	0,448
Інтернет-спрямованість	0,39

Результатом обробки опитувальника «Особистість у віртуальному просторі» став наступний розподіл респондентів за шкалами (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

**Розподіл респондентів за шкалами опитувальника
«Особистість у віртуальному просторі»**

	Віртуальність	Залученість	Спрямованість
Низький	18 (47 %)	10 (27 %)	0
Середній	19 (53 %)	26 (70 %)	24 (65 %)
Високий	0	1 (3 %)	13 (35 %)

Віртуальність характеризує ступінь прийняття Інтернету як життєвого простору. Серед опитуваних 47 % користуються Інтернетом не дуже регулярно, а 53 % ставляться до Інтернету як до простору самореалізації. Високий рівень віртуальності, який можна вважати непрямою ознакою Інтернет-залежності, не продемонстрував жодний з опитуваних.

Залученість до Інтернет-простору характеризується інструментальними навиками, відчуттям приналежності до мережевої субкультури, мотивацією. Серед опитуваних 27 % продемонстрували низький рівень інструментальності, мотивації або відчуття приналежності до мережевої культури; 70 % відчувають себе приналежними до мережевої культури, мають достатні знання для орієнтації в Інтернет-просторі, високомотивовані до діяльності в Інтернеті; 3 %, окрім високої приналежності та мотивації, мають високий рівень знань, умінь та інструментальних навичок.

Спрямованість вказує на схильність до порушення або дотримання соціальних норм. Серед опитуваних ніхто не продемонстрував просоціальну спрямованість; 65 % схильні до епізодичних порушень мережевого етикету (флуд, спам, флейм, тролінг, офтоп тощо); 35 % схильні до регулярних жорстких порушень соціальних норм, прийнятих в Інтернет-просторі (окрім вищезазначених, сюди належать також «несхвальні» ролі, наприклад гравці-пірати, вбивці РК¹), провокативна чи

1 РК (player killer) – гравці, які вбивають інших ігрових персонажів для отримання ігрових благ. Один з різновидів ігрової поведінки.

конфліктна поведінка (образи, погрози, шантаж), піратство (йдеться про порушення авторських прав при використанні безкоштовних програм, аудіо-, відеофайлів тощо).

Аналіз результатів свідчить, що навіть користувачі з достатнім рівнем інструментальних навичок, мотивацією та відчуттям приналежності до мережевої субкультури можуть приділяти Інтернету не дуже багато часу, зусиль та не мати Інтернет-залежності. Інтернет-користувачі більшою чи меншою мірою схильні до порушення норм і правил, встановлених в Інтернет-мережі. Це можна пояснити прагненням до свободи, самореалізації, самопрезентації, звернення на себе уваги або відсутністю більш-менш реальних чи значимих покарань за вчинені дії.

Порівняльний аналіз мотиваційної сфери особистості у контексті реального та «віртуального» життя. Опитувальник «Діагностика мотиваційної сфери особистості» було використано двічі. Реципієнтам було запропоновано виконати завдання методики перший раз без будь-яких додаткових умов. Таким чином, було отримано емпіричні дані про мотивацію у реальному житті.

Для полегшення розрахунків мотиваціям були призначені літери латинського алфавіту у такій послідовності:

- 1) мотивація досягнення – А;
- 2) мотивація афіліації – В;
- 3) мотивація допомоги, альтруїзму – С;
- 4) мотивація впливу, домінування – D;
- 5) мотивація саморозвитку, пізнання – Е;
- 6) мотивація агресії – F;
- 7) спрямованість на матеріальні цінності – G;
- 8) спрямованість на відпочинок – H;
- 9) спрямованість на духовне, релігійне – I;
- 10) відповіді, що не піддаються класифікації – J.

Після заповнення зведеного протоколу отримані дані було впорядковано, а також підраховано кількість проявів кожного мотиву. Груповий розподіл мотивів серед опитуваних за кожною з мотивацій реальності у виборці подано у табл. 1.5.

Таблиця 1.5

Груповий розподіл мотивацій реальності за результатами обробки опитувальника «Мотиваційна сфера особистості»

Мотиви	Кількісний розподіл	Розподіл у %
Досягнення	154	23,1
Афіліація	119	17,9
Допомога	8	1,2
Вплив	175	26,3

Мотиви	Кількісний розподіл	Розподіл у %
Самовдосконалення	67	10,1
Агресія	2	0,3
Матеріальні цінності	45	6,8
Відпочинок	36	5,4
Спрямованість на духовне	51	7,7
Невизначені відповіді	9	1,4

Через певний проміжок часу тій самій групі було запропоновано виконати методичку ще раз, однак цього разу речення мають стосуватися їхньої діяльності в Інтернеті. Таким чином, було отримано дані про мотивацію під час роботи в Інтернеті. Кодування даних табл. 1.6 аналогічне попередньому.

Таблиця 1.6

**Груповий розподіл мотивацій вибірки,
стосовно віртуальності**

Мотиви	Кількісний розподіл	Розподіл у %
Досягнення	96	14,4
Афіліація	84	12,6
Допомога	4	0,6
Вплив	306	45,9
Самовдосконалення	83	12,5
Агресія	1	0,2
Матеріальні цінності	47	7,1
Відпочинок	24	3,6
Спрямованість на духовне	18	2,7
Невизначені відповіді	3	0,5

Порівняння отриманих даних з двох етапів дослідження, тобто мотивацій у реальному та віртуальному світі, зображено у вигляді графіка (рис. 1.1).

Отже, графік на рис. 1.1 чітко ілюструє, що провідними мотиваціями серед досліджуваних є такі: досягнення, афіліація, вплив і самовдосконалення. Проте їх розподіл у реальності та віртуальності відрізняється. Мотиви досягнення та афіліації більше виражені у реальності, у той час як у віртуальності переважають мотиви впливу та самовдосконалення.

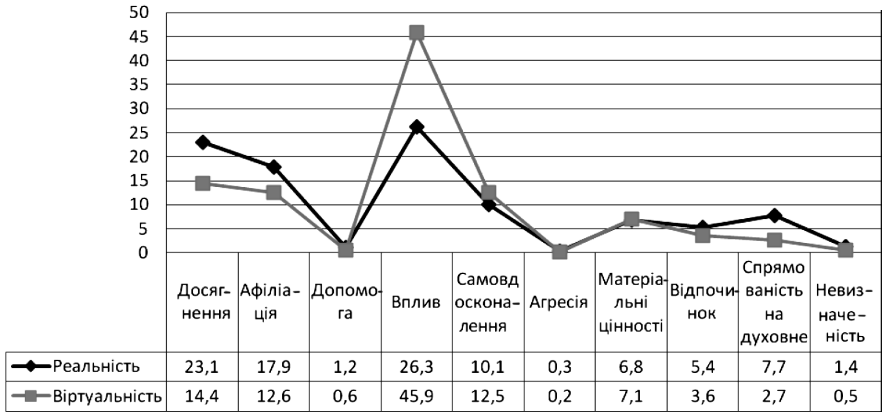

Рис. 1.1. Співвідношення мотивацій реальності та віртуальності, у %

Якщо провести опитування серед осіб, що не користуються Інтернетом, та порівняти базове співвідношення поділу мотивів у реальності, можливо отримати нові дані. Якщо розподіл мотивацій у таких групах буде принципово відрізнятися, буде доказана гіпотеза, що мотивація Інтернет-користувачів відрізняється від мотивації людей, які не користуються Інтернет-мережами.

Індивідуальний розподіл мотивацій реальності та віртуальності в більшості випадків відбувається аналогічним чином (рис. 1.2): досягнення, афіліація, вплив, самовдосконалення, з яких досягнення та афіліація переважають в реальності, а вплив і самовдосконалення – у віртуальному світі.

Для розповсюдженого розподілу властиве переважання чотирьох мотивацій.

Для демонстрації іншого типу розподілу обрано досліджуваних № 2 (рис. 1.3), № 5 (рис. 1.4), № 20 (рис. 1.5).

Досліджуваний № 2 демонструє переважання таких мотивацій: афіліація та спрямованість на духовне для реальності, а також мотивація впливу та спрямованість на матеріальні цінності для віртуального світу. Це свідчить про те, що в реальному світі досліджуваний реалізує себе з релігійної точки зору, в той час як віртуальне середовище виступає для нього інструментом матеріального забезпечення.

Досліджуваний № 5 демонструє переважання таких мотивацій: досягнення, впливу, самовдосконалення, агресії. Для реального світу переважаючими є мотивації досягнення та афіліації, а для

віртуального – самовдосконалення, впливу та агресії. При цьому мотивація агресії проявляється лише у віртуальному просторі. Такий розподіл мотивацій може слугувати прикладом наявності віртуальної ідентичності, що кардинально відрізняється від реальної. Проте серед досліджуваних такі результати демонструють всього дві особи.

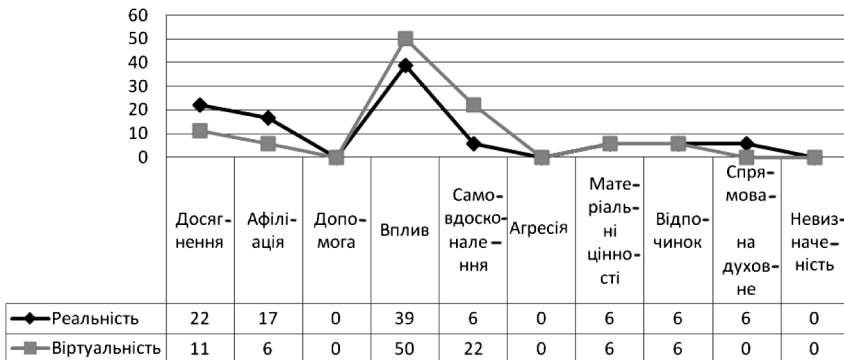

Рис. 1.2. Співвідношення індивідуальних мотивацій реальності та віртуальності для респондента № 11

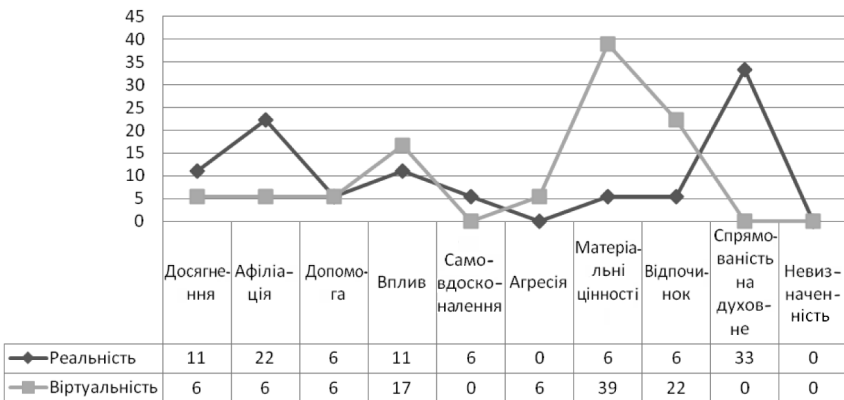

Рис. 1.3. Розподіл мотивацій для досліджуваного № 2

Результати інших методик для досліджуваного № 5 такі: найвпливовішими інститутами соціалізації є ЗМІ та неформальні об'єднання, провідним механізмом соціалізації є соціальна фасилітація, показники віртуальності, залученості та спрямованості на середньому рівні. Тож за всіма іншими результатами тестування він не відрізняється від інших досліджуваних.

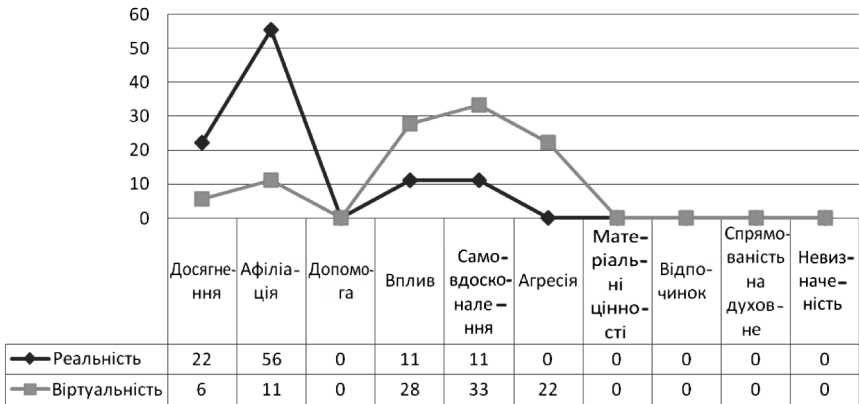

Рис. 1.4. Розподіл мотивацій для досліджуваного № 5

Наступний нетиповий результат демонструє досліджуваний № 20. Провідні мотивації аналогічні для більшості досліджуваних, проте мотивації для реальності та віртуальності майже ідентичні. Розбіжність у 10 % лише у мотивації впливу, розбіжність інших мотивацій не перевищує 5 %.

Рис. 1.5. Розподіл мотивацій для досліджуваного № 20

Таким чином, індивідуальний розподіл мотивацій реального та віртуального світів практично не відрізняється від групового. Отже, переважаючими є чотири мотивації, з яких досягнення та афіліація переважають у реальності, а мотивація впливу та самовдосконалення є провідними для віртуального світу.

Аналіз подальшого розвитку та використання знань щодо особливостей процесу соціалізації в Інтернет-середовищі. Проведене дослідження є лише одним з перших кроків вивчення особливостей взаємодії людини з Інтернетом та особливостей психічних і психологічних особливостей, що супроводжують цей процес.

Результати, які було отримано під час дослідження, є вагомими та відкривають низку можливостей для їх використання, а протікання самого дослідження вказує на ті напрями, які є перспективними для вивчення.

Найбільш продуктивним можна вважати дослідження мотиваційної сфери особистості. Спираючись на провідну мотивацію, яку виявило дослідження, можна запропонувати декілька варіантів дій, які допоможуть впливати на реальність через Інтернет-середовище для задоволення провідної потреби, а саме – потреби у визнанні та самореалізації. Пропозиції стосуються створення спеціальних Інтернет-ресурсів, які можуть полегшити взаємодію між людьми у реальному світі.

Однією з провідних особливостей Інтернету як інституту соціалізації є реальна можливість передачі досвіду не лише вертикально (тобто від старших до молодших), а й горизонтально. Цим можна скористатися у різних сферах людського життя, наприклад для роботи з родиною обдарованих дітей і підлітків. Проблеми всередині сім'ї, зокрема конфлікт поколінь, зазвичай зумовлені непорозумінням, відсутністю відвертості, невмінням знайти спільну мову між батьками та дітьми. Бар'єром у цьому випадку виступають механізми соціалізації, названі З. Фрейдом негативними, а саме: сором'язливість, почуття провини, страх втратити батьківський авторитет тощо. Ці механізми іноді не дозволяють обдарованій дитині звернутися за порадою до інших людей. Інтернет дозволяє поставити запитання анонімно, тож негативні механізми соціалізації буде подолано завдяки Інтернету. Проте є негативні моменти: час очікування відповіді, неможливість перевірити кваліфікацію особи, яка надає відповідь, відсутність гарантії корисності поради. Але в Інтернеті також можна створити спеціальний тематичний ресурс, зробити його відомим, в якому буде можливість анонімно поспілкуватися з фахівцями або з людьми, які подолали аналогічну ситуацію, буде шанс вирішити важливі питання без втручання психолога. Більше того, продуктивною також може стати бесіда дорослого з дитиною, що майже неможлива у реальному світі, але яка допоможе зрозуміти мотиви поведінки або дій власної дитини.

Аналогічно до зазначених прикладів можна розширити вплив користувачів Інтернет-ресурсів на реальне життя й у інших сферах.

Найбільший опір Інтернету як інституту соціалізації чинить той факт, що соціалізація в Інтернет-середовищі відбувається стихійно.

Захистити користувача від вірусів і шкідливих програм або інформації сексуального, порнографічного характеру чи сцен насилля неможливо, незважаючи на всі зусилля відповідних правоохоронних органів. Проте є можливість обмеження небезпеки.

1. Якщо пошук інформації відбувається спрямовано для задоволення потреби в інформації, профілактикою може стати своєчасне надання сексуальної освіти. У такому разі потребу буде задоволено, а необхідність пошуку інформації відпаде.

2. Для попередження випадкового переходу на небезпечні сторінки можна провести класифікацію Інтернет-ресурсів, виокремити певну кількість доменів для розташування файлів з інформацією сексуального чи порнографічного характеру, зробити доступ до них платним та з віковим обмеженням. Тоді повнолітні зможуть користуватися ресурсом, що є популярним, проте не буде загрози для дітей.

3. Створити перелік сайтів, які могли б бути рекомендованими для дітей. Якщо серед вже наявних сайтів неможливо знайти такі, безпечність яких була б гарантована, можна їх створити. Наприклад, за державним заказом створити низку сайтів без реклами (один для шкіл, другий для інститутів), які будуть містити необхідну інформацію навчального, інформаційного та розважального характеру, та рекомендувати їх для дітей і батьків. Забезпечити безпеку декількох сайтів, які містять різнобічну інформацію, значно легше, ніж проконтролювати та забезпечити безпечно вільне переміщення всіх школярів і студентів у Інтернет-просторі.

Перелічені пропозиції стосувалися використання інформації, яку було отримано в результаті дослідження. Проте у процесі дослідження було виявлено низку «білих плям», тобто напрямів, які ще не досліджено.

Пропозиції для подальшого вивчення психології особистості в Інтернеті:

- дослідження смайлів як засобу емоційного забарвлення мови чи специфічного виду невербального спілкування;
- дослідження особливостей емоційних зв'язків між представниками Інтернет-спільнот;
- дослідження вагомості результатів тестування, отриманих шляхом розповсюдження методик в Інтернет-мережах;
- особливості мотиваційної сфери Інтернет-користувачів порівняно з особами, які не користуються Інтернет-мережами.

Дослідження психології особистості в Інтернеті наразі лише на початковій стадії, тому кожне проведене дослідження надає нові можливості для відкриттів, а кожна нова досліджена тема стає поштовхом для вивчення нових виявлених явищ та процесів.

1.2. Ознаки Інтернету як інституту соціалізації

Гіпотеза дослідження: взаємодія між людьми через Інтернет-мережі має низку особливостей, зумовлених специфікою Інтернет-середовища. Спілкуючись у віртуальному просторі, людина привласнює певну віртуальну роль, створює свій віртуальний образ, віртуальну ідентичність, яка може відрізнитися від реальної ідентичності, та поводиться у віртуальному світі відповідно до створеного образу.

Мета дослідження: виявлення особливостей соціалізації в Інтернет-середовищі, пошук віртуальної ідентичності, порівняльний аналіз реального та віртуального образу особистості.

Предмет дослідження: особливості та відмінності віртуальної соціалізації, віртуального та реального образу особистості.

У процесі дослідження було використано наступні методики: опитувальник «Віртуальна ідентичність особистості», «Діагностика мотиваційної сфери особистості» Ж. Ньютена, тест «Інститути та механізми соціалізації».

Опитування проводилися шляхом розповсюдження методик через Інтернет-мережі.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що звертає увагу на недостатньо вивчену сферу людського життя. З практичної точки зору, вивчення особистості через її оточення у віртуальному просторі та індивідуальний саморозвиток у специфічній сфері сучасного людського життя сприяють виявленню індивідуально-психологічних особливостей особистості та подальшій роботі з нею з упередження зовнішніх і внутрішніх конфліктів, допомоги в адаптації до умов реального та віртуального світу. Отримані результати можуть бути використані практичними психологами, педагогами та батьками під час роботи з обдарованими дітьми, а також допомогти у адаптації до сучасних технологій людей середнього та старшого віку, послужити основою для створення нових тренінгових і навчальних програм для студентів, працівників і керівників.

Життя – це шлях від народження до смерті. Усі живі створіння від народження починають набувати навички, які їм необхідні для подальшого існування. Для кожного виду час набуття необхідних для подальшого життя навичок різний. Серед всіх живих істот людина після народження найбільше потребує турботи та захисту, вона залишається повністю безпорадною принаймні протягом перших чотирьох або п'яти років життя, коли не здатна сама потурбуватися про себе. У цей час безпорадна дитина поступово перетворюється на особу, яка розуміє і саму себе, і навколишній світ, набуває знань та звичок, притаманні культурі, в якій він (або вона) народився. Це і є процес соціалізації. Проте він не завершується з досягненням дитиною п'ятирічного віку.

Соціалізація поєднує між собою різні покоління. Народження дитини змінює життя тих, хто відповідальний за її виховання, – і вони самі багато чого навчаються, набувають нового досвіду. Старші люди залишаються батьками, безперечно, й тоді, коли в них з'являються онуки, і таким чином, виникає нова система споріднених зв'язків, поєднуючи між собою різні покоління. І хоча процес засвоєння елементів своєї культури відбувається набагато інтенсивніше в ранній дитячий період, процес навчання та пристосування до середовища відбувається упродовж усього життя.

Е. Еріксон запропонував нижчеописану систему етапів соціалізації відповідно до віку [18].

1. Стадія немовляти (від народження до 1,5 року). Головну роль на цьому етапі відіграє мати, залежно від поведінки якої формується дитина. Відбувається емоційне спілкування, мімічні прояви, розвиток сприйняття, пам'яті, розрізнення сигналів, концентрація та переключення уваги.

2. Стадія раннього дитинства (1,5–4 років). Стадія, пов'язана з формуванням автономності та незалежності. Дитина починає ходити, вчиться себе контролювати під час здійснення дефекації.

3. Стадія дитинства (4–6 років). Дитина усвідомлює себе як особистість, вміє бігати та розмовляти. Провідна діяльність – гра, де дитина виражає свою творчість, ініціативу, розширює свої знання про навколишній світ. Недостатня увага до гри з боку батьків може негативно відобразитися на розвитку дитини, закріпити у неї пасивність, невпевненість, почуття провини.

4. Стадія молодшого шкільного віку (6–11 років). На цій стадії провідною діяльністю є навчання. Якщо навчання дається легко, дитина набуває впевненості в собі, вона спокійна. Невдачі у школі призводять до появи відчуття неповноцінності, невіри у власні сили, відчаю, втрати інтересу до навчання.

5. Стадія отрочтва (11–20 років). Формується центральна форма самоідентичності. Відбувається фізіологічний ріст, статеве дозрівання, важливу роль відіграє думка оточуючих, вибір професії. Головним тут є питання самовизначення.

6. Стадія юнацтва (20–25 років). На цій стадії актуальним є пошук супутника життя, спроби створення власної родини, укріплення зв'язків зі своєю соціальною групою. На цій стадії людина не боїться знеособлення, вона змішує свою ідентичність з іншими людьми, з'являється почуття близькості, єдності, співробітництва, інтимності з певними людьми.

7. Стадія зрілості (25–55/60 років). На цій стадії розвиток ідентичності відбувається упродовж усього життя, відчувається вплив з боку інших людей, особливо дітей: вони підтверджують, що ти їм потрібен.

На цій же стадії особистість вкладає себе в улюблену працю, турботу про дітей, задоволена своїм життям.

8. Стадія старості (55/60 та більше). На цій стадії відбувається створення завершеної форми самоїдентичності на основі всього шляху розвитку особистості. Людина переосмислює все своє життя, усвідомлює своє «Я» в духовних роздумах про прожиті роки. Людина «приймає» себе і своє життя, усвідомлює необхідність у логічному завершенні життя, проявляє мудрість, відсторонений інтерес до життя перед обличчям смерті.

Існує ціла низка теорій різних авторів (З. Фрейд, М. Мід, Ж. Піаже), в яких вікові межі стадій або причини та механізми соціалізації відрізняються від тих, що запропонував Е. Еріксон. Якщо їх узагальнити, то процес соціалізації складається з наступних етапів.

1. Стадія адаптації (народження – підлітковий період). На цій стадії відбувається некритичне засвоєння соціального досвіду, головним механізмом соціалізації є наслідування.

2. Стадія ідентифікації – поява бажання виділити себе серед інших.

3. Стадія інтеграції, впровадження в життя суспільства, яка може проходити або вдало, або невдало.

4. Трудова стадія. На цій стадії відбувається відтворення соціального досвіду, вплив на середовище.

5. Післятрудова стадія (похилий вік), що характеризується передачею соціального досвіду новим поколінням.

Здійснення процесу соціалізації відбувається на чотирьох рівнях [36]:

Перший рівень – *макросистема*. Це культурне оточення. Йдеться про соціальні цінності та ідеологію, що діє не лише безпосередньо на людину, а є актуальною для всього суспільства в цілому.

Другий рівень – *екзосистема*. Складається з інститутів, які не стосуються даного індивіда безпосередньо, проте беруть участь у його соціалізації, іноді сильно впливаючи на нього. Це, наприклад, робота батьків, їх ділове оточення, керівники та підлеглі, взаємини яких з самими батьками часто відіграють важливу роль у формуванні в дитини уявлень про світ дорослих.

Третій рівень – *мезосистема*. Це відносини між елементами мікросистеми, наприклад між сім'єю та школою. Мезофактори впливу на адаптаційний потенціал особистості припускають облік зовнішніх характеристик субкультури конкретної соціальної спільності (етнічної, вікової, статевої, професійної, територіальної та ін.), таких як цінності, норми, соціальні практики, інституційні зразки, символи, мовне середовище, що утвердилися в просторі даної субкультури.

Четвертий рівень – *мікросистема*, у функціонуванні якої індивід бере безпосередню участь: сім'я, дитячий садок, школа, коло друзів.

Мікрофакторами впливу на соціалізацію молоді слугують фактори соціально-психологічного характеру – фізіологічні, генетичні та психологічні особливості молоді людини, а також особливості того мікросередовища, в якому формується особистість. Визначальним моментом мікросередовища виступає взаємодія суб'єкта з іншими суб'єктами діяльності, в процесі якого суб'єкти обмінюються знаннями, почуттями, емоціями, досвідом, і формуються рольові очікування, уподобання та стандарти.

Процес соціалізації складається із взаємодії низки більш простих процесів: навчання, виховання, освіти, захисту та адаптації [21].

Навчання – це процес цілеспрямованого формування в людині певних умінь: практичних (одягатися, вітатися тощо) і розумових (думати, аналізувати тощо). У ньому формується різноманітна рольова поведінка, норми і цінності якої людина може і не усвідомлювати. Навчання відбувається переважно в сім'ї.

Виховання – це процес цілеспрямованого формування в людині, з одного боку, мотивів, а з іншого – моральних, естетичних, світоглядних цінностей, переконань, вірувань, що визначають його життєдіяльність. Воно здійснюється в родині, школі, через телебачення, пресу тощо.

Освіта – це процес цілеспрямованого формування в людині знань про: себе, найближче оточення, природу, суспільство, сенс життя тощо. Воно може мати побутовий, технічний, історичний характер і відбувається в школі та вузі.

Захист – це психічні та практичні процеси, за допомогою яких люди долають внутрішні конфлікти між різними потребами, інтересами та цінностями (по вертикалі) у процесі соціалізації. Захист спирається на волю людини.

Адаптація – це психічні та практичні процеси, за допомогою яких людина долає напруженість у своїх взаєминах та різних ситуаціях, частиною яких є й інші люди. У межах цього механізму людина долає загрозу втратити предмет потреби, інтересу, орієнтації. Адаптація спирається на пізнання, пам'ять, волю людини.

Процес соціалізації забезпечують механізми соціалізації [23]. Існує декілька механізмів соціалізації. Розглянемо насамперед ті, що стосуються соціально-психологічних механізмів соціалізації.

Ідентифікація – це механізм ототожнення індивіда з деякими людьми або ж групами, що дозволяє засвоювати різноманітні соціально прийнятні та схвалені зразки і норми поведінки людини в суспільстві, які властиві оточуючим. Прикладом ідентифікації є статево-рольова типізація – процес набуття індивідом психічних особливостей і поведінки, характерних для представників певної статі.

Наслідування – це механізм свідомого чи несвідомого відтворення індивідом моделі поведінки, досвіду інших людей, зокрема

манер, рухів, вчинків тощо; це механізм впливу на поведінку та психіку людини, що передбачає некритичне сприйняття нею особливостей і специфіки отриманої інформації; процес неусвідомленого відтворення індивідом внутрішнього досвіду, думок, почуттів і психічних станів тих людей, з якими він спілкується.

Фасилітація – це механізм, який робить стимулюючий вплив у поведінці одних людей на діяльність інших, у результаті чого спільна людська діяльність протікає більш вільно інтенсивно (у спрощеному описі поняття «фасилітація» можна розуміти як «полегшення»).

Конформність – це механізм усвідомлення наявності розбіжностей у думках певного індивіда з оточуючими людьми і зовнішня згода з ними, що реалізується та проявляється у поведінці.

З. Фрейд висунув на перший план психологічні механізми соціалізації, а точніше – імітацію, ідентифікацію, почуття сорому та провини. Він вважав, що імітація – це усвідомлена спроба дитини копіювати модель поведінки, а ідентифікація – це спосіб усвідомлення приналежності до конкретної спільності. Це позитивні механізми соціалізації, тому що вони націлені на засвоєння певного типу поведінки. На відміну від двох попередніх механізмів соціалізації, почуття сорому та провини, на думку З. Фрейда, є негативними механізмами соціалізації, оскільки вони пригнічують та забороняють певні зразки і форми поведінки.

Відомий американський соціолог, один з творців економічної соціології Н. Смерзер акцентував увагу більше на трьох механізмах соціалізації, а точніше:

- стадія наслідування та копіювання, упродовж якої діти неусвідомлено проявляють форми поведінки батьків або інших дорослих, які їх оточують;
- ігрова стадія, під час якої діти не лише наслідують та копіюють, а й усвідомлюють свою поведінку як виконання певної значущої ролі;
- стадія рольових ігор, під час якої діти вчаться розуміти та розпізнавати, чого ж саме чекає від них та чи інша людина або навіть ціла група людей.

Існує також універсальна класифікація механізмів соціалізації: традиційний, інституційний, стилізований, міжособистісний, рефлексивний механізми.

Традиційний механізм соціалізації – це засвоєння індивідом норм поведінки, поглядів і переконань, які властиві його сім'ї та його найближчому оточенню.

Інституційний механізм соціалізації проявляється у процесі взаємодії індивіда з різними організаціями та установами. Деякі з цих інститутів створювалися спеціально для здійснення функції соціалізації особистості, тому їх класифікують як спеціалізовані. Це можуть бути, наприклад, інститути системи освіти. Інші ж інститути виконують функцію

соціалізації особистості паралельно зі своїми основними обов'язками, тому їх класифікують як неспеціалізовані. Це може бути, наприклад, армія.

Стилізований механізм соціалізації проявляється в межах субкультури, яка являє собою сукупність норм, цінностей, поведінкових проявів, характерних для конкретно взятої групи людей, що обумовлює відповідний, який значно відрізняється від інших, стиль життя даної групи.

Міжособистісний механізм соціалізації проявляється у впливі на індивіда значущих для нього людей в процесі їхньої спільної взаємодії. Значущими особами можуть виступати в цьому випадку батьки, учителі, друзі тощо.

Рефлексивний механізм соціалізації здійснюється через індивідуальне переживання й усвідомлення, внутрішній діалог, в якому людина розглядає, оцінює, приймає або відкидає ті чи інші цінності, властиві різним інститутам суспільства, сім'ї, одноліткам і т. д.

Соціалізація кожної людини здійснюється за допомогою всіх цих механізмів. Але роль кожного з цих механізмів, їх значення у здійсненні процесу соціалізації є різними. Так, вирішальна роль на перших стадіях соціалізації належить традиційному механізму соціалізації, у той час як у підлітковому віці першочерговим стає інституціональний механізм соціалізації.

Соціалізація як процес самоідентифікації триває практично упродовж усього життя індивіда. Періодом найбільш інтенсивної соціалізації вважається дитинство, але й дорослі індивіди змушені постійно адаптуватися до мінливих соціальних умов (зміна соціального статусу, місця проживання, роботи, кола спілкування і т. д.), звикати до нових соціальних ролей (вступ у шлюб, народження дітей, отримання нової посади тощо).

У зв'язку з цим у сучасній соціології виокремлюють два динамічних рівня соціалізації:

1) первинну, яка відбувається у сфері міжособистісних відносин у малих групах, і якій індивід піддається в дитячому віці, стаючи членом суспільства;

2) вторинну, яка відбувається на рівні великих соціальних груп, за допомогою якої вже соціалізований індивід інтегрується в нові сектори суспільства.

Агенти соціалізації, перебуваючи у безпосередній взаємодії з людиною, відіграють найбільш важливу роль в тому, якою виростає людина, як пройде її становлення. У соціологічній літературі термін «агенти соціалізації» також означає канали, що забезпечують соціалізацію людини. Наприклад, стосовно дітей та підлітків агентами соціалізації виступають батьки, брати і сестри, родичі, однолітки, сусіди, вчителі. У юнацькому віці агентами також можуть бути чоловік або дружина,

колеги, друзі тощо. За своєю роллю у соціалізації агенти розрізняються залежно від того, наскільки вони значущі для людини, як будується взаємодія з ними, в якому напрямку і якими засобами вони впливають на індивіда. При цьому в індивідів різного віку соціалізація має двоспрямований характер. Не лише старше покоління передає молодим норми та цінності, а й молодь, легко пристосовуючись до змінених соціальних умов, вчить старших.

Агенти соціалізації діляться аналогічно до поділу самої соціалізації, тобто вони бувають первинними та вторинними.

Первинними агентами соціалізації виступає найближче оточення індивіда – батьки, близькі та далекі родичі, друзі сім'ї, однолітки, вчителі, особисті тренери, сімейні лікарі, лідери молодіжних груп, спорт, а наразі потужність набирають такі агенти первинної соціалізації, як ЗМІ, у тому числі Інтернет. Серед агентів первинної соціалізації особливу роль відіграють батьки та друзі-однолітки. Батьки бажають, щоб їх дитина прагнула бути схожою на дорослих, а у однолітків вона вчиться бути дитиною. Батьки карають її за помилкові рішення, провини, порушення моральних принципів, норм поведінки, а однолітки до її помилок або байдужі, або їх схвалюють. Однолітки виконують важливу функцію: полегшують перехід від стану дитячої залежності до дорослості, вчать бути лідером, домагатися панування над іншими, тобто тому, чому батькам важко навчити. Тому батьки часто дивляться на однолітків дітей як на конкурентів у боротьбі за вплив у процесі соціалізації своїх дітей.

Сім'я – найбільш важливий агент соціалізації, оскільки становить перше та найближче соціальне оточення дитини, яка сама входить у більш широке соціальне середовище і є відображенням сім'ї. Варто зазначити, дитина соціалізується саме за допомогою сім'ї, де вона отримує ім'я і стає частиною родоводу. Таким чином, саме в сім'ї формується первинна соціальна сутність індивіда. Соціальне становище батьків визначає соціальний статус дитини упродовж перших 20-ти років її життя. Професія батьків визначає культурний і освітній рівень сім'ї. У сім'ї дитина знайомиться з правилами поведінки в суспільстві та спілкування з іншими людьми, зі статевими рольовими стереотипами, проходить процес статевої ідентифікації.

Водночас сім'я – це той соціальний інститут, що може негативно вплинути на процес соціалізації. Низький соціальний стан батьків, алкоголізм, конфлікти і розбрат, їх підлегле становище на роботі, соціальне відчуження, неповнота сім'ї (відсутність одного з батьків), жорстоке поводження батьків з дітьми – все це відображається на характері, світогляді та соціальній поведінці дитини, в кінцевому рахунку на її соціальному статусі та тих соціальних ролях, які їй доводиться виконувати вже зараз або які доведеться виконувати в майбутньому.

Школа як агент соціалізації принципово відрізняється від сім'ї тим, що це емоційно нейтральне середовище, де до дитини ставляться не як до єдиної та коханої, а об'єктивно, відповідно до її реальних якостей. У школі дитина дізнається на практиці, що таке змагання, успіх і невдача, навчається долати труднощі або звикає здаватися перед ними. У шкільний період соціалізації у дитини формується самооцінка, яка в багатьох випадках залишається з нею на все життя. Оскільки школа являє собою частину більш великої соціальної системи, вона зазвичай відображає домінуючу культуру з її цінностями та забобонами. Так, французький соціолог П. Бурд'є показав, що для дитини серйозною перешкодою в школі є приналежність батьків до неprestижного класу, неprestижної професії, бідності тощо. У школі дитина починає розуміти, що таке соціальна несправедливість.

Соціалізація в процесі виховання в сім'ї та школі має подвійний характер – не лише регульований і цілеспрямований, але і некерований, стихійний. Звичайно, на уроці в школі набуваються важливі знання, багато з яких мають безпосереднє соціальне значення. Однак учень засвоює не лише матеріал уроку і не лише ті соціальні правила, які декларуються вчителем у процесі навчання та виховання. Учень збагачує свій соціальний досвід за рахунок реально випробовуваного або спостережуваного досвіду соціальної взаємодії вчителів та учнів як між собою, так і всередині соціальної групи. Цей досвід може бути як позитивним, тобто збігатися з цілями виховання (у цьому випадку він полягає у цілеспрямованій соціалізації особистості), так і негативним.

Інтернет як агент соціалізації молоді відчутно впливає на особистість і її моральний стан: віртуальний світ, в який вона потрапляє, дає їй додаткову свободу для вираження своїх емоцій, почуттів, життєвих позицій, настроїв, поглядів, подолання різного роду внутрішніх і зовнішніх конфліктів, що виникають у реальному житті в сімейних стосунках та у взаєминах із однолітками.

Агенти вторинної соціалізації – це формальні організації, офіційні установи: адміністрація школи, ВНЗ, підприємства, армія, міліція, церква, держава, працівники ЗМІ, лідери партій тощо. Якщо агенти первинної соціалізації найбільш сильно впливають на людину в першій половині життя, хоча їх вплив зберігається все життя, то агенти вторинної соціалізації (їх називають також інститутами соціалізації) переважають у другій половині життя людини і виконують зазвичай одну-дві соціальні функції (наприклад, у ЗМІ – це інформація та ідеологічна обробка).

Серед агентів вторинної соціалізації особлива роль належить ЗМІ, насамперед телебаченню. Під впливом ЗМІ за короткий час може відбутися справжній переворот у масовій свідомості, переоцінка системи цінностей та ідеологічних стереотипів, що десятиліттями насаджувалися у

цю свідомість. Кінофільми, і особливо телесеріали, формують в індивідів стереотипи поведінки, яких вони не можуть бачити в сім'ї та безпосередньому оточенні, – сцени «красивого життя» багатих і дозвольних, фізично привабливих людей, а також сцени насильства, якими рясніє сучасне телебачення.

Соціалізація на роботі – це переважно вторинна соціалізація, що стосується дорослих, вже сформованих людей. Це обумовлює труднощі, пов'язані насамперед з необхідністю знайти правильне співвідношення між уже інтеріоризованими цінностями і цінностями, слідувати яким вимагає робота. Наприклад, люди, виховані в дусі незалежності та самостійності суджень, часто відчують труднощі через необхідність на роботі наочно проявляти знаки підпорядкування начальству. Люди, які цінують творчу ініціативу, часто бувають поганими виконавцями, а гарні виконавці часто страждають безініціативністю. Зазвичай доросла людина критично ставиться до цінностей, які їй пропонують на роботі, і приймає не всі з них, а лише ті, які вона вважає прийнятними. У зв'язку з цим французький соціолог Е. Шайн виокремлює три типи реакції індивіда на виробничу соціалізацію:

- протест – відмова від усіх цінностей і норм;
- творчий індивідуалізм – прийняття лише основних цінностей і норм;
- конформізм – беззастережне прийняття всіх цінностей і норм, що пригнічує творчий потенціал.

1.3. Мотивація користування Інтернетом обдарованих дітей і підлітків

Підлітковий вік (з 10–11 до 13–14 років) являє собою етап посиленого становлення особистості на основі подальшого розвитку процесу соціалізації. Як вважає Д. І. Фельдштейн, провідним видом діяльності у підлітків стає суспільно корисна діяльність. Окрім того, у цьому віці виникає та розвивається особлива форма спілкування – інтимно-особистісна.

На початку підліткового віку відбувається різкий поворот в орієнтації на однолітків. Спілкування з товаришами, однолітками та благополуччя в цих відносинах становлять для підлітка велику цінність. Спілкування підлітків стає вибіркоким. Це впливає на вибір соціально значущих зразків для наслідування, що багато в чому визначає зміст ціннісних орієнтацій, які формуються. Чітко простежується факт орієнтації на моральні якості, через які проявляється ставлення до людини взагалі та до товариша зокрема.

За класифікацією Л. Кольберга, початок цього періоду належить до конвенціонального рівня розвитку особистості. Людина, яка знахо-

диться на цьому рівні морального розвитку, дотримується умовної ролі, орієнтуючись при цьому на принципи інших людей.

Підлітковий вік є початком пубертатного періоду. У цей час під впливом конституціональних зрушень у підлітків формується нове уявлення про самого себе. Зміна соціальної позиції, початок статевого дозрівання та різкі зрушення у фізичному розвитку обумовлюють виникнення почуття дорослості. В. Г. Асеев зазначає, що центральним психологічним новоутворенням підліткового віку є виникнення почуття дорослості. Це новоутворення викликає переорієнтацію з дитячих норм і цінностей на норми та цінності дорослих, що ускладнює комплекс особистісних властивостей підлітка. На думку Е. Ф. Рибалко, ускладнення комплексу особистісних властивостей підлітка відбувається за рахунок включення в систему ціннісно-сміслових орієнтацій різного роду моральних якостей.

Вирішальну роль у формуванні ціннісно-смісловій сфері особистості в цьому віці Г. Дюпон відводить емоціям. На його думку, саме в підлітковому віці починається психологічна стадія розвитку емоцій, яка пов'язана з новим фокусом інтересів підлітка. Пошук себе, своєї відмінності від інших людей призводить до того, що дитячі класифікації людей за статтю, віком, груповою приналежністю та улюбленими способами проведення дозвілля змінюються більш психологічними, багатофакторними класифікаціями, які мають сильне емоційне забарвлення. У пошуках власної ідентичності та унікальності підлітки прикладають до себе і до інших людей психологічні критерії, які систематизуються в уявленнях підлітків про цінності, ідеали, власний життєвий стиль та соціальних ролях і поведінкових кодах.

Принципова можливість досягнення емоційно-особистісної автономності реалізується вже в кінці підліткового віку.

Модель становлення ціннісних орієнтацій. У пізнанні особливостей соціального розвитку та характеру процесу соціалізації етап підліткового віку займає особливе місце. Він розглядається як специфічний пубертатний період, що характеризується особливою динамікою «зживання попередньої фази розвитку» та становлення нової системи життєвих орієнтацій. Саме тому актуальним залишається розкриття структурно-змістовних характеристик, тенденцій, факторів, умов, що визначають процес соціалізації підлітка, формування його соціальної позиції, самовизначення.

Характерною особливістю підліткового віку є формування особливого типу молодіжної субкультури, на яку впливають фундаментальні механізми культурної трансформації нового типу ціннісно-нормативних моделей [10].

Психолог Б. Бітінас під час аналізу механізмів формування ціннісних орієнтацій показує роль вільного виховання, фіксованих соціальних

установок та переконань. Варто зазначити, що інтеріоризація розуміється як процес перетворення соціальних ідей як специфічного досвіду людства, що спонукають його до позитивних вчинків і стримують від негативних. Отже, інтеріоризація – це не лише засвоєння соціальних норм, але і становлення цих ідей домінантами, регуляторами життя людини. Соціальні ідеї вважаються інтеріоризованими, коли вони стають частиною людського мислення. Таким чином, процес формування ціннісних орієнтацій являє собою процес переведення об'єктивних цінностей у суб'єктивні, особистісно значущі.

Виникає завдання формувати у дитини неусвідомлені рушійні сили просоціальної поведінки і внутрішні «гальма», що стримують негативну поведінку. На цьому будується концепція вільного виховання, основою якої є відмова від примусу, але лише за умови, що вже сформовані неусвідомлені внутрішні регулятори поведінки дитини.

Найбільш значущим для підлітка є особиста участь у соціально значущих подіях. При цьому Б. Бітінас зазначає, що в підлітковому віці важливі не стільки самі соціальні ідеї, скільки емоційне ставлення дорослих до цих ідей та побудова на основі цього поведінки. У молодшому підлітковому віці найбільш визначальним і важливим для них є задоволення, пережите завдяки правильному вчинку, і страждання через проступок. При негативному емоційному досвіді формується негативна позиція особистості. Так, встановлено, що в неблагополучних сім'ях діти практично не відчують позитивних переживань, і це є основною причиною формування їх негативної позиції. Створення умов для позитивних емоційних переживань формує сприятливі передумови для змін негативної позиції.

Процес виховання будується таким чином, щоб для підлітка він виступав як задоволення його особистісних потреб, інтересів, як процес самореалізації [19].

Правомірно можна виокремити два аспекти освоєння підлітками цінностей: процесуальний і змістовний. Змістовний компонент реалізується через освоєння знань про цінності, норми поведінки, здатність до співчуття та співпереживання, усвідомлення необхідності певної поведінки відповідно до цінностей, готовність бути відповідним наявному рівню знань, а також має деякі особливості (нестійкість, недостатність), обумовлені віковими особливостями підліткового віку. Процесуальний аспект складається з етапів освоєння підлітками моральних цінностей: від пізнання смислового змісту моральних норм і цінностей до реалізації у поведінці.

Кожен з цих етапів залежить від особистої значущості для підлітка моральної цінності, знання її сутності, готовності та вміння реалізувати її в поведінці, від соціальних і педагогічних умов, в яких відбувається процес освоєння [9].

Процес орієнтації припускає наявність трьох взаємопов'язаних фаз, що забезпечують розвиток. Фаза присвоєння особистістю цінностей суспільства відповідно до свого функціонування зумовлює ціннісне ставлення, ціннісні орієнтації та ієрархічну систему ціннісних орієнтацій. Фаза перетворення, базуючись на привласнених цінностях, забезпечує перетворення образу Я, що розвивається у взаємодії «Я-реальне» – «Я-ідеальне» – «життєвий ідеал». Фаза прогнозу – завершальна, забезпечує формування життєвої перспективи особистості як критерію орієнтації.

Ціннісна система. Система цінностей людини мінлива, оскільки значною мірою обумовлена мінливим соціальним середовищем і статусом особистості. До того ж у виокремлених типів особистості не виявлено суттєвих відмінностей за віком, статтю, наявністю сім'ї та дітей, додаткових приробітків, а також за умовами проживання. Це дозволяє стверджувати, що запропонована нами типологія базується переважно на відмінностях у внутрішніх установах та інтерналізованих у більш ранньому віці життєвих принципах і цінностях.

Суб'єктивна система цінностей індивіда складається з елементів історично та соціально даної йому об'єктивної системи цінностей, але водночас вона містить емоційне та раціональне ставлення до складових об'єктивної системи цінностей. Як вважає Б. І. Додонов [37], необхідно, щоб суб'єкт «запроектував» певну цінність у своїй свідомості (або підсвідомості), щоб направив свою діяльність на оволодіння нею. Вони дають важливий імпульс для пізнавальних, емоційних і вольових процесів, що відіграють важливу роль у «програмі життєвої діяльності людини» і «програмі потреб». Система цінностей окремої особистості чи соціальної групи залежить від вікових, статевих і психологічних особливостей, соціального, економічного, політичного, професійного, національного, етнічного статусу.

Система цінностей людини являє собою усвідомлювану, інтерналізовану частину системи його особистісних смислів. Результат усвідомлення цілей і сенсу власного життя являє собою смислово-життєві орієнтації людини.

Ш. Шварц і В. Білські виокремлюють наступні дихотомії цінностей.

1. Цінності збереження (безпека, конформність, традиції) – цінності зміни (повнота відчуттів, саморегуляція).

2. Цінності самовизначення (благополуччя групи і людства в цілому) – цінності самозвеличення (влада, досягнення, гедонізм)

М. Рокич проводить більш загальний розподіл цінностей на основі традиційного протиставлення цінностей-цілей і цінностей-засобів. Відповідно, він виокремлює два класи цінностей:

1) термінальні цінності – переконання в тому, що певна кінцева мета індивідуального існування з особистої чи суспільної точок зору варта того, щоб до неї прагнути;

2) інструментальні цінності – переконання в тому, що певний образ дій є з особистої та суспільної точок зору кращим у будь-яких ситуаціях. Термінальні цінності мають більш стійкий характер, ніж інструментальні, причому для них характерна менша міжіндивідуальна варіативність [35, С. 137].

Як зазначає Д. А. Леонтьєв, індивідуальна ієрархія ціннісних орієнтації зазвичай являє собою послідовність досить добре розмежованих «блоків». Він наводить можливі угруповання цінностей, об'єднані в блоки за різними підставами, що представляють собою свого роду полярні ціннісні системи. Зокрема, серед термінальних цінностей протиставляються:

1) конкретні життєві цінності (здоров'я, робота, друзі, сімейне життя) – абстрактні цінності (пізнання, розвиток, свобода, творчість);

2) цінності професійної самореалізації (цікава робота, продуктивне життя, творчість, активне діяльне життя) – цінності особистого життя (здоров'я, любов, наявність друзів, розваги, сімейне життя);

3) індивідуальні цінності (здоров'я, творчість, свобода, активне діяльне життя, розваги, впевненість у собі, матеріально забезпечене життя) – цінності міжособистісних відносин (наявність друзів, щасливе сімейне життя, щастя інших);

4) активні цінності (свобода, активне діяльне життя, продуктивне життя, цікава робота) – пасивні цінності (краса природи і мистецтва, впевненість у собі, пізнання, життєва мудрість).

Серед інструментальних цінностей Д. А. Леонтьєв виокремлює такі дихотомії:

1) етичні цінності (чесність, непримиренність до недоліків) – цінності міжособистісного спілкування (вихованість, життєрадісність, чуйність) – цінності професійної самореалізації (відповідальність, ефективність у справах, тверда воля, старанність);

2) індивідуалістичні цінності (високі запити, незалежність, тверда воля) – конформістські цінності (старанність, самоконтроль, відповідальність) – альтруїстичні цінності (терпимість, чуйність, широта поглядів);

3) цінності самоствердження (високі запити, незалежність, непримиренність, сміливість, тверда воля) – цінності прийняття інших (терпимість, чуйність, широта поглядів);

4) інтелектуальні цінності (освіченість, раціоналізм, самоконтроль) – цінності безпосередньо-емоційного світовідчуття (життєрадісність, чесність, чуйність) [49].

Болгарський дослідник В. Момов протиставляє цінності цільові (мислимі – бажані, можливі) та цінності наявні (актуальні). У процесі подальшого аналізу цільових цінностей він класифікує їх на власне цінності-цілі, цінності-ідеали, цінності-бажання та цінності належного (нормативні цінності).

У теорії А. Маслоу, на відміну від типологічного підходу Ш. Шварца і В. Білські, групи цінностей (як і блоки потреб) утворюють вертикальну ієрархію. За його словами, потреби та цінності являють собою не дихотомію, а узгоджену ієрархію, тобто вони залежать один від одного. А. Маслоу виокремлює дві основні групи цінностей:

- Б-цінності (цінності буття) – вищі цінності, властиві самоактуалізованим людям (істина, добро, краса, цілісність, подолання дихотомії, життєвість, унікальність, досконалість, повнота, справедливість, порядок, простота, легкість без зусилля тощо);

- Д-цінності (дефіцієнтні цінності) – нижчі цінності, оскільки вони орієнтовані на задоволення певної фрустрованої потреби (мир, спокій, сон, відпочинок, залежність, безпека тощо) [76].

«Д-цінності» (А. Маслоу в своїй іншій роботі називає їх «регресивні») є підпорядкованими та вибираються людьми «заради виживання», досягнення стану гомеостазу. Їх реалізація, на думку дослідника, є «абсолютно необхідною» і виступає передумовою «відчуття та функціонування» вищих «Б-цінностей», або «цінностей розвитку».

Підходи в дослідженні ціннісних орієнтацій підлітків. Цінність – це уявлення про те, що святе для людини, колективу, суспільства в цілому, їх переконання та уявлення, виражені в поведінці. У вузькому значенні цінність розуміють як вимоги, норми, що виступають в якості регулятора, та цілі людських взаємин і діяльності. Можна сказати, що від цінностей залежить рівень культурного розвитку суспільства, ступінь його цивілізованості.

З поняттям цінність тісно пов'язане поняття «ціннісна орієнтація», що вперше стало вживатися в американській соціології, зокрема Т. Парсонсом. Ціннісна орієнтація – це індивідуальне та групове ранжування цінностей, в якому одним надається більша значущість, ніж іншим, що впливає на вибір цілей діяльності та засобів їх досягнення. Ціннісні орієнтації є найважливішим елементом свідомості особистості, в них переломлюються моральні, естетичні, правові, політичні, екологічні, економічні, світоглядні знання, уявлення та переконання [6, С. 53].

Значимість цінностей у житті особи та суспільства була усвідомлена ще античними філософами. Були зроблені спроби сформулювати питання, що стосуються сфери ціннісних орієнтацій людини: чи існує вище щастя? У чому сенс життя людини? Що є істиною? Що потрібно любити і що ненавидіти? Що таке краса? Філософи наголошували на суперечливості природи цінності: красиві речі можуть спровокувати людину на злочин; красиві слова – приховувати непорядні задуми, а гарна зовнішність – духовне каліцтво.

Категорія «ціннісна орієнтація» є фокусом, в якому сходяться точки зору галузей наукового знання на особистість. З нею пов'язані

всі основні поняття, які розроблялися у філософії, соціології, соціальній психології, педагогіці.

Ціннісні орієнтації – найважливіший компонент свідомості особистості, що істотно впливає на сприйняття навколишнього середовища, ставлення до суспільства, соціальної групи, на уявлення людини про себе. Як елемент структури особистості вони відображають її внутрішню готовність до дій у задоволенні потреб і цілей, визначають її поведінку в усіх сферах діяльності.

Специфіка ціннісних орієнтацій полягає в тому, що ця категорія найбільш тісно пов'язана з поведінкою суб'єкта та управляє цим процесом як усвідомленою дією. Ціннісні орієнтації являють собою особливим чином структуровану й ієрархізовану систему ціннісних уявлень, що виражають суб'єктивне ставлення особистості до об'єктивних умов життя, реально детермінують вчинки та дії людини, проявляють і виявляють себе в практичній поведінці. Ціннісні орієнтації є стрижневою, базисною характеристикою особистості, соціальною властивістю особистості [10, С. 23].

Давньогрецький філософ Геракліт головною цінністю вважав весь світ, який він розглядав як живий організм. Мірилом усіх речей він вважав людину. На думку Геракліта, вище людини – лише Бог. Демокріт як вищу цінність розглядав мудру людину. Сократ дав визначення таким етичним поняттям, як «справедливість», «доблесть», «щастя», «чеснота». Людина не досягає щастя не тому, що не хоче його, а тому, що не знає, у чому воно полягає. Теза «Ніхто не помиляється добровільно» наголошує на цінності знання, що дозволяє відрізнити реальне добро від того, яке таким не є. Арістотель вважав, що окрім матеріальних благ є такі, які знаходяться поза тілом і душею – шана, багатство, влада. Проте духовне благо він вважав «найвищим» [25].

Більшість сучасних авторів визначає ціннісні орієнтації як установку особистості на ті чи інші соціальні цінності, зумовлені суспільним характером існування людини. Вони більш рухливі, мінливі, знаходяться під безпосереднім впливом людей. Серед них є цінності загальнолюдського значення: виробництво, суспільні відносини, праця, дисципліна, виховання, мораль тощо. Вони постають як умови життя людей, способи їхньої дії, які повинні бути передані, закріплені та засвоєні наступними поколіннями.

Філософ А. Н. Максимов вважає, що цінність є первинною формою предмета реальності, в якій він постає перед свідомістю через ціннісне ставлення людини до цього предмету. Він переконаний в тому, що зустріч з будь-яким предметом відразу ж передбачає включення механізму оцінки, ціннісного ставлення.

У ціннісних орієнтаціях зосереджені рівень домагань особистості, уявлення про моральні цінності, готовність чи неготовність діяти відпо-

відно до моральних норм і правил. Ціннісні орієнтації є саморегулюючим механізмом поведінки особистості [18, С. 50].

У сучасних умовах процес формування ціннісних орієнтацій молодого покоління відбувається на тлі реформування суспільства. Такі зміни зумовлюють не лише зміни системи економічних відносин, а й безпосередньо позначаються на духовному кліматі, міжособистісних зв'язках і відносинах [23].

Динаміка розвитку ціннісних орієнтацій обдарованих підлітків.

На різних вікових стадіях ті чи інші аспекти розвитку системи ціннісних орієнтацій особистості з певною періодичністю стають першочерговими. Особливістю обдарованих підлітків є те, що їх ціннісні орієнтації можуть суттєво відрізнитись від тих, що властиві одноліткам, тому задовольнити свої потреби (насамперед пізнавальні) їм значно зручніше в Інтернеті, а не у міжособистісному спілкуванні.

У зв'язку з цим положення про обов'язковість послідовного проходження всіх вікових стадій стосовно ціннісного розвитку представляється нам дещо спрощеним. На нашу думку, розвиток системи ціннісних орієнтацій більш точно може бути представлено не як послідовне поетапне проходження тих чи інших стадій і рівнів, а як паралельне протікання низки циклічних процесів. Тобто стрибкоподібний розвиток ціннісної системи визначається поступальною динамікою низки особистісних процесів, що розвиваються по свого роду спіралі, а кількість та індивідуальна послідовність стадій залежать від «резонансу», циклічного збігу фаз досліджуваних процесів у конкретної людини [79, С. 9–23].

Самооцінка підлітків. Самооцінка – це усвідомлення власної ідентичності незалежно від зовнішніх впливів. Вона формується у процесі пізнання людиною себе. Те, як людина оцінює себе (переживання гідності, самозадоволення, самоповага, або приниження, почуття неповноцінності), частково залежить від її соціального статусу, але ще більш від оцінок, які вона отримує від значимих для неї осіб. Самооцінка – це своєрідні когнітивні схеми, які узагальнюють минулий досвід особистості та надають нову інформацію щодо даного аспекту «Я». Разом з тим самооцінка, особливо якщо йдеться про здібності та потенційні можливості особистості, виражає певний рівень домагань. Хлопчик, який вихваляється перед товаришами, може набагато скромніше оцінювати себе у розмові з учителем. Самооцінка є засобом самовираження, створення в оточуючих більш приємного враження про себе.

Особистість оцінює себе двома шляхами:

- шляхом співставлення рівня своїх домагань з об'єктивними результатами своєї діяльності;
- шляхом порівняння себе з іншими людьми.

Чим вищий рівень домагань, тим важче його задовольнити. Успіхи та невдачі в будь-якій діяльності суттєво впливають на оцінку індивідом

своїх здібностей в цьому виді роботи: невдачі зазвичай понижують рівень домагань, а успіхи підвищують їх. Не менш важливим є і момент порівняння: оцінюючи себе, індивід свідомо чи несвідомо порівнює себе з іншими, враховуючи не лише власні досягнення, але і всю соціальну ситуацію в цілому. На загальну самооцінку особистості впливають також її індивідуальні особливості, і те, наскільки важлива для неї оцінювана якість чи діяльність. Часткових самооцінок є нескінченна кількість. Судити по них про людину, не знаючи системи її особистих цінностей, того, які саме якості чи сфери діяльності є для неї основними, неможливо. Самооцінка не є постійною, вона змінюється залежно від обставин.

Засвоєння нових оцінок може змінювати значення засвоєних раніше цінностей. Наприклад, школяр, який успішно склав іспити, вважає себе успішним учнем. Він задоволений собою, оскільки це визнається іншими: його успіхи викликають позитивні емоції у вчителів, підтримуються в сім'ї. Однак ця позитивна оцінка може змінитися внаслідок провалу на іспиті чи у випадку, якщо в колі ровесників цінність успішності буде витіснена на другий план іншим ціннісним орієнтиром. Окрім того, у процесі дорослішання здібний школяр може усвідомити, що успіхи у навчанні самі собою ще не приносять щастя і не є гарантією успіху в інших життєвих ситуаціях. У цьому випадку загальна самооцінка може понизитись, але в цілому залишатись позитивною. Отже, певне досягнення у діяльності та успіх позитивно впливатимуть на самооцінку лише відповідно до того, наскільки вони є важливими у системі загальних цінностей.

Загалом, самооцінка включає в себе розуміння себе, своїх реальних можливостей та якостей, переваг та вад. Відповідно до того, як індивід оцінює себе, самооцінка буває *заниженою* (коли людина недооцінює себе), *завищеною* (коли людина переоцінює себе) та *адекватною* (відповідає дійсним можливостям і характеристикам людини).

Людина з низькою самооцінкою відчуває себе невдахою. Вона не хоче братися ні за що нове, оскільки боїться, що в неї нічого не вийде. Вона не ризикує, оскільки не вірить, що її зусилля до чого-небудь приведуть. Вона не намагається що-небудь змінити у своєму житті, адже вважає, що майбутнім керувати неможливо, і все визначиться само собою. Характерні якості таких людей: упевнені в глибині душі, що небагато варті (принижена гідність); бояться зробити помилки; постійно мріють про фізичну досконалість; обмежуються інтересами і вчинками, які добре відомі та безпечні; не вміють сприймати компліменти; у спілкуванні з іншими передусім турбуються про враження, яке справляють на них; несміливі; схильні до самозгубної поведінки (наприклад, вживання наркотиків); або не сприймають критики, або впадають від неї в розпач.

Людина з високою самооцінкою відчуває себе господарем становища. Вона розуміє, що є неповторною особистістю і може багато дати

іншим людям. Вона ризикує, хоча і не завжди успішно, тому що хоче жити насиченим життям і засвоїти досвід, який допоможе їй розвинути. Така людина не вважає, що нею керують зовнішні обставини: навпаки, вона вважає, що сама спрямовує хід свого життя. Вона відчуває себе впевненою та добре знає, чого хоче. Для неї в житті існує менше розчарувань. Якщо хто-небудь ображає її чи не любить, вона вважає, що це швидше їхні труднощі, і не сприймає цього всерйоз. Така людина знає себе, свої слабкі та сильні сторони досить добре, щоб відчувати себе впевненою навіть у світлі чийогось несхвалення.

Характерні риси таких людей: впевнені в глибині душі, що вони володіють достатньою цінністю; роблять помилки і вчаться на них; сприймають свій фізичний вигляд таким, як він є, навіть якщо він недосконалий; досліджують нові можливості та інтереси, використовують їх як можливість для подальшого зростання; спокійно сприймають компліменти; безпосередні у спілкуванні з іншими; турбуються про своє фізичне й емоційне здоров'я; сприймають критику як можливий шлях зростання.

Навчитися об'єктивно судити про себе, давати справедливую самооцінку – важливе завдання у реальній підготовці до роботи над собою. Насамперед потрібно врахувати, що вирішальними умовами адекватної (об'єктивної) самооцінки є:

- наявність життєвого досвіду;
- спостережливість;
- постійне самопізнання;
- здорова суспільна думка в колективі [76].

Особливістю обдарованих підлітків є те, що їх самооцінка недостатньо стійка; через високий рівень домагань та референтні групи, що пов'язані з конкурентними стосунками, відбуваються коливання між занадто високою та занадто низькою самооцінкою.

Етапи становлення самооцінки

І. Ранній вік. Багато обдарованих дітей вже в ранньому віці реагують на свої успіхи або невдачі в діяльності відповідними емоційними реакціями на них. Більшість дітей цього віку просто констатують досягнутий результат; деякі сприймають успіх або невдачу, відповідно, з позитивними і негативними емоціями. У цій же віковій групі спостерігаються перші окремі прояви самооцінки, причому переважно лише після успіху в діяльності. Дитина не просто радіє успіху, але проявляє своєрідне почуття гордості, навмисно та виразно демонструючи свої переваги. Проте навіть такі елементарні реакції самооцінки в цьому віці ще вкрай рідкісні.

Приблизно в 3,5 років у дітей вже можна спостерігати масові реакції на успіх і невдачу, очевидним чином пов'язані із самооцінкою. Відповідні результати діяльності дитина сприймає як залежні від його

здібностей, причому підсумок власної діяльності у них співвідноситься з особистими можливостями і з самооцінкою.

II. До *середнього дошкільного віку* у багатьох дітей формується вміння та здатність правильно оцінювати себе, свої успіхи, невдачі, особистісні якості, причому не лише в ігровій, але також і в інших видах діяльності: навчанні, праці та спілкуванні.

Таке досягнення варто розглядати як ще один крок на шляху до забезпечення в майбутньому нормального навчання в школі, оскільки з початком шкільного навчання дитині постійно доводиться оцінювати себе в різних видах діяльності, і якщо її самооцінка виявляється неадекватною, то і самовдосконалення в цьому виді діяльності зазвичай затримується.

Особливу роль в плануванні та прогнозуванні результатів особистісного розвитку дитини відіграє уявлення про те, як діти різного віку сприймають та оцінюють своїх батьків. Ті з батьків, хто є хорошим об'єктом для наслідування й одночасно викликає до себе позитивне ставлення дитини, здатні найбільш сильно впливати на її психологію та поведінку. Так, у дівчаток психологічний вплив батьків починає відчуватися раніше і триває довше, ніж у хлопчиків. Цей період триває від трьох до восьми років. Що стосується хлопчиків, то вони значно змінюються під впливом батьків у віковому проміжку від п'яти до семи років, тобто на три роки менше.

III. У *старшому дошкільному віці* діти надають велике значення оцінкам, що даються їм дорослими людьми. Дитина не чекає такої оцінки, а сама активно прагне отримати її, сумлінно намагається заслужити похвалу. Усе це свідчить про те, що у дитини вже настав період розвитку, сензитивний для формування та зміцнення у неї мотивації досягнення успіхів і низки інших життєво корисних особистісних властивостей, які в майбутньому повинні будуть забезпечити успішність її навчальної, професійної та інших видів діяльності.

IV. *Молодший шкільний вік*. Особливістю дітей молодшого шкільного віку, що є спільною і для дошкільного віку, але ще більше посилюється із вступом до школи, являється безмежна довіра до дорослих (головним чином до вчителя), підпорядкування та наслідування їх. Діти цього віку повністю визнають авторитет дорослого, майже беззастережно приймають його оцінки. Навіть характеризуючи себе як особу, молодший школяр переважно лише повторює те, що про нього говорить дорослий.

Це безпосередньо стосується такого важливого особистісного утворення, що закріплюється в цьому віці, як самооцінка. Вона безпосередньо залежить від характеру оцінок, що дають дорослі дитині та її успіхам у різних видах діяльності. У молодших школярів, на відміну від дошкільників, вже зустрічаються самооцінки різних типів: адекватні, завищені та занижені.

Самооцінка в молодшому шкільному віці формується, головним чином, під впливом оцінок учителя. Особливе значення діти надають своїм інтелектуальним можливостям і тому, як вони оцінюються іншими. Дітям важливо, щоб позитивна оцінка була загальновизнаною. На цьому етапі особливі проблеми виникають в дітей зі спеціальною обдарованістю – високий рівень успішності в одних видах діяльності може поєднуватись з низьким рівнем шкільної успішності.

V. Підлітковий вік. Головна нова риса, що з'являється у психології підлітка порівняно з дитиною молодшого шкільного віку – це вищий рівень самосвідомості. Разом з ним виникає чітко виражена потреба правильно оцінювати та використовувати наявні можливості, формувати та розвивати здібності, доводячи їх до рівня, на якому вони знаходяться у дорослих людей. У цьому віці діти стають особливо чуйними до думки однолітків і дорослих, перед ними уперше гостро постають проблеми морально-етичного характеру, пов'язані частково з інтимними людськими взаєминами.

Отроцтво (як іноді називають підлітковий вік) – це час становлення справжньої індивідуальності, самостійності у вивченні та праці. Порівняно з дітьми молодшого віку, підлітки виявляють віру в здатність визначати і контролювати власну поведінку, свої думки та почуття. Підлітковий вік – це час загостреного прагнення до пізнання й оцінки самого себе, до формування цілісного, несуперечливого образу «Я».

У період між 12 і 14 роками під час опису себе та інших людей підлітки, на відміну від дітей меншого віку, починають використовувати менш категоричні судження, залучаючи в самоопис слова «іноді», «майже», «мені здається» тощо, що свідчить про перехід на позиції оцінного релятивізму, про розуміння неоднозначності, непостійності та різноманіття особистісних проявів людини.

У початковий період цього віку (10–11 років) багато підлітків (приблизно третина) дають собі переважно негативні особистісні характеристики. Таке ставлення до себе зберігається і надалі – у віці від 12 до 13 років. Проте вже супроводжується деякими позитивними змінами у самосприйманні, зокрема зростанням самоповаги і вищою оцінкою себе як особи.

У процесі дорослішання спочатку глобальні заперечування самооцінки підлітків стають більш диференційованими, що характеризують поведінку в окремих соціальних ситуаціях, а потім і приватні вчинки.

У розвитку рефлексії, тобто здібності усвідомлення підлітками власних достоїнств і недоліків, спостерігається тенденція ніби протилежного характеру. У початковий період дітьми усвідомлюються переважно лише їх окремі вчинки в певних життєвих ситуаціях, потім – риси вдачі, і зрештою – глобальні особистісні особливості. Тобто основою початкової самооцінки є вміння порівнювати себе з іншими дітьми.

Умови конкуренції, в яких перебувають обдаровані діти, посилюють прояви рефлексії та іноді призводять до заниженої самооцінки.

Основні фактори, що впливають на становлення та розвиток самооцінки школяра. Для того, щоб зрозуміти як формується самооцінка, варто розглянути три моменти.

По-перше, важливу роль у її формуванні відіграє співставлення образу реального «Я» («яким я себе уявляю») з образом ідеального «Я» (з уявленням про те, якою б людина хотіла бути). Таку концепцію заснував та широко розробив К. Роджерс в рамках свого гуманістичного підходу. В основі особистості, за цим підходом, лежать дві найголовніші потреби людини: потреба у схваленні себе іншими та потреба у самосхваленні, що забезпечується самооцінкою. Якщо людина в реальності досягає характеристик, що визначають для неї ідеальний образ «Я», вона повинна мати високу самооцінку. Якщо ж людина відчуває великий розрив між цими характеристиками і реальністю своїх досягнень, її самооцінка буде низькою. Ці дві концепції – «Я-реальне» та «Я-ідеальне» – настільки важливі, що психологічні проблеми можуть зумовлюватися їхнім співвідношенням. Нормально, якщо ідеальне уявлення про себе значно відрізняється від реального, адже його можна досягнути. Проте коли ідеальне «Я» нереалістично досконале, і людина знає, що його неможливо досягнути, це призводить до високої тривожності.

Отже, основний закон: чим більша розбіжність між «Я» реальним та ідеальним, тим нижча самооцінка особистості, і навпаки.

Дослідження Т. Страумена у Вісконсинському університеті підтвердили таку закономірність. Студенти пройшли опитування та психологічне тестування для виявлення, чи існує різниця між тим, як вони бачать себе, і тим, якими б вони хотіли або повинні стати (два аспекти ідеального «Я»). Студенти, які бачили себе іншими, ніж «Я-бажане», були більш схильні до суму; ті, у яких різниця була між «Я-повинним» та «Я-реальним», характеризуються високою тривожністю.

Наслідки неадекватної самооцінки: низька самооцінка призводить до невисоких досягнень, депресії, труднощів в адаптації. Особистості з високою самооцінкою мають тенденції до фокусування на своїх успіхах і досягненнях, у той час, як низька самооцінка призводить до зосередження на недоліках і негативних особистісних якостях.

Другий погляд на природу самооцінки полягає в тому, що людина оцінює успішність своїх дій і проявів крізь призму власної ідентичності. Вона відчуває задоволення не від того, що робить добре, а від того, що обрала конкретну справу і саме її виконує якісно.

Якщо наш погляд на себе не є конгруентним (схожим на те, як ми діємо, думаємо та відчуваємо), ми розвиваємо викривлене уявлення про себе. Наприклад, я можу бачити себе повністю вільною від заздрості та незадоволення успішним шлюбом своєї сестри, проте відчуваю певну

гіркоту коли зустрічаюсь зі щасливим подружжям. Тоді мої відчуття заздрості не «вписуються» в систему самоуявленнь. За К. Роджерсом, я можу заперечувати відчуття, що не конгруентні з моєю «Я-концепцією», і не дозволяю свідомості визнати їх. У такому разі ми свідомо сприймаємо свої відчуття та інформацію лише тоді, коли формулюємо їх у своєму внутрішньому мисленні. Уникнення такого внутрішнього осмислення може призводити до неадекватної самооцінки, у той час як відчуття часто зумовлюють несвідомий внутрішній конфлікт.

Отже, самооцінка формується під впливом успіху у тій сфері, яка для особистості займає впливове місце в системі цінностей. Для різних вікових етапів, у різних ситуаціях цінності можуть бути різними.

Третій фактор, важливий для формування самооцінки, пов'язаний з інтеріоризацією соціальних реакцій на людину. Людина схильна оцінювати себе так, як, на її думку, її оцінюють інші.

Отже, потреба особистості у схваленні себе іншими та у самосхваленні призводить до рефлексії оцінок власних і сторонніх, порівняння досягнень, накопичення досвіду.

Реагуючи певним чином на наші дії (схвалення-заохочення чи несхвалення-покарання), батьки, учителі, вихователі створюють умови гідності «Я» дитини. Вони показують, коли дитина веде себе «гідно» чи «негідно» щодо інших встановлених вимог. Вона інтеріоризує багато таких стандартів поведінки і сприймає себе позитивно лише у разі дії згідно із встановленими правилами. Пізніше власні внутрішні відчуття, які не узгоджуються з системою умов для позитивного «Я-образу», витісняються, а отже, заважають подальшому позитивному розвитку. К. Роджерс наполягає на тому, що умовою позитивної самооцінки є обов'язкове усвідомлення та викриття усіх заперечуваних відчуттів та досвіду людини. Лише так ми можемо сприймати себе такими, якими ми є, одночасно постійно намагаючись бути кращими.

У цілому картина виглядає так, що люди докладають великих зусиль для того, щоб «вписатися» у структуру суспільства. Варто наголосити, що самооцінка, незалежно від того, чи на її поверхні власні судження людини про себе або інтерпретації суджень інших людей, індивідуальні ідеали чи культурно задані стандарти, завжди має суб'єктивний характер.

Підсумувавши вищезазначене, можна назвати умови покращення самооцінки особистості:

- визначення причин низької самооцінки;
- емоційна підтримка та соціальне схвалення;
- досягнення;
- вирішення внутрішніх конфліктів.

1. Найперша умова виправлення неадекватної самооцінки – це намагатись вирішувати їх, а не уникати. Ті, хто починають діяти замість

того, щоб уникати, більш схильні сприймати труднощі реалістично, відверто та без захисних реакцій. Протилежне характерне для низької самооцінки. Неприятлива самооцінка виражається у запереченні, викривленому уявленні та уникненні в спробі зміни усвідомленої правди. Цей процес призводить до загального неприйняття себе і стає основою неадекватної самооцінки. Це також блокує можливість підвищення самооцінки шляхом досягнень і успіхів, оскільки викривлене сприйняття себе виступає як механізм захисту від нових переживань, які зумовляють, на думку людини, ще більше негативних вражень.

2. Однак постійне «підгодовування» особи з низькою самооцінкою без її реальних дій та досягнень може лише підкріплювати неадекватну самооцінку. У процесі пошуку схвалення від інших (як і від себе) формується загальна самооцінка. До того часу, як індивід навчиться розуміти себе, він уже має досвід схвалення чи несхвалення себе іншими значущими людьми. Самооцінка такої людини буде впливово формуватися і обмежуватися тим, що інші думають про неї, а також їхнім селективним схваленням чи несхваленням. Це робить її жертвою постійного пошуку виправдання власних дій іншими та заважає самоактуалізації особистісних потенціалів.

Характеристики людини, надто залежної від соціального схвалення:

- труднощі у саморозкритті – бояться, що відверта розповідь про справжні думки та досвід шокує інших і призведе до несхвалення, тому обирають уникнення внутрішніх конфліктів;
- протиріччя між уникненням конфлікту та загрозою самооцінці вирішується у самозахисній поведінці;
- світ фантазій характеризується сильною потребою у схваленні іншими, але одночасно і страхом перед неприйняттям іншими. Цікаво, що люди, залежні від схвалення, погано сприймаються їх ровесниками. Їх описують як занадто схильних до самозахисту.

Отже, іншим шляхом виправлення неадекватної самооцінки є емоційне схвалення в розумних межах з метою саморозкриття особистості.

3. Наступним кроком буде стимулювання особистості до певних дій, що займають основне місце в її системі цінностей і нададуть можливість реалізувати свої потенційні можливості. Спостерігається чітка схильність до підвищення самооцінки при підвищених успіхах.

4. Знайшовши свою ідентичність у роботі, що приносить задоволення чи успіх, людина має реальну змогу активно вирішувати власні внутрішні протиріччя. Це вимагає щирості та відвертості з собою [99].

Експериментальне дослідження інститутів і механізмів соціалізації, ціннісних орієнтацій самооцінки підлітків. Оскільки в нашому дослідженні брали участь школярі віком від 13 до 16 років, то методи дослідження обиралися таким чином, щоб вони водночас були і валідними, й інформативними та цікавими, а головне – легкими для розуміння будь-якою дитиною даного вікового періоду.

Саме тому було використано метод тестування, в рамках якого, застосовувались наступні методики.

1. *Тест цінностей Ш. Шварца (Ціннісний опитувальник Шварца / Методика Шварца)* застосовується для дослідження динаміки зміни цінностей як в групах (культурах) у зв'язку зі змінами в суспільстві, так і для особистості у зв'язку з її життєвими проблемами. Цінності Ш. Шварц розумів як «пізнані» потреби, безпосередньо залежні від культури, середовища, менталітету конкретного суспільства.

В основі цієї методики лежить теорія, згідно з якою всі цінності поділяються на соціальні та індивідуальні. Опитувальник було розроблено у 1992 році; під час розробки було використано методику Рокіча. Тобто це якісно модифікована, розширена й удосконалена концептуальна база методики Рокіча.

Ш. Шварц присвятив проблемі вибору підстав порівняння при вивченні цінностей в різних культурах спеціальне дослідження. Провівши аналіз ставлення до 56 цінностей у 20 країнах, Шварц сформулював «теорію змісту та структури цінностей». Він зазначив, що 44 окремих цінностей однаково розуміються у вивчених їм культурах. Крос-культурний ціннісний простір, за теорією Ш. Шварца, визначається двома осями (відкритість змінам – консерватизм, альтруїзм – егоїзм) і має кругову структуру. У просторі цих осей розташовуються 10 базових ціннісних орієнтацій:

- творчість;
- різноманітність;
- гедонізм;
- досягнення;
- влада;
- захищеність;
- традиції;
- прийняття;
- великодушність;
- універсалізм.

На його думку, цей простір – універсальний, і в його межах можна порівняти будь-які культури. Варто зазначити, що в більшості випадків результати крос-культурних досліджень цінностей констатують лише незначні відмінності та виявляють більше схожість, ніж відмінність у ціннісних орієнтаціях представників різних культур.

Опитувальник Ш. Шварца складається з двох частин. Першу частину опитувальника призначено для вивчення цінностей, ідеалів і переконань, що впливають на особистість, але не завжди виявляються в соціальній поведінці. Ця частина містить 57 цінностей (іменники, подані у вигляді двох списків). Випробуваний оцінює кожну із запропонованих цінностей за шкалою в 7 балів. Друга частина опитувальника

призначена для вивчення цінностей, які найбільш часто виявляються в соціальній поведінці особистості, та складається із 40 описів людини за допомогою прикметників, що характеризують 10 типів цінностей. Для оцінки описів використовується шкала з 5 балів.

2. *Методику самооцінки Дембо–Рубінштейна* засновано на безпосередньому оцінюванні (шкалюванні) досліджуваними низки особистих якостей, таких як здоров'я, здібності, характер тощо. Досліджуваним пропонується на вертикальних лініях відзначити певними знаками рівень розвитку у них цих якостей (показник самооцінки) і рівень домагань, тобто рівень розвитку цих самих якостей, який би задовольняв їх. Кожному випробуваному пропонується бланк методики, що містить інструкцію та завдання.

Інструкція: «Будь-яка людина оцінює свої здібності, можливості, характер та інше. Рівень розвитку кожної якості, сторони людської особистості можна умовно зобразити вертикальною лінією, нижня точка якої буде символізувати найнижчий розвиток, а верхня – найвищий. Вам пропонуються сім таких ліній. Вони позначають:

- здоров'я;
- розум, здібності;
- характер;
- авторитет в однолітків;
- вміння багато чого робити своїми руками, умілі руки;
- зовнішність;
- упевненість в собі.

На кожній лінії межею (-) відзначається, як людина оцінює розвиток у себе цієї якості, сторони вашої особистості в даний момент часу. Після цього хрестиком (x) відзначте, за якого рівня розвитку цих якостей, сторін ви були б задоволені собою або відчули гордість за себе» [83].

Піддослідному видається бланк, на якому зображено сім ліній, висота кожної – 100 мм, із зазначенням верхніх, нижніх точок і середини шкали. При цьому верхні та нижні точки відзначаються помітно, середина – ледь видимо.

3. *Методику «Механізми та інститути соціалізації» А. І. Лучинкіної* розроблено із врахуванням теорії соціалізації, вона містить в собі уявлення як про інститути соціалізації, так і механізми, за рахунок яких соціалізація відбувається. Оригінальний опитувальник містить 70 стверджень, що скомпоновані у п'ять блоків за інститутами соціалізації: «школа», «друзі» (або неформальні об'єднання), «сім'я», «Інтернет» і «кіно та література». У межах кожного блоку розглядаються сім визначених механізмів соціалізації:

- ідентифікація;
- копіювання;
- навіювання;

- соціальна фасилітація;
- конформність;
- інтерес;
- самореалізація.

Бланк методики складається з тексту опитувальника та бланка відповідей. На кожне твердження потрібно відповісти «так», «ні», «інколи» [83].

4. *Методику «Базових переконань» Р. Янова-Бульмана* розроблено в рамках когнітивної концепції базових переконань особистості. Відповідно до неї одним з базових відчуттів нормальної людини є здорове почуття безпеки. Воно ґрунтується на трьох категоріях базових переконань, що становлять основу нашого суб'єктивного світу:

1) віра в те, що в світі більше добра, ніж зла (до цієї категорії входить ставлення до навколишнього світу взагалі та ставлення до людей);

2) переконання, що світ повний сенсу (зазвичай люди схильні вірити, що події відбуваються не випадково, а контролюються та підкоряються законам справедливості);

3) переконання в цінності власного «Я» (основне значення мають три аспекти: «Я – хороша людина» (самоцінність), «Я – правильно себе веду» (контроль) і оцінка власної успішності).

Базові переконання особистості зазнають серйозних змін під впливом пережитих особистістю травматичних подій, в результаті яких ґрунтовно руйнуються звичні життєві уявлення та схеми поведінки. Екстремальний негативний досвід настільки суперечить картині світу, яка існувала раніше, що його осмислення викликає довготривалі та важкі психологічні проблеми. Відчуття безпорадності та втрати контролю над власним життям може зберігатися ще упродовж тривалого періоду після того, як зникнуть початкові симптоми ПТСР (посттравматичний стресовий розлад).

Таким чином, базові переконання як щодо самого себе, так і щодо навколишнього світу можуть істотно відрізнятись у тих осіб, які пережили травматичну подію, і які не пережили такого.

З метою діагностики базових переконань Р. Янов-Бульман розробила шкалу базових переконань, що виявляє вісім категорій переконань, на основі яких обчислюються три вищезазначені базові переконання:

- прихильність світу;
- справедливість світу;
- контрольованість світу;
- випадковість як принцип розподілу подій, що відбуваються;
- цінність власного «Я»;
- ступінь самоконтролю (контролю над подіями, що відбуваються);
- ступінь удачі, або везіння.

5. *Проективна методика «Картина світу».* Метою даної методики є вивчення індивідуальних особливостей образу світу: особливості

особистісного сприйняття «свого світу», на скільки його сприйняття негативне або позитивне у даної дитини. Для тестування було використано: аркуш паперу розміром 250/150 см, олівець та ручки.

Існує п'ять основних видів малюнків:

- «Планетарна картина світу» – зображення земної кулі, інших планет сонячної системи – когнітивна картина світу у формі загальноприйнятих нормативних знань, набутих у школі.

- «Пейзажна картина світу» – у вигляді міського чи сільського пейзажу з присутністю людей, тварин, дерев, квітів тощо – По самозвіту – бажана картина свого оточення.

- «Безпосереднє оточення», обстановка навколо себе, свого будинку, яка є насправді, або ситуативна, те, що приходить на розум. Несподівані образи (лампа, що горить, свічка тощо), що виникають під впливом відчуттів людини.

- «Опосередкована, або метафорична картина світу», передає складний смисловий зміст, представлений у вигляді складного образу.

- «Абстрактна, схематична картина світу», що відрізняється лаконізмом побудови, у вигляді якогось абстрактного образу, знаку, символу.

В інтерпретації головними орієнтирами для нас повинні бути виділені жирним шрифтом картини світу, тому що вони можуть підказати, яким би дитина хотіла бачити світ і який він є для неї у реальності. Під час обговорення обов'язково потрібно попросити дитину докладно розповісти, що ж вона намалювала.

Проведення емпіричного дослідження. Отже, було використано такі методики:

- методику Дембо–Рубінштейна – визначення рівня самооцінки;
- методику «Механізми та інститути соціалізації» А. І. Лучинкіної – дослідження впливу соціальних інститутів на підлітків;
- проєктивну методику «Картина світу»;
- методика базових установок Р. Янова-Бульмана;
- методика ціннісних орієнтацій Ш. Шварца.

Дослідження мало на меті довести, що існує статистично значимий зв'язок між домінуванням певних соціальних інститутів і ціннісними орієнтаціями та самооцінкою підлітків.

Незалежна змінна: домінування у підлітка певного виду соціальних інститутів.

Залежна змінна: ціннісні орієнтації та самооцінка підлітка.

Гіпотеза 1: домінування соціального інституту «Інтернет» впливає на цінність добра.

Гіпотеза 2: Школа впливає на рівень самооцінки підлітків.

Гіпотеза 3: Соціальний механізм «Інтернет» впливає на формування ціннісних орієнтацій підлітків.

Опис вибірки. Згідно з темою нашої роботи, основним завданням було розглянути відмінності рівня самооцінки та ціннісних орієнтацій залежно від домінування певного соціального інституту (школа, друзі, кіно та література, Інтернет, сім'я). Було проведено емпіричне дослідження, яке спрямовано на визначення рівня самооцінки та цінностей підлітків. У дослідженні взяла участь одна експериментальна вибірка – обдаровані школярі різного віку, які навчалися у спеціалізованій школі № 396 (13, 14, 15, 16, 17 років).

Загалом вибірка складалася з 93 чоловік, з них 49 – хлопці та 44 – дівчата.

Досліджувані, які були проінформовані про конфіденційність результатів дослідження, поставились до опитувальника серйозно, із зацікавленням.

Отримані дані вводились до пакету даних SPSS, де відбувалася їхня подальша статистична обробка.

Емпіричне дослідження ролі соціальних інститутів у формуванні рівня самооцінки та ціннісних орієнтацій підлітків. За результатами опитувальника Дембо–Рубінштейна не було виявлено значних відмінностей. В усіх класах від 8 до 11 самооцінка в межах від 59,7 (8 клас, дівчата) до 83,4 (11 клас, хлопці). Варто зазначити, що дослідження проводилося у цьому 11 класі вже четвертий раз. І кожного року у них спостерігається різна самооцінка. Коли вони були у 8 класі, у них у всіх була занижена самооцінка. Наступного року у них була завищена самооцінка. І це не залежало від статі взагалі. І лише в одинадцятому класі було отримано адекватну самооцінку. Усе це пояснюється тим, що у цього класу впродовж трьох років був різний класний керівник. Це свідчить про те, що діти такого віку досить сильно піддаються впливам зі сторони. Що ж стосується самооцінки дівчат з 8 класу, то можна це пояснити тим, що в період 7–8 класу дитина вже і не дитина як така, проте все ще залишається дитиною. Вона поступово починає перетворюватися на дорослу людину, враховуючи у тому числі й фізіологічні зміни, що не може не впливати на самооцінку підлітка, а тим більше дівчинки.

Оскільки це дослідження проходило упродовж чотирьох років, тому можна говорити, що це лонгітюдне дослідження. Лонгітюдне дослідження – це науковий метод, що застосовується в соціології та психології, в якому вивчається одна і та ж група людей упродовж часу, за який ці об'єкти встигають істотно змінити свої значимі ознаки. У ньому брали участь 25 учнів з одного класу. Розпочиналося дослідження, коли вони навчалися у 8 класі (2010 р.). Провівши дослідження, було виявлено, що рівень самооцінки у кожного із 25 учнів є заниженим. Середнє значення на весь клас – 28,1. Проте на той час це було пояснено підлітковим віком, тобто віком, коли відбуваються перетворення із маленьких дітей у більш дорослих особистостей, і високою емоційною нестійкістю. Наступного

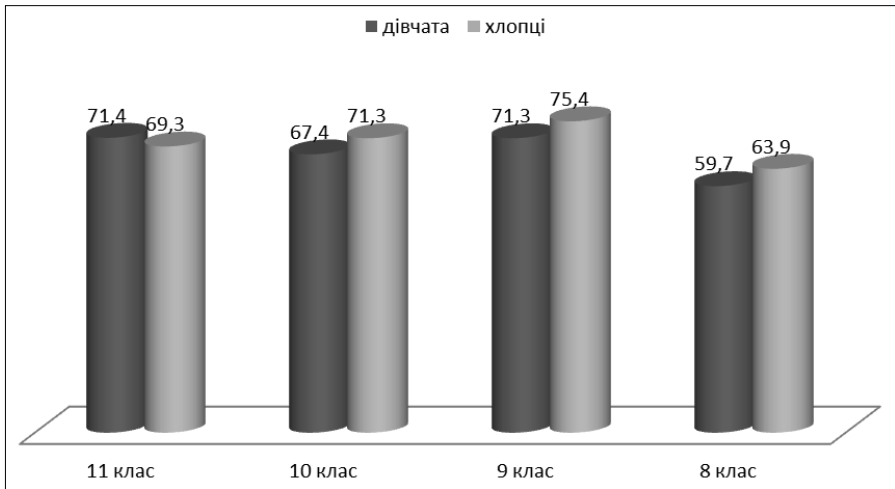

Рис. 1.6. Аналіз рівня самооцінки учнів 8–11 класів

року (2011 р.) під час дослідження самооцінки у цих самих дітей було виявлено завищений рівень у кожного учня. Середнє значення – 89,02. Це також, як вважалось на той момент, було викликано змінами в зовнішності, перехідним періодом в житті дітей. У процесі наступного дослідження цих же учнів (2012 р.) було виявлено адекватний рівень самооцінки. Середнє значення серед дівчат – 67,4, а серед хлопців – 71,3. У 2013 р. результати довели, що середнє значення серед хлопців – 73,52, а у дівчат – 68,9 (табл. 1.7).

Таблиця 1.7

Динаміка змін рівня самооцінки серед учнів 10 класу

№ досліджуваного	2010	2011	2012	2013	№ досліджуваного	2010	2011	2012	2013
Досліджуваний 1	33,4	87,2	75,3	74,6	Досліджуваний 14	36,8	98,1	69,5	81,63
Досліджуваний 2	29,1	82,4	69,5	73,9	Досліджуваний 15	21,6	86,1	77,3	72,52
Досліджуваний 3	35	88,2	72,6	87,2	Досліджуваний 16	26,8	84,5	73,3	81,32
Досліджуваний 4	14	98,1	68	91,3	Досліджуваний 17	39,2	86,7	71,1	73,6
Досліджуваний 5	21,9	87,7	69,9	74,45	Досліджуваний 18	19	82,2	77,8	65,4
Досліджуваний 6	16,3	84,7	70,3	65,2	Досліджуваний 19	21,5	83,6	81,2	82,6
Досліджуваний 7	37,5	82,6	70,8	92,1	Досліджуваний 20	20,3	93,7	79,1	84,6
Досліджуваний 8	42	92,6	74	89,1	Досліджуваний 21	24,8	80,3	69,1	71,6
Досліджуваний 9	25,8	89,5	68,6	73,12	Досліджуваний 22	26	100	72,8	73,6
Досліджуваний 10	41,1	91,9	71,3	86,5	Досліджуваний 23	25,8	89,8	76,1	76,4
Досліджуваний 11	24,6	100	79,6	77,2	Досліджуваний 24	33,3	94,1	69,1	65,2
Досліджуваний 12	25	90,2	67,2	76,95	Досліджуваний 25	31,6	98,2	67,3	79,9
Досліджуваний 13	28,3	93,3	68,1	72,45					

Такі динамічні зміни самооцінки в одних і тих самих людей упродовж чотирьох років є досить дивними. Тому було вирішено провести індивідуальні бесіди з кожним учнем окремо, задля того, щоб виявити, що стало причиною таких кардинальних змін. І бесіди дали свій результат. Чинником, що впливав на самооцінку учнів, був класний керівник, який змінювався в цьому класі кожного року. І лише в 2012 р. з'явилася людина (класний керівник), яка змогла вирівняти та зробити адекватним рівень самооцінки цих підлітків. Ця гіпотеза, висунута нами у минулому році, підтвердилася у 2013 р., оскільки рівень самооцінки майже не змінився порівняно з минулим роком.

На рис. 1.7 подано графічне зображення динаміки змін рівня самооцінки у школярів упродовж 2010–2013 років.

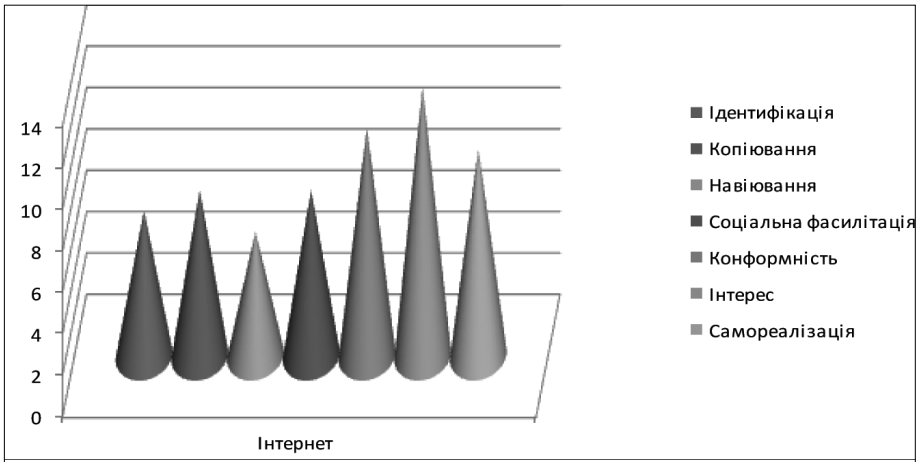

Рис. 1.7. Динаміка розвитку самооцінки за 2010–2013 рр.

За результатами, отриманими завдяки методиці А. І. Лучинкіної «Механізми та інститути соціалізації», було виявлено досить цікаві та інформативні дані (табл. 1.7).

Таблиця 1.7

Кореляційний зв'язок між інститутами та механізмами соціалізації за Пірсоном

	Сім'я	Школа	Друзі	Кіно та література	Інтернет
Ідентифікація	,651**	,478**	,536**	,491**	,555**
Копіювання	,352**	,549**	,418**	,474**	,428**

Продовження таблиці 1.7

Навіювання	,042	,484**	,497**	,474**	,364*
Соціальна фасилітація	,055	,445**	,529**	,273	,584**
Конформність	,055	,539**	,423**	,415**	,328*
Інтерес	-,100	,490**	,378*	,458**	,448**
Самореалізація	-,056	,429**	,513**	,437**	,327*

Примітки: * – кореляція значуща на рівні 0,05; ** – кореляція значуща на рівні 0,01

Кореляційний аналіз засвідчує, що механізм *ідентифікації* найбільш вираженим є в сім'ї (,651 на рівні значущості 0,01), а найменш вираженим – у школі (,478 на рівні значущості 0,01). Механізм *копіювання* найбільше застосовується при домінуванні інституту «школа» (,418 на рівні значущості 0,01). А от найменш вираженим він є в сім'ї (,352 на рівні значущості 0,01).

Механізм *навіювання* проявляється насамперед в інституті «друзі», або неформальні об'єднання (,497 на рівні значущості 0,01), а ось найменш важливим він є в Інтернеті (,364** на рівні значущості 0,01). Основною характеристикою механізму навіювання є те, що він зовсім не корелює із сім'єю. Відсутня як негативна, так і позитивна кореляція навіть на незначному рівні.

Механізм соціальної фасилітації найбільше включений в інститут «друзі», або неформальні об'єднання (,529 на рівні значущості 0,01), а найменш важливим є для інституту «школа» (,445 на рівні значущості 0,01). Із інститутами «сім'я» та «друзі» не було виявлено кореляційного зв'язку. Конформність більш проявляється в школі (,539 на рівні 0,01), а найменше – в Інтернеті (,328 на рівні значимості 0,05), проте все ж таки він є значущим для Інтернету, оскільки допомагає процесу соціалізації підлітка в Інтернет-середовищі. Кореляції з сім'єю не виявлено.

Механізм інтересу переважає в школі (,490 на рівні значущості 0,01), а найменш вираженим є в інституті «друзі» (,378 на рівні значущості 0,05). Кореляційного зв'язку із сім'єю не виявлено. І останній механізм соціалізації – самореалізація – найбільш включеним є в інституті «друзі» (,537 на рівні значущості 0,01), а ось найменш важливим є в Інтернеті (,327 на рівні значущості 0,05).

Такі результати стосовно взаємозв'язку сім'ї з механізмами соціалізації є типовими для підлітків, оскільки члени сім'ї контролюють один одного, усі є компонентами одної сімейної системи, діти копіюють дорослих і чекають від них оцінки своїх дій. Це ще раз підтверджує визначення конформності – це механізм, що дозволяє попереджати конфлікти, коли дорослі передають свій життєвий досвід молодшим членам родини або групи.

Домінування соціальних інститутів залежно від віку та гендеру

	9 клас		10 клас		11 клас		УСЗ	
	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата
Сім'я	13	15	15	21	23	11	15	21
Школа	3	10	8	12	9	14	4	13
Друзі	12	18	19	18	2	7	17	18
Кіно та література	8	8	3	8	6	6	2	9
Інтернет	8	14	13	13	9	11	11	12

Головними соціальними інститутами у 8 класі, тобто для підлітків 13–14 років, виявилися «друзі» та «Інтернет» (майже на одному рівні). Пояснити це можна тим, що в наш час діти досить рано розвиваються і вже з 5–6 років їхнім найкращим другом і товаришем стає комп'ютер та Інтернет. Тому не дивно, що для покоління цих дітей Інтернет займає чи не перше місце за впливом на них. Саме там вони отримують потрібну їм інформацію, можуть спілкуватися із різними людьми, висловлювати свої думки, обговорювати вчителів, створювати певні фан-клуби і тому подібне. Інтернет – одне із найкращих місць для підлітків, які незадоволені своєю зовнішністю, а як ми бачили, найвища самооцінка була саме у дівчат 8 класу, тому не дивно, що для них Інтернет на першому місці. Адже тут ніхто не бачить їх обличчя або інших частин тіла, якими вони не задоволені. Ось чому в Інтернеті вони почувають себе набагато комфортніше, ніж у реальному житті.

На рівні з «Інтернетом» у таких дітей стоїть інститут «друзі» (неформальне об'єднання). Такі ж неформальні об'єднання вони можуть створювати і в Інтернеті. Для дітей такого віку більш важливу роль відіграє думка їхніх ровесників, ніж батьків. Тому не дивно що сім'я у них знаходиться на останньому місці.

У 9 класі (вікова група 14–15 років) також визначальними є друзі. З ними вони проводять більшість свого вільного часу, тому і впливають вони на таких підлітків більше, ніж будь-що інше.

А ось на останньому місці знаходиться школа. Це можна пов'язати з тим, що підлітки не люблять школу, вважають її нудною тратою часу і не розуміють навіщо туди ходити. Там вони не намагаються знайти для себе щось корисне, а більшість із них розглядає школу, як спосіб та місце спілкування з друзями. Саме тому школа у них на останньому місці.

Учні 10 класу (вікова група 15–16 років) небагато в чому відрізняються від дев'ятикласників. Незважаючи на те, що рівень тривожності (як особистісної, так і ситуативної) у них різний, домінування соціальних інститутів у них однакове. Для цих підлітків теж важливу роль

відіграють друзі, а найменший вплив має школа. Проте варто зауважити, що із усієї вибірки лише на дівчат 10 класу Інтернет має більший вплив, ніж на хлопців. В усіх інших вікових групах Інтернет впливає більше на хлопців, ніж на дівчат.

В 11 класі провідну роль відіграє сім'я. Не можна казати, що усі діти цього вікового періоду цінують свою сім'ю, проте більшість із них вже починає розуміти правдивість батьківських слів, починають прислухатися до них, а в деяких випадках можливо і замислюватися про свою власну сім'ю. Саме тому сім'я стає найважливішим інститутом для цього віку.

Але незмінною все ж таки залишається роль школи. І у цій групі школа залишається на останньому місці. Це свідчить про те, що діти не цінують вплив школи і не вважають, що школа може дати їм путівку у доросле життя. Вони сприймають її лише як «будівлю», куди їм необхідно щодня ходити, задля того, щоб отримати атестат. Це було виявлено в рамках індивідуальної бесіди із представниками цієї вікової групи.

Стосовно студентів УСЗ (Університет сучасних знань) можна сказати, що на першому місці для них сім'я, далі друзі, а вже потім Інтернет. Для хлопців на останньому місці знаходиться інститут школи, тобто для них школа, як інститут, не оцінюється як позитивний вплив на їхнє подальше життя, вони не вбачають в цьому важливої установи. Стосовно дівчат, то у них на останньому місці – інститут кіно та літератури. Для цього віку найбільш характерними є думки про своє майбутнє та власну сім'ю, а інститут кіно та літератури посідає останнє місце.

Досить цікавим, на нашу думку, є той факт, що у всіх групах від 13 до 18 років інститут кіно та літератури займає однакове місце – третє із п'яти. Але все ж таки ми живемо у світі масових телекомунікацій, а реклами оточують нас скрізь, тому на підлітків вона впливає однаково. Те ж стосується і фільмів. Ці підлітки знаходяться не так далеко один від одного у віковій категорії, тому й інтереси стосовно фільмів у них не відрізняються.

Зазначена методика також дає інформацію про механізми соціалізації. Усі вікові групи об'єднує те, що на першому плані у них у всіх стоїть механізм інтересу. Оскільки вони підлітки, то ще перебувають на стадії пізнання світу, і їм цікаво дізнаватися про нові й нові речі. Вони бажають розвиватися, а не стояти на місці. Проте цей механізм інтересу розвивається у кожній групі, обмежуючи вплив інших механізмів.

У 8 та 9 класах найменш важливим вважається механізм навіювання. Тому дітям досить складно інколи розмовляти з батьками і вислуховувати їхню точку зору. Оскільки в цей період діти не слухають жодних думок, які не схожі на їхні, їм досить складно щось пояснити.

У 10 та 11 класах найменш важливим є механізм копіювання. Тобто у цьому віці підлітки вже прагнуть до самореалізації, їм хочеться про-

явити свою індивідуальність та неповторність, виділити таку якість, що не властива іншим. Саме тому механізм копіювання зовсім нехарактерний для них.

Аналіз результатів студентів УСЗ засвідчив, що для них головним механізмом соціалізації є самореалізація (52 %), менш важливим є механізм інтересу (23 %), майже не виражений механізм навіювання (2 %), зовсім відсутній механізм копіювання (0 %). Результати студентів та учнів 11 класів є дуже схожими (табл. 1.9).

Таблиця 1.9

**Динаміка домінування механізмів соціалізації
у відсотковому відношенні**

	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас	Студенти УСЗ
Ідентифікація	3,6 %	0 %	8,3 %	0 %	5,3 %
Копіювання	7,1 %	0 %	0 %	4,2 %	0 %
Навіювання	3,6 %	7,5 %	8 %	8,3 %	2 %
Соціальна фасилітація	14,3 %	27,5 %	16 %	12,5 %	10,5 %
Конформність	17,8 %	10 %	12 %	4,2 %	7,2 %
Інтерес	28,6 %	32,5 %	44 %	45,8 %	23 %
Самореалізація	25 %	22,5 %	12 %	25 %	52 %

Окрім вікового та статевого розподілу, було зроблено динаміку механізмів соціалізації залежно від домінування конкретного інституту соціалізації (рис. 1.7–1.11).

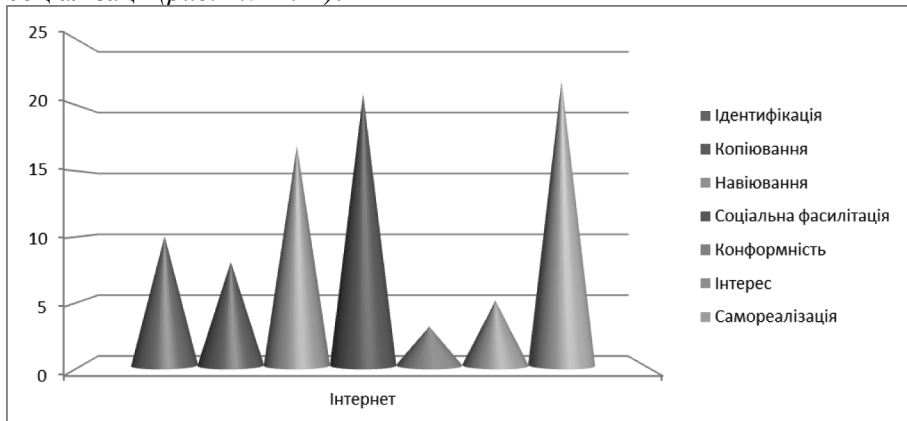

Рис. 1.7. Динаміка використання механізмів соціалізації при домінуванні соціального інституту «Інтернет»

Аналіз рис. 1.7 підтверджує, що для інституту «Інтернет» на першому місці стоїть механізм соціальної фасилітації та самореалізації. Соціальна фасилітація пояснюється тим, що даний інститут дає можливість самовираження, постійної презентації себе іншим, орієнтованість на інших, що і є проявом механізму соціальної фасилітації. Механізм самореалізації має досить цікаве пояснення. Він є найбільш актуальним для даного виду соціального інституту, оскільки в Інтернет-середовищі також відбувається процес соціалізації. Особистість може демонструвати свої властивості не лише в реальному житті, але й у віртуальному світі за допомогою перенесення своїх творчих здібностей в інше середовище. В Інтернеті підліток може створювати віртуальну ідентичність, свій власний соціальний простір та обирати різноманітні стратегії життєвої поведінки. Механізм навіювання посідає третє місце.

Механізм конформності майже не важливий для даного інституту, оскільки порівняно зі школою чи неформальними об'єднаннями, в Інтернет-середовищі немає жорсткого контролю виконання правил.

Розглядаючи інститут «школа», варто зазначити, що тут рівною мірою використовуються майже всі механізми соціалізації, проте найбільше – копіювання. Оскільки в школі дитина спостерігає за поведінкою своїх однокласників та вчителів, то частково переймає її собі. Введення системи оцінок, порівняння результатів, створення атмосфери змагання найбільше притаманне школі, тому тут проявляється заниження впливу механізму соціальної фасилітації. Механізм інтересу теж відіграє важливу роль в цьому інституті. Тобто дитина найбільш долучена до

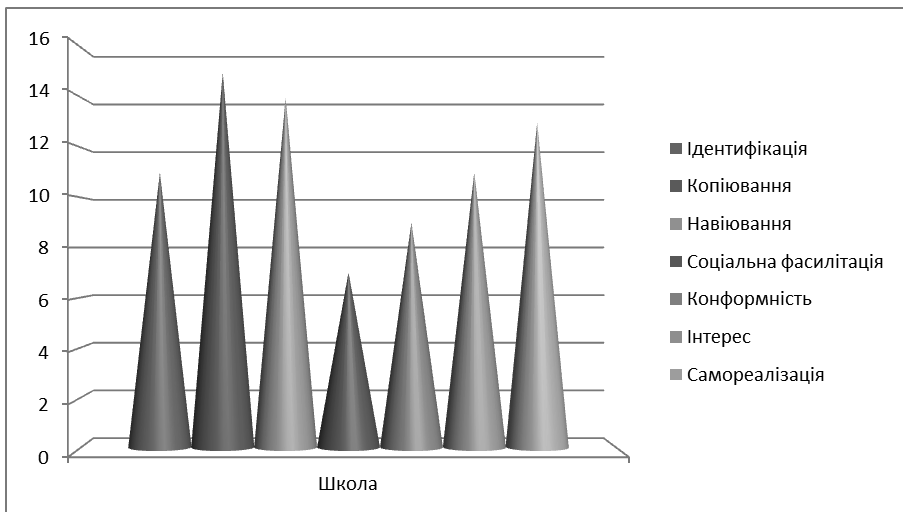

Рис. 1.8. Динаміка використання механізмів соціалізації при домінуванні соціального інституту «школа»

шкільного процесу в цьому віці, як би дивно це не звучало. Це може відбуватися через шкільну соціалізацію та засвідчувати, що дитині подобається бути в школі.

Для соціального інституту «кіно та література» на першому місці стоїть механізм навіювання. Підлітки в даному інституті соціалізуються за рахунок читання цікавої літератури та перегляду фільмів. Досвід кіно- чи літературного героя допомагає підліткам у вирішенні своїх власних проблем, підказує багато алгоритмів вирішення різноманітних життєвих ситуацій. Не відстаючи від механізму навіювання, для кіно та літератури на другому місці стоїть механізм самореалізації, оскільки, знову таки, досвід різноманітних героїв реальних персонажів дають змогу підлітку обрати для себе різноманітні способи самовираження. Механізм конформності в даному інституті майже не реалізується через відсутність певної підлеглості та контролюваності. Механізм ідентифікації найбільш домінує в соціальному інституті «сім'я», а потім поступово іде на спад. Тобто для кіно та літератури, а також для Інтернету механізм ідентифікації не є значимим, оскільки від народження дитина потрапляє саме в сім'ю і саме там проходить свою первинну соціалізацію. Потім ідуть друзі, школа, кіно та література і нарешті Інтернет. Тобто свого роду дитяча драбинка дорослішання. Чим раніше дитина долучається до певного інституту, тим більш значимим для нього є механізм ідентифікації.

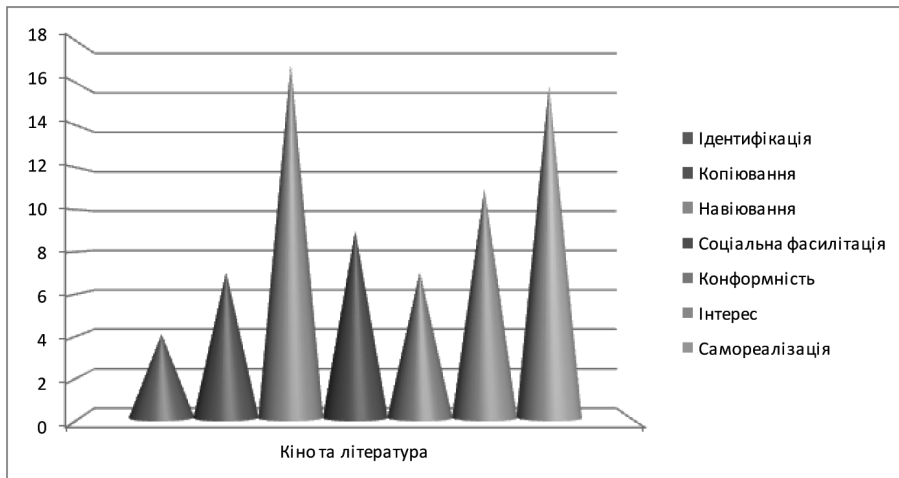

Рис. 1.9. Динаміка використання механізмів соціалізації при домінуванні соціального інституту «кіно та література»

Для інституту «сім'я» на першому місці стоїть механізм ідентифікації. Як вже було вищезазначено, це пояснюється тим, що дитина долучена

до єдиного сімейного процесу, вона копіює поведінку батьків і чекає від неї похвали й одобрення. В інших інститутах соціалізації механізм ідентифікації суттєво знижується. Тобто для наших респондентів переймання зразків поведінки більш за все притаманне саме в родинному колі. Оскільки від народження дитина перебуває в сім'ї, то сім'я як ніякий інший соціальний інститут дає дитині приклади поведінки в соціумі. Не дуже сильно відстають механізми навіювання та копіювання. Проте порівняно з інститутом «друзі» механізм копіювання тут виражений не так сильно. Це можна пояснити тим, що у підлітковому віці діти більш схильні до копіювання поведінки своїх друзів та однолітків, проте сім'я теж для них відіграє значну роль. У сім'ї майже відсутній механізм інтересу.

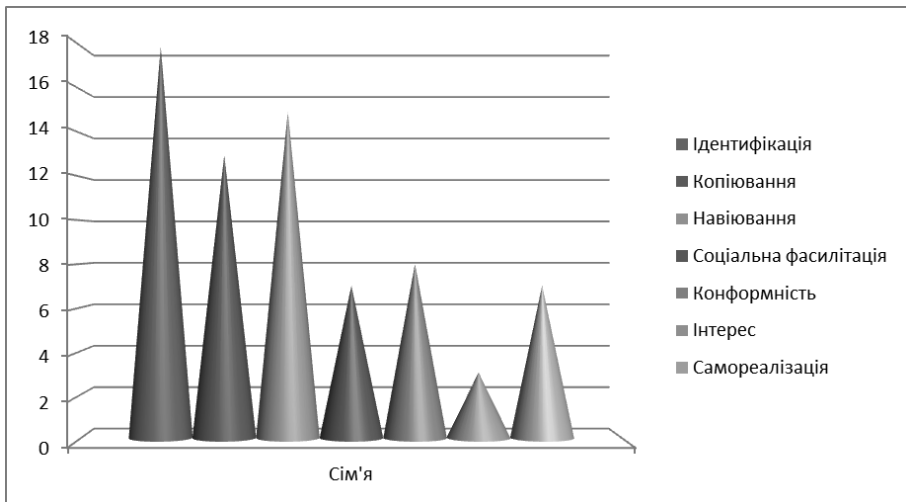

Рис. 1.10. Динаміка використання механізмів соціалізації при домінуванні соціального інституту «сім'я»

Для соціального інституту «друзі» («неформальні об'єднання») характерним є те, що основним є механізм копіювання. Це можна пояснити тим, що тут особистість копіює манери поведінки когось із лідерів неформального об'єднання, до якого вона належить. Це дає можливість підліткам отримати певний альтернативний досвід, а також підвищити свій авторитет серед однолітків, насамперед перед лідером. Наступну позицію, тобто є менш важливими, посідають механізми конформності та ідентифікації. Інститут неформальних об'єднань приходить в життя дитини другим, після сім'ї, і хоч, як вже зазначалося вище, він не настільки значимий як сім'я, проте дитина все ж таки ідентифікує себе не лише з батьками, а й з однолітками та друзями. Тут переважає механізм

конформності, оскільки в групах існують певні норми та правила, яких необхідно дотримуватися. Механізм соціальної фасилітації є важливим для даного інституту, оскільки підлітки не бажають бути останніми серед своїх друзів, і похвала, яку виражають друзі в якійсь ситуації, є важливою для підлітка, а іноді навіть і дає йому перевагу над іншими в певних особистісних якостях чи діяльності, яку виконує вся група.

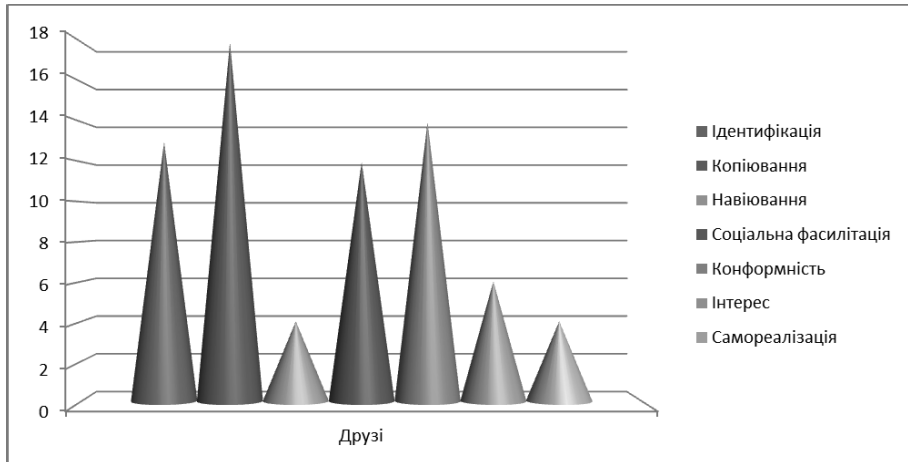

Рис. 1.11. Динаміка використання механізмів соціалізації при домінуванні соціального інституту «друзі»

Нами також було проведено кореляційний аналіз самооцінки з механізмами соціалізації. Таким чином, виявлені деякі особливості (табл. 1.10–1.13).

Таблиця 1.10

Кореляційний зв'язок самооцінки та механізму ідентифікації

		Ідентифікація	Самооцінка
Ідентифікація	Кореляція Пірсона	1	,406*
	Рівень значущості		,007
	Кількість осіб	93	93
Самооцінка	Кореляція Пірсона	,406*	1
	Рівень значущості	,007	
	Кількість осіб	93	93

Примітка: * – кореляція на рівні значущості 0,05

Згідно з табл. 1.10, кореляція на незначному рівні, проте позитивна та достовірна (,406*).

Це свідчить про те, що існує безпосередній зв'язок між самооцінкою підлітка та рівнем його ідентифікації. Оскільки кореляція позитивна, то можна сказати, що чим вищий рівень ідентифікації, тим вищий рівень

Психологічні особливості соціалізації обдарованих дітей у віртуальному просторі самооцінки, і навпаки – чим нижчий рівень ідентифікації, тим нижча самооцінка підлітка.

Таблиця 1.11

Кореляційний зв'язок самооцінки та механізму самореалізації

		Самореалізація	Самооцінка
Самореалізація	Кореляція Пірсона	1	,378**
	Рівень значущості		,010
	Кількість осіб	93	93
Самооцінка	Кореляція Пірсона	,378**	1
	Рівень значущості	,010	
	Кількість осіб	93	93

Примітка: ** – кореляція на рівні значущості 0,01

За табл. 1.11, кореляція на значущому рівні і є достовірною (,378** на рівні значущості 0,01). Це свідчить про те, що для підлітка досить важливим є процес самореалізації, і його самооцінка залежить від того, позитивно чи негативно відбувається самореалізація підлітка. Тобто чим вдаліше відбувається самореалізація, тим вища самооцінка, і навпаки: чим більше невдало пройдена самореалізація, тим нижчою є самооцінка підлітка.

Таблиця 1.12

Кореляційний зв'язок самооцінки та механізму конформності

		Конформність	Самооцінка
Конформність	Кореляція Пірсона	1	-,289*
	Рівень значущості		,040
	Кількість осіб	93	93
Самооцінка	Кореляція Пірсона	-,289*	1
	Рівень значущості	,040	
	Кількість осіб	93	93

Примітка: * – кореляція на рівні значущості менше 0,05

Між самооцінкою та механізмом конформності існує негативна кореляція на значущому рівні (-,289* на рівні значущості менш 0,05). Це свідчить про те, що чим більше людина залучена до групи і чим більше вона поводить себе як інші, тим нижчий рівень самооцінки вона має. І навпаки, чим нижчий рівень конформності, тим вища самооцінка підлітка. Чим більше людина проявляє індивідуальність, тим менше використовується механізм конформності, і тим вищий рівень її самооцінки.

Аналізуючи дані табл. 1.13, стає зрозуміло, що між самооцінкою підлітка та механізмом навіювання спостерігається взаємозв'язок на незначному рівні, негативний, проте достовірний (-,208* на рівні

Кореляційний зв'язок самооцінки та механізму навіювання

		Навіювання	Самооцінка
Навіювання	Кореляція Пірсона	1	-,208*
	Рівень значущості		,054
	Кількість осіб	93	93
Самооцінка	Кореляція Пірсона	-,208*	1
	Рівень значущості	,054	
	Кількість осіб	93	93

Примітка: * – кореляція на рівні значущості менше 0,05

значущості менше 0,05). Отже, чим більше людина використовує механізм навіювання в процесі соціалізації, тобто чим більше на людину відбувається сторонніх впливів, тим нижчий рівень її самооцінки. І навпаки, чим менше впливів на підлітка, тим вищий рівень самооцінки.

Варто зазначити, що було проведено також факторний аналіз механізмів соціалізації, у результаті якого виокремлено два фактори (табл. 1.14).

Таблиця 1.14

Матриця розгорнутого компонента факторного аналізу

Механізми соціалізації	Компоненти	
	1	2
Копіювання	,711	
Ідентифікація	,599	
Навіювання	,607	,397
Соціальна фасилітація	,649	
Конформність	,747	
Інтерес	,696	
Самореалізація		,899

Фактор перший:

- копіювання (,711);
- ідентифікація (,599);
- навіювання (,607);
- соціальна фасилітація (,649);
- конформність (,747);
- інтерес (,696).

Фактор другий:

- самореалізація (,899);
- навіювання (,397).

Перший фактор можна назвати «Я – через інших», оскільки більшість механізмів, які включені у цей фактор, пов'язані зі зняттям

поведінки інших та прийняттям її на себе; а найбільшу навантаженість має механізм копіювання.

Другий фактор можна назвати «Власне Я». У цей фактор увійшов механізм самореалізації, тобто коли дитина на перший план вже ставить не бажання та поведінку інших, а свої власні потреби та бажання. Тобто для дітей такого віку досить важливу роль відіграє проявлення себе як особистості. Підліткам важливо показати себе, привернути увагу до себе і таким чином отримати «дозвіл» для входження у певну групу.

Таблиця 1.15

Розподіл відторгнення цінностей залежно від домінування певного соціального інституту

Інститут Цінність	Сім'я	Школа	Кіно та література	Друзі	Інтернет
Прихильність світу	2 %	9 %	4 %	2 %	3 %
Доброта людей	12 %	19 %	21 %	14 %	35 %
Справедливість світу	1 %	7 %	10 %	7 %	5 %
Контрольованість світу	3 %	3 %	8 %	10 %	12 %
Випадковість	1 %	2 %	1 %	0 %	2 %
Цінність власного «Я»	0 %	2 %	6 %	4 %	13 %
Ступінь везіння	5 %	1 %	2 %	6 %	1 %

Головним моментом, виділеним на основі даної таблиці, є те, що для сучасних підлітків цінність добра є неважливою та непотрібною. І це стає тенденцією, оскільки у більшості досліджуваних цінність доброти людей набрала від 0,5 до 2,75, у той час як нормою є показник вищий за 3,5.

Цінність везіння та ступеня випадковості має досить високий показник, більший за норму. Тобто у підлітків відбувається переоцінка базових установок і цінностей. Варто також зауважити, що при домінуванні соціального інституту «Інтернет» значний відсоток підлітків не цінує власне «Я» та контрольованість світу. Важливим моментом є те, що у людей з домінуванням інституту «Інтернет» усі цінності знаходяться нижче норми. Немає жодного підлітка, у якого ціннісні орієнтації в межах норми, якщо домінує Інтернет (табл. 1.16).

Головним моментом, на який варто звернути увагу на табл. 1.16, є те, що при домінуванні соціального інституту «Інтернет» жодна із запропонованих цінностей не є актуальною та значимою. Тобто при домінуванні Інтернету у дітей іде переоцінка цінностей. Також варто зауважити, що незалежно від того, який соціальний інститут домінує, у підлітків важливою є цінність власного «Я». При домінуванні інституту «школа» найменш значимою є цінність контрольованості світу (4 %), що також менш за все домінує і в інституті сім'ї, але ще меншою мірою (2 %). Для

соціального інституту «кіно та література» найменш впливовою є цінність випадковості (6 %). Досить важливим і цікавим моментом є те, що сім'я більше за усі інші інститути розвиває цінність добра в підлітках. Тобто для сучасних підлітків на першому місці стоїть цінність власного «Я», дитина думає про свій комфорт та свою самореалізацію. А такі цінності, як випадковість, контрольованість світу та везіння є для них маловажливими, оскільки свого роду стосуються не лише їх, а власне світу в цілому.

Таблиця 1.16

Розподіл головних цінностей підлітків залежно від домінування певного соціального інституту

Інститут Цінність	Сім'я	Школа	Кіно та література	Друзі	Інтернет
Прихильність світу	17 %	21 %	13 %	12 %	0 %
Доброта людей	26 %	11 %	16 %	14 %	0 %
Справедливість світу	4 %	6 %	7 %	8 %	0 %
Контрольованість світу	2 %	4 %	15 %	6 %	0 %
Випадковість	20 %	13 %	6 %	29 %	0 %
Цінність власного «Я»	31 %	21 %	10 %	25 %	0 %
Ступінь везіння	24 %	14 %	24 %	13 %	0 %

За допомогою методики Ш. Шварца можна було виокремити ще сім типів цінностей, ступінь важливості яких також ризниться, залежно від певного соціального інституту (рис. 1.12–1.15).

При домінуванні соціального інституту «школа» розподіл цінностей виглядає таким чином: цінність безпеки; цінність самовизначення; цінність досягнення; цінність соціальності; цінність стимуляції; цінність підтримки традицій; цінність соціальної влади; цінність зрілості та цінність насолоди; цінність духовності та цінність соціальної культури. Тобто перевага надається цінностям індивідуальним, а вже потім – соціальним.

Стосовно соціального інституту «сім'я» (рис. 1.13) можна зазначити, що перше місце тут займає цінність насолоди та цінність безпеки, потім – цінність духовності, цінність досягнення, цінність зрілості, цінність соціального, цінність обмеженого конформізму, цінність підтримки традицій, цінність соціальної культури, цінність стимуляції, і найменш значущою є цінність соціальної влади. Тобто для дитини досить важливим є насамперед досягнення індивідуальних цінностей та задоволення індивідуальних потреб, досягнення внутрішньої гармонії та зрілості. А от мало важливими, але все ж таки значущими для них є цінності соціальні (наприклад, соціальна влада чи соціальна культура).

Розподіл цінностей при домінуванні соціального інституту «кіно та література» зображено на рис. 1.14. Отже, найбільш значущою є цінність

безпеки, меншу роль відіграють цінність насолоди, цінність досягнення, цінність самовизначення, цінність підтримки традицій, цінність зрілості, цінність духовності, цінність обмеженості конформізму, цінність соціального, цінність стимуляції, цінність соціальної влади та соціальної культури. Тобто для таких підлітків також важливою є самореалізація, досягнення свої цілей, власної безпеки, а вже потім вони замислюються над цінностями, які важливі для усього соціуму і які залежать не лише від підлітків, а від усього людства в цілому.

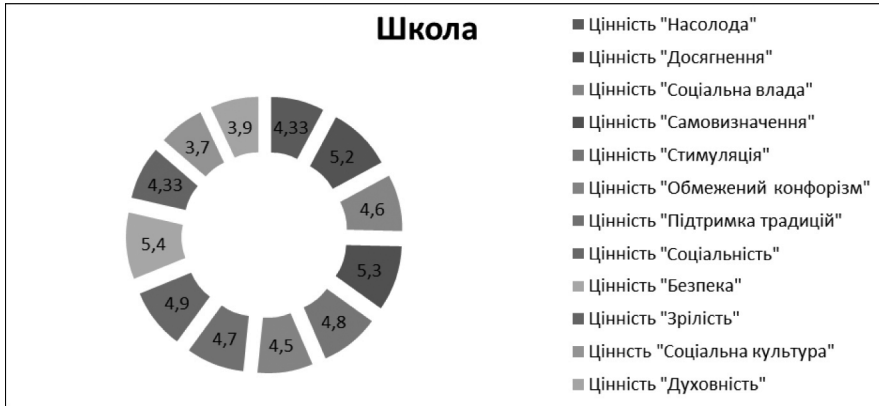

Рис. 1.12. Розподіл значущості цінностей при домінуванні соціального інституту «школа»

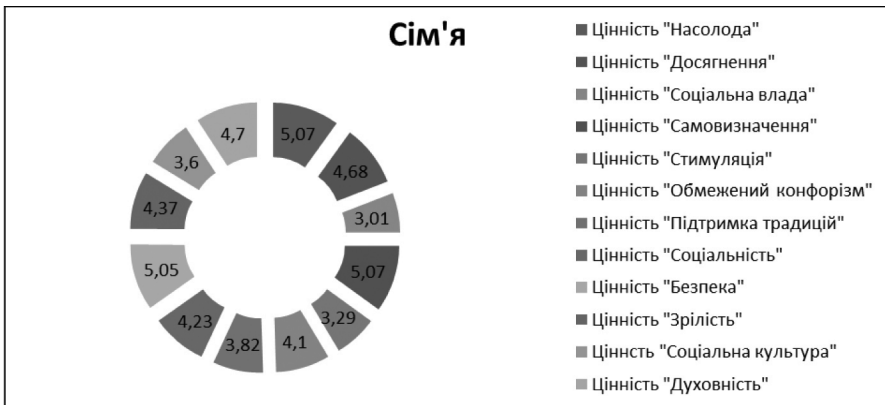

Рис. 1.13. Розподіл значущих цінностей підлітків при домінуванні соціального інституту «сім'я»

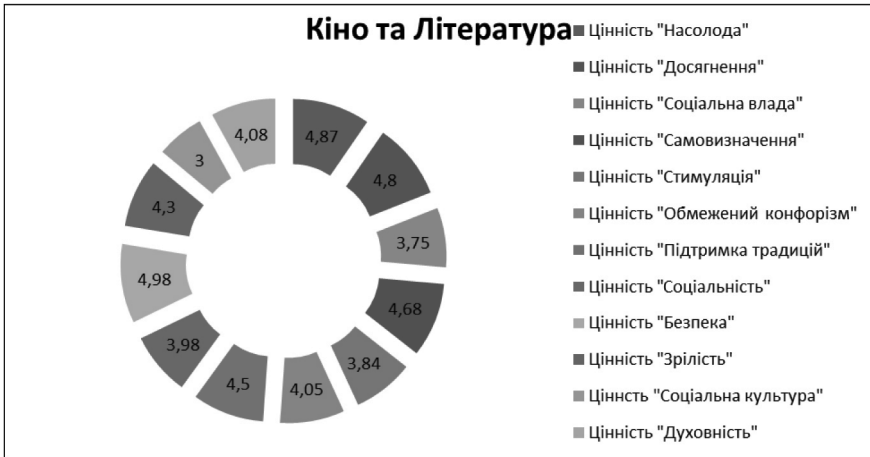

Рис. 1.14. Розподіл значущих цінностей підлітків при домінуванні соціального інституту «кіно та література»

Розподіл цінностей при домінуванні соціального інституту «Інтернет» подано на рис. 1.15. На першому місці – цінність досягнення, далі іде цінність насолоди, потім цінність самовизначення, цінність обмеженого конформізму, цінність безпеки, цінність зрілості, цінність соціального, цінність підтримки традицій, цінність духовності, цінність соціальної влади, цінність соціальної культури та цінність стимуляції. Знову ж таки для дітей важливим моментом є насамперед задоволення своїх індивідуальних потреб та досягнення власної безпеки, самовизначення та гармонійності внутрішнього світу. І лише після цього етапу можна розглядати важливість цінностей соціального плану, які залежать не лише від конкретної людини.

Найменш значимими цінностями при домінуванні Інтернету є соціальна культура та стимуляція. Порівняно зі школою та сім'єю, Інтернет не задіяний у процес розвитку в дитини соціальності.

Варто зазначити, що така цінність, як цінність соціальної культури найбільш розвинута, хоч і не є найважливішою, у підлітків із домінуванням соціального інституту «сім'я». Тобто насамперед родина розвиває в дитини соціальні цінності, а вже потім до неї приєднується школа та кіно з літературою.

Загалом варто зазначити, що розподіл цінностей при домінуванні різних соціальних інститутів звісно різниться, проте він не є настільки суттєвим, як при аналізі результатів методики базових установок.

Отже, за результатами дослідження можна сказати, що найбільший вплив на розвиток самооцінки підлітків мають такі соціальні інститути, як сім'я, школа, друзі, Інтернет, також можна зробити наступні висновки.

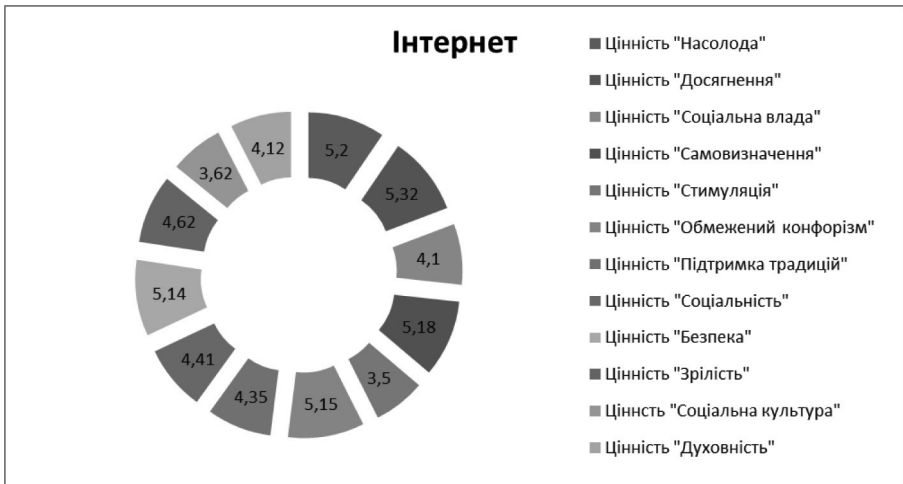

Рис. 1.15. Розподіл значущих цінностей підлітків при домінуванні соціального інституту «Інтернет»

Головним соціальним інститутом у житті підлітків є сім'я. Залежно від атмосфери у сім'ї дитина має адекватну, занижену або завищену самооцінку. У сімейному колі дитина переймає приклади поведінки в соціумі, і тому так важливо, щоб дитина мала добру, люблячу сім'ю. Найголовнішим механізмом соціалізації у підлітків 13–18 років є інтерес. На другому місці самореалізація. Вплив кіно та літератури є менш помітним і менш ефективним.

Найбільш вираженим механізмом соціалізації в сім'ї є ідентифікація, а механізми інтересу та самореалізації майже відсутні.

Головними механізмами соціалізації в школі є копіювання та навіювання. Незначну роль відіграють механізми соціальної фасилітації та конформності.

Для інституту «друзі» найбільш важливими є копіювання та ідентифікація. Менше значення мають механізми навіювання та самореалізації.

В інституті кіно та літератури на першому місці стоять механізми навіювання та самореалізації. Менш відчутними є механізми соціальної фасилітації, ідентифікації, копіювання та конформності.

Що ж стосується Інтернету, то тут найсуттєвішу роль відіграють механізми соціальної фасилітації, самореалізації та навіювання. А ось механізми конформності та інтересу майже незначущі для підлітків з домінуванням даного типу соціального інституту. Тобто за допомогою самореалізації підліток розширює межі власного соціального простору та досвіду.

У підлітків із домінуванням соціального інституту «Інтернет» показники усіх цінностей (прихильність світу, доброта людей, справедли-

вість світу, контрольованість світу, випадковість, цінність власного «Я», ступінь везіння) нижчі за норму, тобто цінності як такі не являються цінностями. Наприклад, цінність добра, що виявилася нижче норми, була оцінена 12 % підлітків із домінуванням інституту «сім'ї»; 19 % – із домінуванням інституту «школа»; 21 % – із домінуванням інституту «неформальних об'єднань»; 14 % – із домінуванням інституту «кіно та література» і аж 35 % підлітків із домінуванням соціального інституту «Інтернет».

Також було виокремлено вікові відмінності між важливістю соціальних інститутів для підлітків: для учнів 9 класу – це друзі у дівчат та сім'я у хлопців; 10 класу – сім'я для дівчат та друзі для хлопців; 11 класу – школа у дівчат і сім'я у хлопців (причому з великим відривом від усіх інших інститутів). Студенти УСЗ на перше місце виводять: дівчата – сім'ю, а хлопці – друзів.

Вікова різниця між механізмами соціалізації майже не відчувається. Для усіх учнів характерним є механізм інтересу. Проте студенти УСЗ вже орієнтовані на самореалізацію. Тобто вони порівняно зі школярами вже більше входять у доросле життя та більш реалістично оцінюють ситуацію.

Одним із головних моментів адекватного розвитку підлітків у школі є їх класний керівник, вплив якого показано в аналізі лонгітюдного дослідження. У процесі цього дослідження було також виявлено, що на першому році дослідження самооцінка класу була занижена, на другому році завищена, на третьому в межах норми і на четвертому році дослідження була підтверджена нормальна самооцінка учнів цього класу. Тому досить важливим моментом є уважний відбір вчителів на роль класного керівника.

На самооцінку підлітків впливає механізм самореалізації, ідентифікації, навіювання та конформності. При чому конформність та навіювання мають негативний вплив на самооцінку.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Інтернет, як інститут соціалізації, має достатньо велику силу впливу, витіснивши навіть такі інститути, як неформальні об'єднання та ЗМІ. Провідними механізмами соціалізації в Інтернеті є ідентифікація, конформність, фасилітація, навіювання, самовираження.

Механізми включення та копіювання не задіяні у соціалізації в Інтернет-середовищі, що є наслідком специфічності соціалізаційного процесу Інтернету як інституту соціалізації.

Серед опитуваних майже у рівному розподілі особи, які мало та із середньою частотою користуються Інтернетом; переважна більшість впевнено володіє всіма необхідними навичками та вміннями для

користування Інтернетом; серед досліджуваних наявна схильність до порушення етикету, норм та правил, які встановлені для користувачів Інтернету.

Серед провідних мотивацій для користувачів Інтернету переважають такі: вплив (домінування), досягнення, афіліація, самовдосконалення. Групова динаміка розподілу мотивацій у реальності та в Інтернеті за незначними винятками не відрізняється від індивідуальної.

Пластичність Інтернету дає можливість створювати або змінювати віртуальну реальність таким чином, щоб задовольнити різноманітні потреби не лише у віртуальному, але й реальному житті. А кожне нове дослідження відкриває перспективи для подальшої дослідницької діяльності та здійснення нових перетворень.

Дослідження особливостей Інтернет-середовища як механізму соціалізації дозволило визначити, що Інтернет займає вагомe місце серед інших інститутів соціалізації за силою соціалізаційного впливу. Проте якщо розглядати віртуальну ідентичність особистості як певну надбудову, додаткову соціальну роль, яку відіграє людина, то за результатами дослідження віртуальну ідентичність особистості виявлено не було. При цьому було виявлено низку закономірностей, які вказують на різницю у поведінці особистості в реальному та віртуальному житті. Ця різниця обумовлена специфікою Інтернет-середовища – відсутністю контролю (наслідки дій у реальності незворотні, у той час як наслідків дій в Інтернеті легко уникнути). Проявами цієї специфіки є легкість встановлення та розриву контактів, зміна соціальних ролей. У результаті цього виникає можливість задоволення потреб, які з тієї чи іншої причини людина не може задовольнити певною мірою у реальному світі. Провідними серед них є такі потреби: відчуття власної сили, можливість здійснювати перетворення та контроль, потреба у розумінні та повазі, впевненість у собі, можливість досягти цілі, прагнення до самовдосконалення, отримання нової інформації.

В Інтернет-середовищі людина не набуває віртуальної ролі, не здійснює надбудову на власне «Я», вона звільнюється від обмежень соціальних очікувань, фруструючих соціальних факторів, негативних соціальних стереотипів, отримує свободу дій і слова, реалізує себе тими шляхами, які не підвладні їй у реальному житті. Це змінює поведінку, проте не саму суть людини. Якщо надати людині додаткові можливості самовираження та самореалізації у реальному житті, частину вищезазначених потреб буде реалізовано. Цього можна досягти шляхом перенесення анонімності з віртуального життя у реальне. Можливість впливати анонімно на референтну групу осіб реального життя нівелює частину блоків і фруструючих факторів, що дає більшу свободу в реальності.

Оскільки ціннісно-сміслова сфера являє собою центрове утворення особистості, впливаючи в цілому на поведінку людини у кожній кон-

кретній ситуації, визначаючи загальну спрямованість її життя та допомагаючи людині осмислити своє існування, навколишні явища та світ у цілому (підлітковий вік є свого роду кризовим періодом і під час цього періоду ціннісно-сміслова сфера – найбільш рухлива), то вивчення ціннісних орієнтацій є доречним та актуальним саме на цьому етапі життя людини.

Оскільки соціальний інститут – організоване об'єднання людей, що виконує визначені соціально значимі функції, задає соціальні цінності, норми та зразки поведінки, то зв'язок домінування певних соціальних інститутів та ціннісних орієнтацій і самооцінки підлітка є безсумнівним.

РОЗДІЛ 2

ІНТЕРНЕТ-СОЦІАЛІЗАЦІЯ

2.1. Поняття та фактори Інтернет-соціалізації

У сучасній науці існують різні підходи до визначення соціалізації особистості в Інтернеті, а тому і різні межі їх застосування. Дослідники використовують певний спектр понять: кіберсоціалізація, віртуальна соціалізація, Інтернет-соціалізація, що позначають ті чи інші особливості взаємодії людини та віртуального простору.

Феномен віртуальної соціалізації можна розглядати з позиції феноменологічних концепцій М. Паєтау, Н. Луман. У такому разі віртуальне суспільство постає як альтернатива реальному. У Мережі людина може відчувати себе вільною в своїх діях, самостійно створювати те життя, яке їй подобається, встановлювати або знаходити ті соціальні спільноти, норми, які її влаштовують. Віртуальний світ допомагає самореалізуватися, презентувати себе в різних ролях, надає широкий спектр можливостей для набуття соціального досвіду, тому і приваблює людей різного віку, соціального статусу та переконань [3].

З позиції кіберсоціалізації в Інтернеті відбувається процес якісних змін структури самосвідомості особистості та її потребнісно-мотиваційної сфери, що здійснюється під впливом і в результаті використання людиною сучасних інформаційно-комунікативних і комп'ютерних технологій у контексті засвоєння і відтворення нею культури в межах персональної життєдіяльності [5]. Одними з важливих особливостей кіберсоціалізації, за В. А. Плешаковим, є можливість спілкування у реальному часі майже з необмеженою кількістю комунікаторів з різних куточків планети порівняно з безпосереднім спілкуванням і комунікація, опосередкована Інтернет-середовищем, що дозволяє мати більше часу на обдумування та формулювання запитань та відповідей, а також часто є засобом компенсації та нівелювання об'єктивних і суб'єктивних перешкод, які часто ускладнюють безпосередні контакти. Інтернет-простір сприймається людиною як «несправжній» як на свідомому, так і на підсвідомому рівнях, для Інтернет-користувачів він не несе в своєму змісті небезпеки, не передбачає обов'язкової відповідальності за вчинки «здійснені онлайн» і не створює «стреси на кожному кроці» [6].

Інтернет-соціалізація також є сферою дослідження А. Скуратова. Інтернет-соціалізація користувача локального Інтернет-співтовариства – це процес залучення учасника до соціокультурного середовища локального Інтернет-співтовариства через розуміння соціальних норм, цінностей і вимог конкретного Інтернет-ком'юніті, а також засвоєння

технологій комунікації, соціальної навігації та електронної грамотності. Тут акцентується увага на більш локальному віртуальному середовищі, де може відбуватися процес соціалізації, а саме – середовищі Інтернет-спільнот. Саме вони можуть розглядатися як один із зовнішніх факторів Інтернет-соціалізації особистості [8].

Про регуляцію соціальних відносин у кіберпросторі згадує також В. Жилкін, називаючи її інфосоціалізацією. Цей процес передбачає постійну, безперервну та інтенсивну взаємодію особистості з інформаційним середовищем, об'єкта та суб'єкта інфосоціалізації. У межах цієї взаємодії суб'єкт інфосоціалізації не лише впливає на її об'єкт, але й сам випробовує зворотний вплив останнього (часто в інтерактивному режимі) [9].

Фактори Інтернет-соціалізації варто розглядати як відносно постійні психологічні детермінанти, що запускають та підтримують процес входження індивіда до віртуального світу. Можна розглянути рушійні сили даного процесу на прикладі концепції, розробленої В. А. Плешаковим, в основі якої поділ всіх умов соціалізації на чотири групи. До першої групи він зараховує Інтернет-середовище, що виступає простором функціонування інформаційного суспільства і є мегафактором Інтернет-соціалізації. Макрофактором Інтернет-соціалізації можна вважати соціальні мережі, поштові сервіси, пошукові системи Інтернет-середовища, файлообмінні мережі, масові онлайн-ігри, блогосфери.

Мезофакторами є вікі-проекти Інтернет-словників загальнодоступні мультимовні універсальні Інтернет-енциклопедії; Інтернет-телебачення та Інтернет-радіо, Інтернет-магазини, Інтернет-аукціони і електронні платіжні системи, засоби миттєвого обміну повідомленнями та чати, ігри онлайн.

До числа мікрофакторів Інтернет-соціалізації зараховано персональну зону кіберпростору як результат життєдіяльності та самопрезентації у кіберпросторі. На основі даної класифікації можна розглянути такий розподіл факторів Інтернет-соціалізації: внутрішні та зовнішні.

Внутрішні:

- суб'єктивні (особистісна активність);
- об'єктивні (потреба в приналежності до мережевої культури).

Зовнішні:

- об'єктивні (соціальні мережі, поштові сервіси, пошукові системи Інтернет-середовища, файлообмінні мережі, масові онлайн-ігри).
- об'єктивні ситуативні (Інтернет) [10].

2.2. Основні відмінності між реальною та віртуальною соціалізацією

Реальна та віртуальна соціалізація можуть бути як взаємопов'язаними поняттями, коли Інтернет-соціалізація є продовженням реальної, її доповненням, або можуть відбуватися паралельно, при цьому її результати

можуть не впливати на реальну соціалізацію у зв'язку зі специфікою кожного із середовищ. Наприклад, тролінг у Мережі важко перенести у реальне життя через відсутність у ньому головної ознаки необхідної для його існування – анонімності.

Особливості життєдіяльності, у тому числі специфіка комунікації, у кіберпросторі впливають на реальну ідентичність користувачів на підставі того, що Інтернет-середовище забезпечує відмінні від реального життя можливості приналежності людини до певних соціальних категорій, референтних груп, створення віртуальної особистості та відносно безпечне (до того ж віртуальне) експериментування з ідентичністю. Життєдіяльність у кіберпросторі особливо важлива для тих людей, реальне життя яких з тих чи інших причин (внутрішніх або зовнішніх, об'єктивних чи суб'єктивних) міжособистісно збіднене. У цих випадках кіберпростір фактично стає альтернативою безпосереднього (реального) оточення, а людина квазісоціалізується. Проте для значної кількості інвалідів подібна квазісоціалізація може розглядатися як, на жаль, єдина альтернатива соціалізації в умовах реальної життєдіяльності. Власне, квазісоціалізація людини є процесом і результатом розвитку, самозміни особистості (заміщення її структурних елементів неадекватними, наприклад віртуальними) квазіелементами у процесі засвоєння та відтворення неприйнятих суспільством культур (наприклад, субкультури гравців у роліві ігри різних фентезійних світів чи субкультури скінхедів) та/або нетрадиційних для віку, статі та статусу людини світоглядних установок і цінностей, поведінкових сценаріїв і патернів правил життєдіяльності, які починають сприйматися людиною як норма, але в цілому об'єктивно призводять до неадекватності пристосування та відособлення – як сутнісних процесів соціалізації в умовах реальної життєдіяльності.

У процесі Інтернет-соціалізації зростає кількість створення можливих Я-концепцій, порівняно з реальною соціалізацією, через залучення особистості до набагато більшої кількості соціальних ситуацій, при цьому вона має більше можливостей для самопізнання себе в різних аспектах.

Для соціалізації в Мережі характерна «розмитість меж реальності». Людина асоціює і водночас не асоціює віртуальність з реальністю. Вона може бути повністю впевнена в тому, що бере участь у вигаданих чи сконструйованих нею ж ситуаціях (наприклад, граючи в онлайн-гру The Sims), або, навпаки, вважати реальними ті історії, які фантазуючи розповідає про себе на форумі чи в чаті, приміряючи на себе нову роль [11].

2.3. Віртуальний простір як інститут соціалізації особистості

Одним із перших розгорнуте уявлення про соціальні інститути дав американський соціолог Т. Веблен [12]. Він описав еволюцію суспільства як процес природного відбору соціальних інститутів. За своєю природою

вони представляють звичні способи реагування на стимули, які створюються зовнішніми змінами. Так, на зорі історії в людському стаді панував проміскуїтет – безладні статеві стосунки. Він погрожував людському роду генетичним виродженням. Поступово їх стали обмежувати заборонами. Перша заборона – заборона кровозмішення. Вона забороняла статеві стосунки між кровними родичами. По суті, такий перший і найважливіший в історії вид соціальних норм. Пізніше з'явилися й інші норми. Людство навчалось виживати та пристосовуватися до життя, організовуючи стосунки за допомогою норм. Так, у людей зародилися найперші інститути – сім'ї та шлюбу. Соціальні інститути ніхто не «вигадує», вони утворюються поступово, ніби самі собою, з виникненням тієї чи іншої потреби людей. Наприклад, при виникненні потреби в охороні громадського порядку свого часу виник і утвердився інститут поліції (міської адміністрації). При цьому сам процес утвердження в суспільстві того чи іншого явища в якості соціального інституту називають інституціоналізацією.

Можна сказати, що поява Інтернету та його становлення як інституту соціалізації були реакцією на ті зміни у суспільстві, що відбувалися та продовжують відбуватися на зламі тисячоліть і є певним способом реалізації, задоволення тих суспільних запитів, які почали виникати. Можна також зауважити, що хоча Інтернет і є порівняно молодим інститутом соціалізації, він впевнено починає відігравати все більш вагомую роль у житті людей незалежно від віку, статі чи професії та переносить на другий план інші, більш традиційні інститути соціалізації (сім'ю, школу), якщо взяти за приклад дітей та підлітків, для яких дані інститути раніше були провідними.

Дослідженням Інтернету як інституту соціалізації особистості займалися такі науковці: О. П. Белінська, О. О. Тихомандрицька [9, 10] досліджували процеси Інтернет-соціалізації та продовження реальної соціалізації в Інтернеті; М. В. Угольков [11] акцентував увагу на відмінностях між Інтернетом як сучасним соціальним інститутом та класичними соціальними інститутами в межах дослідження соціалізації старших школярів. Він виокремив три такі відмінності:

- локалізація Інтернету у кіберпросторі, що обумовлює інтеграцію всіх інших соціальних інститутів в Інтернет-середовищі та детермінує їхній вплив на соціалізацію;
- наявність особливих можливостей задоволення чи квазізадоволення численних потреб сучасної людини у віртуальному середовищі;
- наявність потенціалу трансформації структури самосвідомості особистості в процесі та результаті оволодіння нею культурними цінностями, нормами і правилами поведінки в Інтернеті.

Зазначені дослідження є значним кроком на шляху до формування цілісного уявлення про Інтернет як інститут соціалізації, але варто було б

також звернути увагу на не достатню розробленість проблематики потребнісно-мотиваційної сфери користувачів Мережі. Грунтовні дані досліджень у цій області дозволили б побудувати цілісну схему Інтернет-соціалізації, починаючи з ключових потреб та мотивів залучення людини до віртуального простору і закінчуючи побудовою моделі віртуальної особистості.

Віртуальний простір, у якому перебуває людина, передбачає задоволення її як безпосередніх потреб, так і трансформованих, зокрема фізіологічних, соціальних, потреб у безпеці та самореалізації. Дослідження, які стосувалися рівня задоволення базових потреб Інтернет-користувачів, зокрема блогерів, засвідчили, що більшість з них є частково задоволеними (фізіологічні, соціальні, потреби у безпеці, визнанні), незадоволеною є потреба у самоактуалізації, що є свідченням про нереалізоване прагнення досліджуваних розвивати себе, свої особистісні можливості та здібності відповідно до своєї природи, тобто нереалізований потенціал. Такий результат дозволяє припустити, що люди використовують Інтернет як простір з «безліччю можливостей» для пошуку шляхів задоволення даної потреби. Частково задоволені потреби свідчать про деяку незадоволеність Інтернет-користувачів тим місцем, яке вони займають у колективі, сім'ї чи іншій соціально значимій групі, ставленням колег, родичів, знайомих тощо, тому вони прагнуть компенсувати це в Інтернет-просторі, що є більш демократичним у цьому плані. Часткове задоволення потреби у безпеці також свідчить про наявність шляхів задоволення даної потреби в Інтернеті (через наявність анонімності спілкування, ніків, паролів і логінів, можливості у будь-який час припинити спілкування при найменшому дискомфорті). Неповне задоволення матеріальних потреб (фізіологічних) може свідчити як про їх незадоволення у реальному житті через значну інтенсивність сучасного життя, високий рівень домагань та низький рівень матеріального добробуту середнього класу суспільства, так і про можливість їх задоволення в Інтернеті (наприклад, задоволення інформаційного голоду, що можна розглядати як аналог харчового голоду). Таким чином, дані потреби та можливість їх задоволення в Інтернеті можна розглядати як одну з причин виникнення нового, сучасного соціального інституту.

Однією з ознак інституту соціалізації є соціальний поділ за певними критеріями. Для Інтернету такими критеріями можуть бути якісні критерії (компетентність, відповідальність), відповідно до них розрізняють користувачів з мінімальною компетентністю (лаймерів), початківців (юзерів) та професіоналів (хакерів). За критерієм основної діяльності розрізняють геймерів і користувачів, які спілкуються у Мережі. Відносини між стратами можуть бути відсутніми або зводиться до мінімуму залежно від специфіки спрямованості діяльності користувачів у Мережі. Інтернет є префігуративною культурою, де передача досвіду здійсню-

ється за трьома напрямками: від старших до молодших, від молодших до старших і від ровесників до ровесників.

Віртуальний простір передбачає наявність загальноприйнятих норм роботи в ньому, що спрямовані на те, щоб створити таке середовище, члени якого не будуть заважати діяльності одне одного, вони називаються «нетикет» (мережевий етикет). Виокремлюють три блоки норм:

- норми, спрямовані на відмежування користувачів від непотрібної та небажаної інформації (стосується флуду, спаму тощо);
- норми, спрямовані на недопущення фальсифікації (полягає у використанні ідентифікаційних даних третіх осіб), окрім тих випадків, коли ці особи уповноважили користувача діяти від його імені;
- норми, що стосуються безпосередньо ситуації спілкування у мережних спільнотах.

Отже, культурні моделі поведінки користувачів ґрунтуються на стандартах поведінки, що схвалюється мережним соціумом і базується на нормах, прийнятих у даному середовищі.

Функції Інтернет-середовища:

- енергетична – збереження, перетворення, розподіл, споживання соціально-енергетичних ресурсів за умови намагання дотримуватись принципу балансу;
- твірна – створення певних груп користувачів, спільнот, наділяючи їх певним змістом (поширена тематична спрямованість, наприклад, групи, що формуються з людей, яким подобається однаковий стиль музики, студентські групи в соцмережах);
- колективізуючи – створення колективної ідентичності, що забезпечує синхронізацію та координацію сприйняття і поведінки користувачів (реалізується через цінності та норми);
- навігація – полягає у створенні інформаційних каталогів, які є провідниками у Мережі, структурують її, забезпечують легке та комфортне використання необхідних ресурсів, хоча будь-який із цих засобів навігації описує лише певну частину Мережі.

Для створення більш цілісного уявлення про Інтернет як інститут соціалізації особистості варто розглянути основні механізми, які діють в його межах. Основні механізми соціалізації, що діють у реальному середовищі, зокрема копіювання, ідентифікація, наслідування, соціальна фасилітація, конформність, наявні також і в Мережі, але не можна стверджувати, що вони повністю пояснюють процес Інтернет-соціалізації. До них можна зарахувати такі механізми, як рефлексія (внутрішній діалог, у якому людина оцінює норми та цінності інших людей, групи або порівнює свої «Я»), екзистенціальний тиск (оволодіння людиною соціальними нормами, мовою під впливом умов життя), самовираження (презентація своєї особистості з певною мірою оригінальності, свободи та виразності, прояв власної активності у певній справі, вчинкові),

залучення людини до системи соціальних образів і норм культури. Загалом ці механізми забезпечують входження та функціонування людини в Інтернет-культуру та задіюються більшою чи меншою мірою залежно від потреб особистості.

У зв'язку з тим, що роль Інтернету у сучасному суспільстві зростає, показником цього можна вважати досить помітне збільшення кількості проведеного часу в Мережі, що не обумовлене певними законами, які б стимулювали та робили обов'язковим входження людини до цього соціального інституту, на противагу школі, відвідування якої є обов'язковим. Варто враховувати, що підвищення значимості віртуального середовища та наявність бажання бути залученим до нього проявляється майже на всіх вікових рівнях. Це може свідчити про широкий спектр можливостей для задоволення власних потреб та досягнення цілей.

У зв'язку з вищезазначеним потрібно звернути увагу на результати соціалізації. За А. І. Лучинкіною, такими є соціальні потреби, установки, стереотипи, мотиви, соціально-рольові композиції, переконання та ціннісні орієнтації. Вони об'єднуються у суб'єктивній картині світу особистості. Тому вивчення результатів соціалізації у віртуальному просторі є важливим для розуміння ролі Інтернету як інституту соціалізації у наш час.

2.4. Підходи до розуміння віртуальної особистості

Серед експертів немає єдиної думки про те, що ж таке Інтернет взагалі, і як він впливає на різні сфери життя людини. Згідно з однією точкою зору, Інтернет – це технологія, засіб зв'язку, що має свою специфіку, але все-таки залишається лише способом передачі даних. Інша точка зору розглядає Інтернет як нову реальність, специфічне соціальне середовище, де люди здійснюють різні дії: спілкуються, вчаться, розважаються, експериментують з образами, стилями поведінки, «обличчями» і т. д. [18]. Така реальність змушує людину певним чином адаптуватися до нових умов, формувати певний віртуальний образ, своє відображення у Мережі. Наразі можна зустріти декілька підходів до дослідження віртуальної особистості, представники яких оперують поняттями «віртуальний образ «Я»», «віртуальна самопрезентація», «віртуальна ідентичність». Можна зазначити, що всі ці поняття більшою чи меншою мірою відображають ті новоутворення особистості, яких вона набуває, долучаючись до Інтернет-простору.

Не існує єдиної думки про те, яку саме роль відіграє всесвітня Мережа у житті людини: поряд з негативними трансформаціями особистості при так званій Інтернет-адикції існує можливість позитивного розвитку окремих здібностей і Я-концепції та мотиваційної сфери в цілому. Особливо цікавим є таке явище, як «ігри з ідентичністю» [19] або експерименти

з саморепрезентуванням, які спираються на фундаментальну властивість Інтернету, що створює ситуацію безпеки – анонімність. Так, у роботах Е. Гофмана самопрезентація розглядається як процес управління індивідом враженням про нього, що склалося в оточуючих, з метою встановлення контролю над їх поведінкою. До способів самопрезентації належить використання «масок» (ніків, псевдонімів, аватарів), а також оформлення персональних сторінок серед різного типу Інтернет-ресурсів на кшталт «LiveJournal», «Beop» тощо.

Інші властивості Інтернету (просторово-часова необмеженість комунікації [21] і легкість візуалізації іпостасей особистості [22]) створюють передумови для інтенсифікації спілкування на особистісному рівні. Можна припустити, що Інтернет-технології не просто надають нові можливості для комунікації, але породжують особливий культурний простір, в якому суб'єкт залучається до нових видів діяльності та отримує в своє розпорядження знаряддя, які опосередковують процес формування образу «Я» [23].

Існує напрям дослідження, представники якого (наприклад, Є. Горний [18]) розглядають віртуальну особистість як об'єкт, якому приписуються якості суб'єкта, але статус існування якого не визначений. Віртуальна особистість відрізняється від реальної тим, що не має реального тіла та складається винятково із знаків і дій, образів, думок і почуттів, які вона породжує у психіці тих, хто її сприймає, тобто віртуальна особистість є комплексом знаків, які існують в електронному середовищі, що виступає носієм цих знаків, вона має власне ім'я та здатність до автономної дії.

Деякі дослідники приділяють увагу дослідженню віртуальної ідентичності шляхом вивчення поведінки геймерів [25], яких можна розглядати як віртуально залежних особистостей зі сформованою адиктивною ідентичністю [26]. Власне віртуальну ідентичність можна розглядати як своєрідний експеримент людини над собою. Адже обираючи собі певні гру чи ресурс, де людина буде проводити певну кількість часу, вона фактично конструює для себе експериментальні умови, які дозволять їй певним чином реалізовувати свої задуми та коригувати власні дії залежно від збігу отриманого результату з очікуваним. При цьому може відбуватися зміна певних характеристик особистості, наприклад світоглядних установок чи моделей поведінки, тоді вони будуть відрізнятися у людини в реальному світі та цієї ж людини в ролі Інтернет-користувача. Конструювання нової ідентичності не завжди може бути повністю усвідомленим, розрізняють різні ступені рефлексії. Одні люди можуть робити повністю усвідомлений вибір своєї ідентичності або ідентичностей, пробуєючи таким чином свої сили у різних іпостасях, а інші можуть зазнавати особистісних змін, потрапляючи до Мережі, але бути глибоко переконаними, що Інтернет на них жодним чином не впливає.

Формування віртуальної особистості можна розглядати у трьох площинах, які виокремила А. І. Лучинкіна, – віртуальність, спрямованість, залученість.

Так, люди з низькою віртуальністю, зареєстровані в Мережі під своїм реальним іменем, презентують себе такими, якими вони є у реальності, не прагнуть експериментувати з образами, приміряти на себе нові ролі. Інтернет для них є ще одним середовищем, де вони можуть здійснювати певну діяльність, яку вони реалізують і у звичайному середовищі. Натомість, користувачі з високим ступенем віртуальності використовують псевдоніми, часто їх персональні дані є повністю або частково вигаданими. Вони можуть створювати декілька різних профілів, де виступають в ролі осіб іншої статі, віку, соціального становища, з іншими вподобаннями, переконаннями тощо. Можливі варіації, коли під реальним ім'ям публікуються вигадані історії або під псевдонімом розповідають про реальні події з життя. Спрямованість розглядається А. І. Лучинкіною за такими критеріями: антисоціальність, асоціальність, просоціальність. Антисоціальна спрямованість виражається у схильності до порушення норм мережевого етикету, соціальних норм, прийнятих в Інтернет-просторі, загальних суспільних норм та чинного законодавства. Асоціальна спрямованість характеризується нижчим рівнем девіантності. Користувачі даного типу епізодично порушують норми, прийняті в Інтернеті, можуть використовувати заборонені ресурси, інколи тролити тощо. Просоціально спрямована особистість характеризується дотриманням норм мережевого етикету та соціальних норм у цілому. Вона не порушує закон, не використовує заборонені ресурси. У нашому подальшому дослідженні ця площина – спрямованість – буде розглядатися в межах вивчення світоглядних установок користувачів, тобто базових переконань щодо себе та світу, які притаманні для них у Мережі. Площина залученості характеризується інструментальними навиками, відчуттям приналежності до мережевої субкультури. Люди з високим рівнем залученості використовують у реальному житті слова, які належать до Інтернет-простору, на кшталт «інет», «флуд», «тролінг». Користувачі такого типу мають достатні знання для орієнтації в Інтернеті, прагнуть спілкуватися з людьми, які також компетентні в особливостях Інтернет-середовища. Вони мають високу мотивацію та прагнення перебувати у Мережі, проводять багато часу онлайн та переживають відчуття дискомфорту у разі, якщо з певних причин упродовж тривалого часу (день, декілька днів) не мають доступу до Інтернету. Користувачі з низьким рівнем залученості недостатньо розуміються на використанні різних Інтернет-послуг, не відчувають дискомфорту, коли не мають доступу до Мережі, не використовують та не розуміються на мові, що існує в Інтернеті, наприклад не розуміють значення акронімів «IMXO» чи «AFK» тощо.

Нормативна соціалізація користувача передбачає формування нормативно соціалізованої віртуальної особистості. Така особистість повинна мати інструментальні навички, необхідні для використання комп'ютера та Інтернету, орієнтуватися в базових програмах, необхідних для їх нормальної роботи. Рівень розвитку цих навичок залежить від розвитку когнітивної сфери особистості та здібностей і мотивації набувати знання у цій сфері. Тому можна зазначити, що нормативно соціалізована (у когнітивно-інструментальному плані) особистість має вміти користуватися комп'ютером, вільно використовувати Інтернет та його різноманітні ресурси, легко в них орієнтуватися, не порушувати мережевих та загальних суспільних норм, з повагою ставитися до інтелектуальної власності та не бути схильною до девіантної поведінки (наприклад, тролінгу, спамінгу). Також нормативно Інтернет-соціалізований користувач має бути достатньо мотивованим до використання Інтернету, тобто використовувати його задля досягнення певної, корисної мети. Він об'єктивно ставиться до інформації в Інтернеті, може захищати себе від неправдивої, непотрібної інформації, фільтрувати її, не потрапляє в так звані «часові пастки», тобто має достатній рівень самоконтролю та саморегуляції. Також нормативна Інтернет-соціалізація не має перешкоджати гармонійному розвитку особистості у реальному житті, тобто не повинна перетворюватися на квазісоціалізацію.

Емпіричне вивчення складових віртуальної особистості

Мета дослідження: виявити основні складові віртуальної особистості.

Емпіричні завдання:

- дослідити структуру самоствалення особистості в Інтернеті за допомогою методики «Методика дослідження самоствалення (МДС) С. Р. Пантелєєва»;
- дослідити базові переконання особистості за допомогою методики «Шкала базових переконань Р. Янова-Бульмана», адаптація О. Кравцової;
- дослідити віртуальність та залученість особистості до Інтернет-простору за допомогою анкети власної розробки;
- встановити наявність взаємозв'язку між основними складовими віртуальної особистості – віртуальністю, залученістю та спрямованістю – за допомогою програми SPSS;
- проаналізувати усі можливі тенденції, особливості та закономірності, що були виявлені у процесі дослідження.

Об'єкт дослідження: Інтернет-соціалізація особистості.

Предмет дослідження: основні складові віртуальної особистості.

Гіпотеза дослідження полягає у наявності взаємозв'язку між такими структурними елементами віртуальної особистості, як віртуальність, залученість та спрямованість.

У дослідженні брали участь 30 осіб віком від 18 до 22 років – студенти факультету психології, які є постійними користувачами Інтернету.

Для виявлення структури самоставлення особистості в Інтернеті було використано «Методику дослідження самоставлення (МДС) Р. С. Пантелєєва» [27]. Вона складається з 110 тверджень, на кожне з яких потрібно відповісти так (+) або ні (-) і призначена для виявлення структури самоставлення особистості, а також вираженості окремих компонентів самоставлення: закритості, самовпевненості, самокерівництва, відображеного самоставлення, самоцінності, самоприв'язаності, внутрішньої конфліктності та самозвинувачення. Методика допускає індивідуальне та групове застосування без обмеження часу. У разі групового обстеження кількість учасників не повинна перевищувати 15 осіб. Тривалість виконання – 30–40 хвилин. Для діагностики самоставлення особистості у віртуальному просторі у бланку опитувальника було виокремлено дві шкали (реальність, віртуальність), що дозволило порівняти результати структури самоставлення особистості в реальному світі та в Інтернеті.

Для дослідження базових переконань особистості було використано методику «Шкала базових переконань Р. Янова-Бульмана», адаптація О. Кравцової. Вона складається із 32 запитань, на які можна було відповісти в діапазоні від «повністю не згоден» до «повністю згоден» з проміжними варіантами. Дана методика спрямована на виявлення восьми базових категорій переконань особистості: доброта світу, доброта людей, справедливість світу, контрольованість світу, випадковість як принцип розподілу подій, що відбуваються, цінність власного «Я», ступінь самоконтролю, ступінь удачі, везіння, які потім об'єднуються у три базові переконання особистості.

1. Віра в те, що в світі більше добра, ніж зла. У цю категорію входить ставлення до навколишнього світу взагалі та ставлення до людей.

2. Переконання, що світ сповнений сенсу. Зазвичай люди схильні вірити, що події відбуваються не випадково, а контролюються та підкоряються законам справедливості.

3. Переконання в цінності власного «Я». Тут основне значення мають три аспекти: «Я – хороша людина» (самоцінність), «Я – правильно себе поведжу» (контроль) і оцінка власної успішності. Методика допускає індивідуальне та групове застосування без часових обмежень. Для діагностики переконань особистості у віртуальному просторі у бланку опитувальника було виокремлено дві шкали (реальність, віртуальність), що дозволило порівняти базові переконання особистості, які властиві їй в реальному та віртуальному світах.

Для діагностики залученості та віртуальності особистості було розроблено анкету, що містить запитання, які стосуються тривалості залучення до Інтернет-простору, а також запитання, що виявляли когні-

тивно-інструментальну, мотиваційну та інші складові користувачів.

Для статистичних обрахунків використовувалась програма (SPSS).

Отримані результати дослідження та їх інтерпретація. Середньоарифметичні показники самоставлення особистості у реальному та віртуальному середовищах представлено на рис. 2.1.

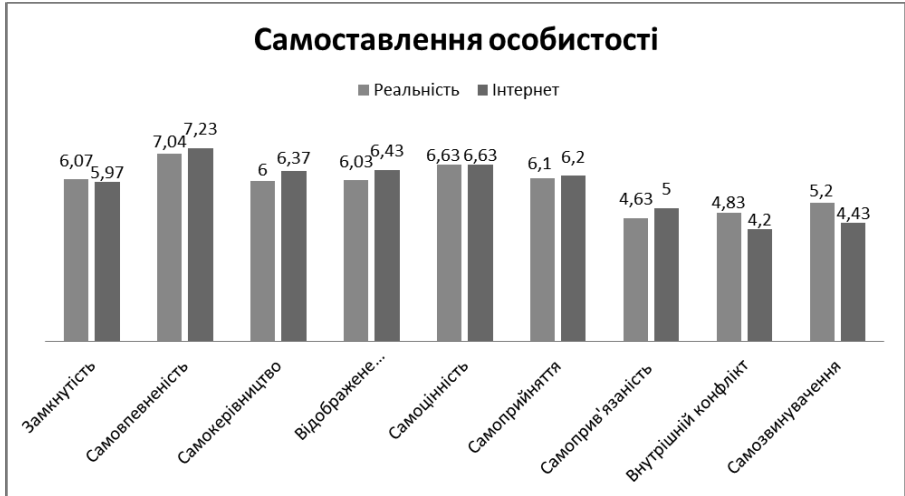

Рис. 2.1. Результати досліджень самоставлення особистості у реальному світі та Інтернет-просторі

Отримані результати свідчать про наявність певних відмінностей у самоставленні особистості залежно від типу середовища. У цілому показники за всіма шкалами мають середній ступінь вираженості, що свідчить про адекватне самоставлення досліджуваних як у реальному просторі, так і в Мережі, але для нас є важливим насамперед аналіз тієї незначної різниці у їхній вираженості, яку ми можемо спостерігати. Зокрема, найбільш вираженими є відмінності за шкалою самозвинувачення, що свідчить про схильність досліджуваних більше звинувачувати себе у певних невдачах у реальному просторі та заперечувати свою вину в Інтернеті, хоча загальна тенденція за цією шкалою вказує на вибіркове ставлення досліджуваних до себе, тобто звинувачення можуть спрямовуватись як на саму особистість, так і на адресу оточуючих залежно від ситуації. Схожі результати отримані і за шкалою внутрішньої конфліктності, де у звичних для себе умовах переважає позитивне ставлення до себе та своїх успіхів, а неочікувані труднощі можуть сприяти посиленню недооцінки власних здібностей і можливостей та появи внутрішніх конфліктів. Хоча в Інтернеті прослідковується тенденція до більш позитивного ставлення до себе, ніж у реальності, тобто, стаючи користувачем,

особистість здебільшого відчуває баланс між своїми можливостями і вимогами оточення та не переживає дискомфорту, що майже нівелює можливість виникнення внутрішніх конфліктів. Досить вираженими є відмінності за шкалою відображене самоставлення, дані якої свідчать, що, перебуваючи в Мережі, особистість схильна вважати себе більш емоційно відкритою, цікавою у взаємодії з оточуючими, ніж у реальному світі, де позитивне ставлення до неї поширюється лише на певні її якості, вчинки. Самоприв'язаність відображає більш високу готовність до змін «Я-концепції», відкритості новому досвіду в Інтернеті та прагнення до зміни лише деяких своїх якостей при збереженні всіх інших в реальності незмінними. Дані за шкалою самокерівництво свідчать про схильність досліджуваних до віри у власне «Я» як внутрішній стрижень, що допомагає контролювати, організовувати власну активність у Мережі, а в реальному світі помітна тенденція до ситуативності реакцій: від вираженої здатності до самоконтролю у звичних ситуаціях і послаблення регулятивних можливостей «Я» у нестандартних ситуаціях. Схожа тенденція прослідковується і за шкалою самовпевненість, за якою у віртуальному просторі особистості властиве відчуття сили власного «Я», віра у власну компетентність та можливість вирішувати власні проблеми. У реальному середовищі особистість стає більш критичною, вірить у власну компетентність та здатність до регуляції залежно від ситуації. Шкала замкнутості свідчить, що в Інтернеті особистість відчуває себе більш вільно, вона чесна сама з собою та не соромиться своєї думки, яка може відрізнятись від інших. У реальному світі прослідковується тенденція відповідати загальноприйнятим нормам, особистість менш чесна сама з собою, тобто може свідомо не бажати визнавати свої проблеми та їх вирішувати. Шкали самоцінності та самоприйняття не мають суттєвих відмінностей в реальності та Інтернеті, тобто можна припустити, що вони є більш стабільними порівняно з іншими складовими самоставлення та характеризують користувачів як таких, що переважно схильні високо оцінювати деякі свої якості, вважати їх унікальними, але інші якості вони можуть явно недооцінювати. Також їм властиве вибіркоче ставлення до себе, тобто вони не схильні приймати та визнавати всі свої достоїнства, але й не схильні визнавати всі свої недоліки.

Середньоарифметичні показники категорій базових переконань особистості у реальному та віртуальному середовищах представлено на рис. 2.2.

За отриманими результатами виявлено, що базові переконання реалізовані на середньому рівні та вище середнього як в Інтернеті, так і в реальності, що свідчить про відсутність певних особистісних порушень, і навпаки, досліджуваним притаманне переважно оптимістичне ставлення до себе, світу, оточуючих людей, яке сприяє психічній стабільності та успішності в повсякденному житті. Користувачі Мережі більше вірять

Рис. 2.2. Результати дослідження категорій базових переконань особистості у віртуальному світі та Інтернет-просторі

в удачу та везіння в реальності, ніж в Інтернеті, мають нижчий ступінь самоконтролю в Інтернет-просторі та вважають його таким, що менше піддається контролю порівняно з реальним світом; можливо, саме тому для них більш вираженою є цінність власного «Я» саме в Мережі. Такі результати можуть бути обумовлені великим різноманіттям Інтернет-можливостей, способів самореалізації та самопрезентації, тому важливо серед такого різноманіття не втратити самого себе, свої власні переконання та цінності. Також користувачам властиве уявлення про Інтернет-простір як менш добрий світ, ніж реальний. Щодо віри у доброту людей: вони не такі добрі в Інтернеті, як в реальності, а справедливість віртуального світу є нижчою порівняно з реальним. Такі дані свідчать про наявність у досліджуваних нижчого ступеня довіри до віртуального світу та його користувачів порівняно з реальним. Принцип випадковості як такий, що детермінує події із життя досліджуваних, не має суттєвих варіацій результатів залежно від середовища.

Середньоарифметичні показники базових переконань особистості у реальному та віртуальному середовищах представлені на рис. 2.3.

Аналіз результатів засвідчив, що у віртуальному просторі досліджувані мають вищу цінність власного «Я», ніж у реальності, тобто в межах даного середовища вони вважають себе більш добрими, нормативними, такими, що не порушують загальних правил та здатні контролювати власну успішність діяльності. Також було виявлено переконання користувачів у тому, що події, які відбуваються в Інтернеті,

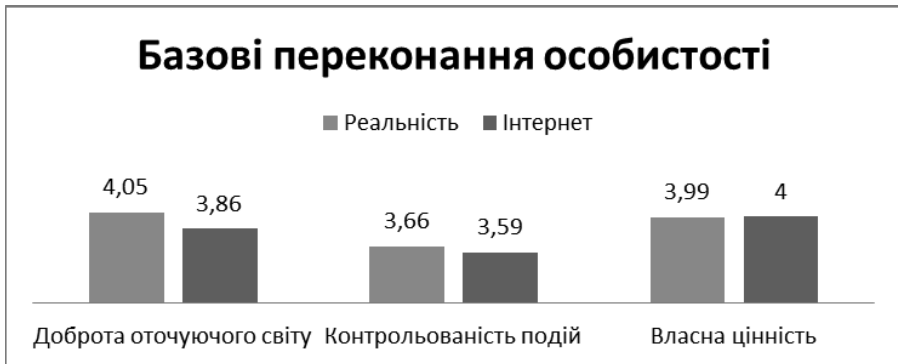

Рис. 2.3. Результати дослідження трьох базових переконань особистості

є досить спонтанними, випадковими та не завжди піддаються контролю. Також досліджуваним притаманна віра в те, що світ Інтернету та люди в ньому є менш добрими, ніж реальний світ та люди. Такі особливості можна спробувати пояснити тим, що в Мережі панує анонімність, яка, з одного боку, задовольняє потребу в безпеці користувача, а з іншого – дозволяє іншим користувачам проявляти себе найрізноманітнішим чином, що може сприйматися досліджуваними як загроза у вигляді тролінгу, чи просто ненормативного спілкування, яке змушує особистість шукати шляхи захисту від таких можливих ситуацій, тому самоцінність є більш важливою саме в Інтернеті.

Середньоарифметичні показники залученості особистості у віртуальному середовищі представлені на рис. 2.4.

Рис. 2.4. Результати дослідження залученості особистості

Аналіз результатів залученості особистості показав середній рівень її прояву. Досліджувані є постійними користувачами з досить високою Інтернет-активністю, адже витрачають в середньому 33 години на тиждень на перебування в Інтернеті та близько 5 годин на добу на використання його ресурсів. Досліджувані відвідують мережу по декілька разів на день, що засвідчує показник частоти (3,1), при цьому вони перевіряють оновлення ресурсів з трохи меншою частотою, але також декілька разів на день, що говорить про досить високий рівень вмотивованості використання Інтернету. Також варто зауважити, що довіра до інформації проявляється на рівні між показниками «вірю незначній частині інформації» (2) та «здебільшого довіряю інформації в Інтернеті» (3) і становить 2,4, що свідчить про наявність у досліджуваних інформаційних фільтрів, здатності до саморегуляції та певної критичності сприймання. Таким чином, можна стверджувати про середній рівень прояву залученості.

Середньоарифметичні показники віртуальності особистості у Мережі представлено на рис. 2.5.

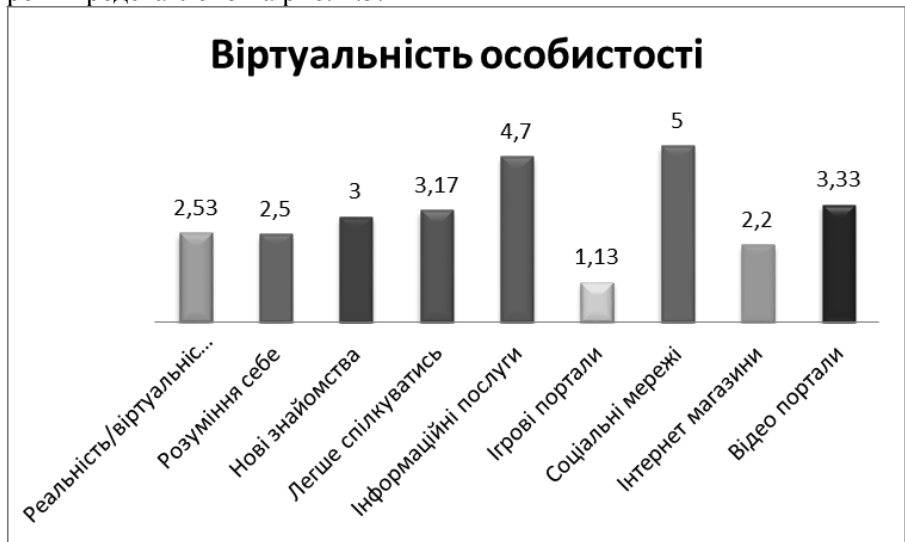

Рис. 2.5. Результати дослідження віртуальності особистості

У результаті аналізу даних було виявлено, що досліджуваним притаманний середній рівень віртуальності. Вони рідко прагнуть знаходитись у віртуальному середовищі більше, ніж у реальному, вважають, що Мережа певним чином допомагає зрозуміти себе. Досліджувані ситуативно прагнуть встановлювати нові знайомства, але зауважують, що в Інтернеті це можна зробити набагато легше, за необхідності. Вони декілька разів на день відвідують соціальні мережі та з такою ж

частотою перевіряють оновлення, приблизно з такою ж частотою вони цікавляться інформаційними послугами та декілька разів на місяць відвідують відеопортали і декілька разів на рік – Інтернет-магазини, але не відвідують ігрові портали. Також досліджувані мають в середньому дві персональні сторінки та є учасниками 13 груп «ВКонтакте». Разом з тим лише двоє з 30 досліджуваних мають власні сайти, троє регулярно відвідують Інтернет-форуми та мають блоги, 29 досліджуваних мають дві електронні поштові скриньки.

На основі аналізу результатів кореляційного аналізу вдалося встановити наявність взаємозв'язку між усіма трьома структурними елементами віртуальної особистості, а це означає, що гіпотеза підтвердилася. Варто більш детально розглянути характер зв'язку на прикладі статистично значимих кореляцій.

Середня зворотна кореляція проявилася між структурними елементами залученості та спрямованості користувачів:

- кількістю годин на добу, які досліджувані проводять в Інтернеті, та їх переконаністю у власному везінні, удачі в Мережі, що може свідчити про зниження успішності діяльності користувача зі зростанням тривалості його залученості до Інтернет-простору;
- кількістю годин на тиждень, які досліджувані проводять в Інтернеті, та їх переконаністю у власному везінні, що також підтверджує попереднє припущення;
- перевіркою оновлень та переконаністю користувачів у власному везінні, удачі в Мережі, що може свідчити про те, що із зростанням частоти оновлення Інтернет-ресурсів досліджувані все більше переконуються у невідповідності власних очікувань та того результату, який вони отримали насправді.

Середня зворотна кореляція проявилася між структурними елементами залученості та спрямованості користувачів:

- довірою до інформації у Мережі та частотою використання інформаційних послуг; це може свідчити, що із зростанням рівня довіри до інформації у Мережі користувачі будуть все менше потребувати нової інформації, їм буде достатньо менших «порцій інформації» для втамування «інформаційного голоду».

Помірна зворотна кореляція проявилася між структурними елементами залученості та спрямованості користувачів:

- тривалістю використання Інтернету та вірою у доброту людей, що може свідчити про зростання рівня недовіри до інших користувачів Мережі зі зростанням власного стажу користувача.

Помірна пряма кореляція проявилася між структурними елементами залученості та віртуальності користувачів:

- довірою до інформації у Мережі та частотою встановлення нових Інтернет-знайомств, що може свідчити про те, що наразі користувачі не

схильні значною мірою довіряти іншим користувачам, тому і рідко використовують Інтернет-знайомства для тривалого спілкування.

Аналіз даних кореляцій підтвердив гіпотезу, але не засвідчив зв'язок між окремими складовими віртуальної особистості, отже, дослідження у цій сфері ще потрібно проводити.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

У результаті аналізу відповідних теоретичних джерел встановлено, що Інтернет-соціалізація є процесом якісних змін структури самосвідомості особистості та її потребнісно-мотиваційної сфери, що формується під впливом і в результаті використання нею сучасних інформаційно-комунікативних і комп'ютерних технологій у контексті засвоєння та відтворення культури в межах персональної життєдіяльності. Цей процес детермінується певними специфічними факторами, які запускають і підтримують процес входження індивіда до віртуального світу. Також було виявлено низку відмінностей між реальною та Інтернет-соціалізацією, що можуть бути обумовлені специфікою Інтернет-середовища як інституту соціалізації та впливати на результат соціалізації.

Опрацювавши відповідні джерела, було здійснено спробу виокремити основні структурні елементи віртуальної особистості, зокрема віртуальність, залученість та спрямованість, які можна розглядати як певні напрями її розвитку, що мають різний ступінь вираженості. Усі три компоненти формуються в результаті Інтернет-соціалізації як наслідку включення людини до віртуального середовища. Проаналізувавши різні ступені вираженості вищезазначених структурних компонентів, було сформульовано портрет нормально-соціалізованої віртуальної особистості. Ці дані послужили подальшою основою для проведення емпіричного дослідження.

У процесі емпіричного вивчення віртуальної особистості було виявлено рівень вираженості, залученості, віртуальності та спрямованості на прикладі конкретної вибірки. Виявилось, що всі три структурні елементи проявляються у досліджуваних на середньому рівні, що фактично свідчить про сформованість у них нормативно-соціалізованої віртуальної особистості, також було встановлено наявність взаємозв'язку між цими трьома складовими на рівні середнього та помірного кореляційного зв'язку. Також було досліджено самоставлення досліджуваних у віртуальному світі та Інтернеті: в обох випадках воно знаходилося в межах норми, тобто середніх значень.

РОЗДІЛ 3

ПРОФЕСІЙНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ В ІНТЕРНЕТ-ПРОСТОРІ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ

3.1. Формування професійної ідентичності у віртуальному просторі

Нині професійна ідентичність є сферою вивчення багатьох галузей психологічних наук, починаючи від психології праці та закінчуючи соціальною психологією. Обрану проблему розглядали упродовж багатьох століть представники різних шкіл та напрямів психологічного знання, що обумовлено важливістю вивчення проблеми.

Так, наприклад, уперше термін «ідентичність» запропонував З. Фрейд, описуючи захисні механізми.

Ідентичність як складова самосвідомості та ідентифікація як механізм соціалізації індивіда розглядалися у працях А. Алексєєвої, Н. Антонової, Т. Баранової, Г. Брейкуела, А. Ватермана, П. Гнатенка, С. Максименка, Дж. Марста, Дж. Міда, В. Москаленко, Е. Еріксона, Л. Орбан-Лембрик, В. Павленка, М. Пірен, В. Романової, С. Серіно, В. Століна, С. Страйкера, Т. Титаренко, А. Толмасової, З. Фрейда, Ю. Хабермаса, В. Хосстінець, М. Шульги та ін. У межах вивчення проблематики соціальних груп і процесів ідентифікації у них розглядалися особливості етнічної, національної, гендерної, політичної ідентичності, а також ідентичності професійної (О. Бохонюк, М. Варбан, М. Кривоконь, Л. Шнейдер, Є. Чорний).

«Ідентичність є результатом активного процесу, що супроводжується появою у людини відчуття власної неперервності, тотожності і визначеності внаслідок належності до певного надіндивідуального цілого» [2, С. 51]. Незважаючи на великий обсяг емпіричних даних та розробку різних теоретичних підходів до їх інтерпретації, шляхи практичного розв'язання проблем професійної ідентичності сучасної людини багато в чому лишаються нез'ясованими. До цього часу в багатьох працях вживаються різні дефініції понять «ідентичність», «ідентифікація», немає єдиної думки щодо співвідношення феноменів ідентичності та концепції «Я», не вирішені питання про ситуаційність та «стабільність-динамічність» різних видів ідентичності, про її довільність чи недовільність; немає єдиного погляду на структуру ідентичності та взаємозв'язок її компонентів.

Сучасний ритм життя вимагає від людини постійної активності. Важливо зазначити, що, на відміну від системи, характерної для індустріального суспільства, сучасні умови, у тому числі і в професійному аспекті, вимагають від особистості кваліфікації широкого профілю, а отже, і відкритості новому досвіду. Економічна нестабільність детермінує потребу людей у працевлаштуванні. Усе це обумовлює швидку зміну кадрів і постійну зміну професії індивіда.

Процес становлення професіонала містить різні складові, такі як орієнтація у світі професій, вибір професії з урахуванням індивідуальних можливостей і здібностей, освоєння вимог професії, усвідомлення себе як професіонала, збагачення досвіду професії за рахунок особистісного вкладу, розвитку своєї особистості за рахунок професії.

Таким чином, актуальність проблеми зумовила вибір теми.

Мета дослідження: вивчення динаміки професійної ідентичності в результаті спілкування в Інтернет-спільнотах професійного спрямування.

Об'єкт дослідження: професійна ідентичність.

Предмет дослідження: особливості професійної ідентифікації учасників професійних спільнот.

Термін «ідентичність» (з англ. та нім. *identification* – ототожнення) увійшов до складу словника гуманітарних наук приблизно у 1970-х роках.

Трактування даного поняття не раз трансформувалось та змінювалось. Існування великої кількості підходів до розуміння ідентичності зумовлене ситуацією, що сформувалась на сучасному етапі філогенетичного розвитку. Для ХХ–ХІ ст. характерна відносно більша свобода індивіда, який вільний обирати національність, віросповідання, професію та навіть стать, що детермінує виникнення проблеми стійкості ідентичності.

Вперше проблемою ідентичності зацікавились Ч. Кулі і М. Мід, що традиційно описували її як «самість». Автори розглядали ідентичність як здатність індивіда сприймати свою поведінку та життя як єдине ціле. Згідно з їхньою точкою зору, вона є результатом соціальної інтеракції і одночасно детермінує її.

Вагомий внесок у популяризацію терміну вніс Е. Еріксон. Він запропонував два підходи до інтерпретації поняття. Перший з них передбачає розуміння ідентифікації як суб'єктивного, натхненного усвідомлення власної цілісності та ототожнення.

Отже, Е. Еріксон ототожнює названий В. Джемсом «характер» з описаною ним «ідентичністю». Другий стверджує єдність особистісної та культурної ідентифікації, що бере свій початок в минулому народі. На такого роду роздуми, автора надихнув лист З. Фрейда, в якому він описує ідентичність в етнічному контексті. Відповідно, «усвідомлення внутрішньої ідентичності» охоплює почуття гордості, що зберіг народ. З. Фрейд протиставляє позитивну ідентичність безстрашної свободи мислити

негативній рисі «стереотипів, що обмежують інтелект інших». У такому разі ідентичність людини або групи можна порівняти з ідентичністю інших.

Таким чином, він визначав ідентифікацію як внутрішню безперервність особистості, як найважливішу характеристику її цілісності та зрілості, як інтеграцію переживань людиною нерозривного зв'язку, отождолення себе з певною соціальною групою. Ідентичність, на думку автора, це те, що залишається незмінним упродовж усього життя індивіда, незважаючи на всі зміни, детерміновані соціальними або фізіологічними факторами. Тобто йдеться про консервативність поглядів щодо системи цінностей, ідеалів, життєвих планів, ієрархії потреб та необхідності їх реалізації, а також усвідомлення своєї соціальної ролі.

Тож, як зазначає Е. Еріксон, ідентичність передбачає: по-перше, відчуття себе, своєї ролі, свого буття, незважаючи на зміни; по-друге, переживання минулого, теперішнього та майбутнього як єдиного цілого; по-третє, усвідомлення взаємозв'язку між власною неперервністю та визнанням її оточуючими.

Ідентичність представлено Г. Теджфелом и Дж. Тернером як когнітивну систему, що виконує роль регуляції поведінки у відповідних умовах. Зусилля авторів спрямовані на вирішення проблеми соціальної ідентифікації людини та її кризи

Об'єктом дослідження Е. Гіденса виступає процес знаходження себе в життєвих ситуаціях, виникнення нових психосоціальних механізмів ідентичності, які формуються під впливом інститутів, що з часом трансформуються і, у свою чергу, трансформують ці ситуації.

Таким чином, ідентичність представлено як результат культури пізнього модерну. Традиційні зв'язки поступаються місцем більш абстрактним, тим, в яких варто шукати свої інтимність, коло, місце. Складні, розширені соціальні системи сучасності абстрактно організують життєвий шлях, в якому кожен ще має знайти себе. Взаємність індивідуального досвіду й абстрактних систем потребує постійної зміни досвіду, знаходження себе в життєвих ситуаціях.

Е. Гофман висунув драматичну модель соціальної взаємодії, де «Я» являє собою сукупність соціальних ролей і одночасно їх рефлексію.

У феміністичних теоріях і гендерній соціології виявлені такі фундаментальні властивості ідентичності, як збереження себе в часі, вертикальні та горизонтальні зміни ідентичності, континуальність та відмінність, особистісно спрямований вибір, інтерперсональний аспект, життєві цілі та задачі.

Підхід О. Н. Дересі щодо ідентичності передбачає визначення справжнього як відповідності між тим, що мислиться, і тим, як це оформлюється словесно; між тим, що наявне у свідомості, і тим, як воно виражається в зовнішній поведінці. Інакше кажучи, справжнє виражає відповідність смислу формі.

У таких науках, як історія та політологія ідентичність трактується та аналізується в концепції В. Джейсома, який наголошував на значенні історичного аспекту та структури знань.

Знання, що визначають ідентичність, по суті, є історичними, тому що стабільні, релевантні ідентичності характеристики проявляються в обумовлених часом факторах і вчинках. Характеристики ідентичності, детерміновані минулим, проявляються в теперішньому і обумовлюють майбутнє, тим самим породжуючи очікування.

У цьому контексті можна стверджувати, що ідентичність людині не дана, а задана. Г. Фіхте стверджує, що її розвиток піддається обговоренню не в термінах «формування», а в термінах «руху». Вона не створюється чийось «Я», у неї здатна проникнути кожна людина.

Одне із значень терміну «ідентичність» закладено в теорії когнітивного розвитку Ж. Піаже. У ранньому віці найважливішим кроком розвитку людини є становлення сприймання навколишнього світу як сукупності об'єктів, які існують незалежно від нашого буття та сприймання. Автор пов'язує це явище з розвитком поняття об'єктивної незмінності, що означає стабільність в часі та незалежність від наявного досвіду.

Ідентичність об'єктів означає, що є об'єкти, які існують незалежно від здатності вразити, не залежать від обставин і залишаються такими ж, тобто ідентичними самі собі. Відповідно, незмінність об'єктів і їх ідентичність є еквівалентними.

З формальної точки зору, «індивідуальна» і «об'єктивна» ідентичність – тотожні поняття. Індивідуальна ідентичність означає, що людина не змінюється, не зважаючи на зміну умов. Тобто йдеться про її сталість у часі, відповідно до точки зору Ф. Хейдера.

Дослідниця О. О. Путілова пропонує ідею існування формальної та реальної ідентичності. Це питання вона розглядає на діалектичному рівні. На таку оцінку даного аспекту ідентичності позитивно вплинула взаємообумовленість суб'єктивної та об'єктивної реальності. Формальна ідентичність, за її визначенням, є якістю кожного об'єкта, у тому числі абстрактних. Реальна ідентичність, на відміну від формальної, як стверджує автор, характерна лише для емпіричних об'єктів і має різні форми залежно від онтогенетичного статусу конкретного об'єкта – організму, особистості, будь-якого предмета або соціального інституту. Основуючись на діалектичній логіці, О. О. Путілова зауважує, що для будь-яких речей та явищ характерними є розвиток і мінливість, а ідентичність має бути статичною. Це означає відповідність між об'єктивно наявним, тим, що мислиться, і тим, як це оформлюється словесно. На її думку, ідентичність порушується у тих випадках, коли людина думає одне, а говорить інше, тобто коли думки і дії не є конгруентними.

Вивчення мінливості людини завжди було та залишається одним із найскладніших питань.

Дискусії щодо вищезазначеного питання розгортаються в аспекті поведінки: у більшості людей відслідковується стійкість та передбачуваність. Деякі особистісні характеристики мають постійний характер. Порушення безперервності розвитку пов'язані з умовами, що призводять до різних результатів, які мають місце лише на перший погляд, оскільки насправді на теоретичному рівні безперервність зберігається.

Психологи, які дотримуються цієї точки зору, відкидають можливість вивчення «часткових» процесів у структурі особистості, вони вважають, що основою особистості є структура характеристик всередині цілого. Прихильники інших поглядів стверджують, що людина не має довготривалих характеристик. Вони наводять приклади прояву особистісних властивостей залежності від змін соціальної ситуації. Відповідно до їх точки зору, кожний індивід не зберігає однотипні стратегії поведінки в різних ситуаціях.

Якщо поєднати все вищезазначене, можна оцінити ідентичність як деякий синтез всіх характеристик індивіда, що утворює структуру, яка визначається та змінюється в результаті адаптації і суб'єктивної прагматичної орієнтації в середовищі, що змінюється.

Важливо зазначити, що більшість психологів стверджує, що кожна людина має власну концепцію особистості, яка може варіювати від поверхневої до глибинної та гнучкої. Саме вона визначає реакцію індивіда на ситуацію та його поведінку. Тож, зміна психіки залежить від гармонійного перебування з самим собою, а не від прагнення удосконалити себе. Сучасні уявлення в психології, особливо у вітчизняній, дають право стверджувати про існування кореляції між особистістю та середовищем, останнє може сприяти гнучкості та витривалості.

Проблема описання ідентичності набуває додаткової складності через необхідність розуміння різної поведінки індивіда в різних ситуаціях і різниці оцінки своєї поведінки залежно від оцінок інших.

Соціальних психологів цікавлять аспекти й інших видів ідентичності – окремих людей та груп.

Групову ідентичність описували Б. Шефер і Б. Шледер. Аналізуючи дану проблему, вони мали на увазі духовну або ідейну ідентичність. Вона має основні правила орієнтації та поведінки людей, які керують взаєминами та спілкуванням членів групи.

Таким чином, індивідуальна ідентичність повинна мати подвійну характеристику на основі суб'єктивно-об'єктивного принципу, тобто такого, який об'єктивно визначає стабільність людини в часі, і принципу суб'єктивності, якому людина вільно підкорюється. Ця ситуація достатньо добре охоплюється поняттям «цінності», що створює ідентичність. Цінності можуть розглядатися в якості основоположних атрибутів людини. Саме тому доречно зазначити дефініцію цього поняття. Найбільш

відома належить К. Клакхону: цінності – це уявлення про бажане, явне або сховане, яке відрізняє одного індивіда від іншого, або характеризує групу, що впливає на вибір дій або цілей. Поняття «уявлення про бажане» означає, що цінності використовуються для оцінки об'єктів, ситуацій, вони визначають цілі та поведінку.

В якості норм групи, цінності мають розглядатись як загальні правила, що визначають нормативну поведінку, особливо взаємодію членів групи.

Індивідуальні цінності інтегрують поведінку та переживання окремої людини, надають їм цілісності. Групові цінності функціонують як правила соціальної взаємодії, що визначають поведінку в спілкуванні мінімум двох осіб і надають єдність взаємним діям цих людей. В обох випадках цінності створюють ідентичність людини або групи.

В онтогенетичній герменевтиці розглядається ціннісний підхід до проблем ідентичності. Англійський філософ Ч. Тейлор охарактеризував поняття ідентичності як таке, що спрямовує до визначеної системи оцінок, які дуже важливі, адже являють собою необхідне коло основ, опираючись на які ми мислимо й оцінюємо як особистість.

Система цінностей і те, як людина себе інтерпретує, визначають ідентичність суб'єкта, за словами Ч. Тейлора.

Протилежну думку висловлює О. Вілман. Він пропонує опозиційну точку зору, яка не визнає пріоритет цінностей розвитку ідентичності. Автор висловився за первинність структурних утворюючих соціального оточення індивіда стосовно його ціннісно-нормативних орієнтацій.

У межах НЛП ідентичність визначають як «Я-образ» або Я-концепцію.

Також даний термін трактують як «відчуття індивідуальності, яке охоплює різноманітні переконання, цінності, здібності і види поведінки на більш високих логічних рівнях. Відчуття ідентичності з'являється в результаті взаємодії з важливою для нас матерією або в моменти глибоких міжособистісних контактів».

Г. Бейтсон стверджує, що ідентичність – це сума всього, що ми дізнались про те, хто ми і що ми, поєднана з відчуттям «Я» – найбільшою номіналізацією.

Протилежні висновки про випадковість людського буття, позбавленого ціннісного смислу, робить Р. Рорті. Він пропонує відмовитись від пошуку ідентичності та досліджувати приховані «квазіособистості», які становлять «Я». Ідею цілісного «Я» Р. Рорті змінює описанням більш або менш випадкових фрагментів індивідуального життя.

Ірраціоналістична традиція в осмисленні проблеми самоідентичності розвивається у західній і східній містиці, брахманізмі, буддизмі, суфізмі. Ідентичність як річ у собі, в-собі-існування – феномен, що інтегрує більшість психічних реальностей.

Відповідно до концепції А. Адлера, єдність особистості є в кожній людині, яка являє собою одночасно єдність особистості та індивідуальний стиль вираження цієї єдності. Основні принципи теорії – цілісність психічного життя, прагнення неперевершеності як основної мотиваційної сили життя особистості, а також соціальної приналежності людини.

Відповідно до позиції автора, люди намагаються компенсувати відчуття власної неповноцінності, виробляючи унікальний стиль життя, в межах якого вони прагнуть досягти фіктивних цілей, орієнтованих на бездоганність. Стиль життя формується ще в дитинстві, і найбільш чітко проявляється в установках і поведінці, спрямованих на вирішення трьох життєвих задач – професійної, співробітництва та кохання. Неблагополучні ситуації дитинства, серед яких А. Адлер виокремлює неповноцінність органів, надмірну опіку та відмову батьків, зумовлюють переростання почуття неповноцінності в комплекс неповноцінності.

Іншим вектором розвитку ідентичності, відповідно до його точки зору, є соціальний інтерес як прагнення до співробітництва з іншими для досягнення спільної мети. Така зацікавленість має вроджені задатки, але повністю формується у процесі виховання.

Опираючись на оцінку вираженості соціального інтересу та рівня активності особистості під час вирішення головної задачі, А. Адлер виокремлює чотири типи установок: керуючий; той, що отримує; соціально-корисний; той, що уникає.

У межах психоаналізу (З. Фрейд) це поняття використовується для характеристики формування «Я» і Супер-Его. У цьому контексті ототожнення можна визначити як метод, за допомогою якого людина набуває риси іншої людини та робить їх корпоративною частиною власної особистості. Вона вчиться редукувати напруження, моделюючи свою поведінку по-іншому. З. Фрейд надавав перевагу терміну «ототожнення», оскільки вважав, що воно стосується поверхневого та короткотривалого копіювання поведінки (він прагнув знайти слово для більш-менш постійних надбань особистості).

В якості моделей для наслідування людина обирає тих, хто, на її погляд, більш успішний у задоволенні своїх потреб. Дитина ідентифікує себе з батьками, оскільки вони уявляються всемогутими, принаймні у ранньому дитинстві. З часом діти знаходять інших, з ким ототожнюють себе – тих, чий досягнення більше відповідають їх бажанню. Для кожного періоду є свої фігури ототожнення. Більша частина ідентифікацій відбувається несвідомо.

У людини не виникає необхідність ототожнюватись з ким-небудь в усіх відношеннях. Зазвичай обираються та інкорпорується ті риси, які допоможуть досягнути бажаної мети. У процесі ототожнення виникає безліч проб та помилок, адже впевненості в тому, що саме обране забезпечить успіх, як правило, немає. Вирішальною перевіркою

виявляється те, чи допомагає ототожнення знизити напруження: якщо так, то якість присвоюється, якщо ні – від неї відмовляються. Ідентифікувати себе можна з тваринами, вигаданими персонажами, групами, абстрактними ідеями та неживими об'єктами, так як і з людьми.

Ототожнення є також методом повернення втраченого об'єкта. Ототожнюючи себе або з мертвим коханим, або з яким розлучились, людина реінкарнує його як інкорпоративну рису власної особистості. Можливим є й ототожнення, детерміноване страхом. Дитина ідентифікує себе із заборонами батьків, щоб уникнути кари, що є основою для Супер-Его.

У психосинтезі стверджується, що за будь-якого трактування взаємовідношення між індивідуальним «Я» і всезагальним «Я» – як відношення єдності чи відмінності – найголовніше – чітко розуміти різницю між «Я» в його істинній природі, яка була названа «Джерелом», і нашою буденною особистістю, нашим обмеженим «Я», яке ми зазвичай усвідомлюємо.

К. Юнг описує поняття «індивідуалізації» та «самості». Перше полягає в тому, щоб стати окремою істотою та заволодіти глибокою, останньою унікальністю – стати самістю. Розкладені самості – це є самовідмови на користь зовнішньої ролі. Учений також звертає увагу на те, що мета індивідуалізації, таким чином, це звільнення самості від сугестивної влади несвідомих образів.

К. Юнг спробував визначитись не в категоріях самосвідомості, а в категоріях свідомого та несвідомого. Свідомість та несвідоме не обов'язково протилежні один одному, але взаємодоповнюються до цілого – самості. Відповідно до цієї дефініції, самість є найвищою величиною стосовно свідомого.

Дослідниця М. В. Заковоротна визначає ідентичність як багатомірний процес в людському становленні, дослідження якого поєднує соціальні, психологічні, культурологічні, біологічні аспекти. Ідентичність – це модель життя, що дозволяє розділити «Я» і навколишній світ, визначити співвідношення внутрішнього та зовнішнього для людини, кінечного та безкінечного, адаптації та самозахисту, впорядкувати різноманіття в цілях самореалізації та самоописання.

Таким чином, ідентичність представлено через процесуальні та функціональні аспекти. Більшість дослідників розглядають ідентичність як результат деякого процесу та наголошують на її екзистенційному характері, поряд з функціональним. О. О. Путілова зауважує, що антропологічні критерії індивідуальної ідентичності, локалізовані людським тілом, продукують фізичні та ментальні процеси самозбереження, саморегуляції, самосвідомості та самопізнання.

Можна виокремити чотири рівня представленості терміну «ідентичність» в мові.

1. Рівень очевидності або раціоналістичний (відображає цілісність, натуральність особистості як інтегративну властивість або її відсутність), людина така, якою здається.

2. Понятійний рівень (відображає конкретно-науковий зміст, що визначається дослідниками, являє собою рівень відповідності людини групі, статі, етносу тощо).

3. Глибинний або ірраціональний рівень (відображає самість як річ у собі, це така дорогоцінність, яка виявляється нею не лише зовні, а є такою за своєю суттю).

А. В. Казанська розглядає ідентичність особистості як відповідність тому, що людина жива, і це не назавжди. Ідентичність має бути одночасно стійкою та гнучкою, вона має піддаватись порівнянням, але не зникати в них. На більш високому рівні розвитку вже не відбудеться психологічного ототожнення з неживим предметом, однак може бути загроза ідентифікації з іншим, навіть до втрати себе.

Професійне самовизначення є однією з визначальних особистісних проблем для багатьох людей незалежно від їхнього віку, рівня життя, місця проживання тощо. Варто також зазначити, що проблеми, пов'язані з професійним самовизначенням і розвитком людини, постійно перебувають в центрі уваги психологів. Наразі актуальність досліджень цієї проблеми викликана як інтенсивною динамікою появи професій, так і розвитком у суспільстві нових ціннісних норм стосовно різних умов професійної діяльності. Показовою є зміна ставлення суспільства до вибору людиною місця роботи та переходу з однієї організації в іншу. Якщо ще декілька десятиліть тому фахівець, що часто змінював роботу, сприймався як ненадійний співробітник, то нині однією з явних тенденцій, що характеризують рівень успішності в кар'єрі, є досить часта зміна роботи, місця проживання, статусно-рольової позиції тощо. Нові соціально-економічні умови висувають і нові вимоги до професіоналізму фахівців, які виражаються в конкурентоздатності, мобільності, швидкому пристосуванню до нових умов праці тощо. Проблема професійного самовизначення є однією з найважливіших у житті людини. Вона розглядається в контексті самоактуалізації особистості у сфері професійної діяльності, життєвого й особистісного сенсу. Незважаючи на те, що професійне самовизначення вивчено досить детально, багато питань, пов'язаних з аналізом чинників прийняття рішень у професійному виборі та впливом професійного середовища й умов діяльності на особистість, залишаються без відповідей. Так, зазначена проблематика розроблялася в межах окремих напрямів у психології, переважно у сфері психології праці, та була пов'язана з дослідженням процесу конкретної трудової діяльності (часто лише матеріальної) та особливостей її суб'єкта. Хоча очевидно, що необхідні комплексні та міждисциплінарні дослідження дозволяють виявити фактори, проблеми, механізми професійного самовизначення

та місце цього процесу в загальній системі життєдіяльності людини. У теоретичному та практичному плані важливо зрозуміти, як співвідносяться соціальне та професійне самовизначення, яким чином професія обумовлює формування самосвідомості особистості, які критерії найбільш адекватні для аналізу становлення особистості професіонала. Одним з провідних критеріїв професійного розвитку особистості та разом з тим результатом професійного самовизначення виступає професійна ідентичність.

У психології використовується багато споріднених понять, пов'язаних з проблемою професійного самовизначення особистості, що характеризують професійний шлях людини – ідентифікацію становлення, розвиток, самореалізацію в професії тощо. Професійне становлення зазвичай поділене на етапи, пов'язані зі специфічними психофізіологічними та соціально-психологічними особливостями, які забезпечують успішне здійснення професійної діяльності. Професійний розвиток означає закономірні трансформації змін індивіда й особистості у процесі професійної діяльності. Це процес, який характеризується кількісними, якісними та структурними перетвореннями, що забезпечують нормальне функціонування людини як суб'єкта праці. Ідентифікація передбачає формування особистісних якостей професіонала, в яких проявляється його оцінка свого місця в професійному та соціальному середовищах, якість виконання діяльності, що визначають його ставлення до дійсності.

Професійне самовизначення традиційно співвідноситься з активністю особистості в процесі професіоналізації. У певному сенсі воно охоплює всі вищеперераховані поняття. Проблеми самовизначення найбільш детально розроблені в психології у контексті завдань професійного становлення та розвитку. Основні дослідження традиційно проводилися на представниках підліткового та юнацького віку, що пов'язано з соціальною ситуацією завершення шкільного навчання та вибору професії в цей період. Однак у дорослих людей виникає потреба визначитись з майбутньою професією та спланувати кар'єру. Наразі під впливом нових соціально-економічних відносин найважливішими елементами професійної кваліфікації стають гнучкість та мобільність, тобто здатність у разі потреби швидко перекваліфікуватись або навіть змінювати професію, а обов'язковими елементами кваліфікації – солідна загальна освіта, широка професійна підготовка, високий культурно-технічний рівень, вміння швидко оновлювати та поповнювати знання. Від готовності людини активно шукати нове місце роботи, вчитися навичкам цього пошуку, змінювати професію та місце проживання багато в чому залежить конкурентна здатність працівника на ринку праці, успішність у працевлаштуванні. Не випадково у сучасних дослідженнях чітко проявляється тенденція до розширення тимчасових

меж професійного самовизначення, вивчення професійного розвитку в різні періоди життя людини. У сучасних умовах законодавчо гарантується право на працю, вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти та з урахуванням суспільних потреб. Але чим більше можливостей і ширше діапазон вибору, тим він психологічно складніший. Відомий дослідник проблем професіоналізації Е. А. Клімов розглядає професійне самовизначення як діяльність, що приймає той чи інший зміст залежно від етапу розвитку людини як суб'єкта праці (Клімов, 1996). Автор виокремлює два рівня професійного самовизначення – гностичний (перебудова свідомості та самосвідомості) праксичний (зміни соціального статусу людини) (Клімов, 1983). Н. С. Пряжников вважає, що професійне самовизначення полягає у самостійному й усвідомленому пошуку смислів в обраній або вже виконуваній роботі та життєдіяльності в конкретній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації, а також у пошуку сенсу в самому процесі самовизначення.

Головним аспектом професійного самовизначення є формування внутрішньої готовності самостійно й усвідомлено планувати, корегувати та реалізовувати перспективи свого розвитку (професійного, життєвого й особистісного). Формування цієї готовності виступає в якості ідеальної мети, оскільки в реальності досягти її вдається дуже рідко, але ідеали, на думку автора, існують не для того, щоб їх досягати, а для того, щоб вказувати вектор своїх прагнень (Пряжников, 1999). Професійне самовизначення передбачає вироблення кар'єрного плану та вибір конкретної професії, але не лише це. По суті, воно означає «входження» людини в світ професій і формування способу життя. Зміна професії та кар'єри пов'язана з новими аспектами діяльності, режиму праці та відпочинку, розподілу часу і власних ресурсів. При цьому людина вступає в нові соціальні, статусно-рольові відносини, які часто змінюють її коло інтересів, імідж і поведінку. Як відомо, кар'єра передбачає постійну зміну різних життєвих ролей і виконання цих ролей. Професійне самовизначення – це подія, що докорінно змінює подальший перебіг життя. Воно суттєво впливає на шлюбно-сімейні перспективи, матеріальний добробут, психологічну гармонію, самооцінку та взаємини із самим собою, місце проживання, поїздки і переїзди тощо. Важко назвати хоч один з аспектів життя, на який не впливав би, причому найістотнішим чином, вибір професії, зроблений після закінчення школи. У зв'язку з тим, що професійна діяльність впливає на спосіб життя людей, багато авторів наголошують на соціальному змісті професійного самовизначення. За Е. А. Клімовим, цей процес повинен розглядатися не «в егоїстичному сенсі, а в залученні до суспільства, до цивілізації, до культури». При цьому велика роль надається громадським системам виховання та навчання, в яких формуються стереотипи ставлення до навчання та праці,

що надалі можуть поширюватися і на інші сфери. Як зазначав І. С. Кон, формування позитивного ставлення до праці, засвоєння певних трудових навичок і вибір професії – невід’ємні компоненти становлення особистості. Цінність людини багато в чому залежить від її суспільного статусу. Інакше кажучи, суспільство є дзеркалом значущості особи.

Професійне самовизначення – розгорнутий у часі процес. У масштабі життя людини зазвичай його поділяють на певні етапи, тривалість яких варіює залежно від соціальних умов та індивідуальних особливостей розвитку. Якщо подивитися на ранні етапи розвитку цього процесу (у період дитинства та юнацтва), то найбільш яскраво їх описав І. С. Кон, згідно з яким перший етап – дитяча гра, у процесі якої дитина приймає на себе різні професійні ролі та «програє» окремі елементи пов’язаної з ними поведінки. Другий етап – підліткова фантазія, коли підліток бачить себе в мріях представником тієї чи іншої привабливої для нього професії. Третій етап, притаманний усьому підлітковому та юнацькому віку, передбачає попередній вибір професії. Різні види діяльності класифікуються й оцінюються з погляду інтересів підлітка, потім стосовно його здібностей і, нарешті, щодо його системи цінностей. Четвертий етап – практичне ухвалення рішення, тобто власне вибір професії, включає в себе два основних компоненти: визначення рівня кваліфікації майбутньої праці, обсягу та тривалості підготовки до нього, вибір спеціальності. Важливим етапом професійного самовизначення є період навчання у ВНЗ. Багато дослідників розглядають його як визначальний, часто навіть для всього ходу подальшого життя людини. У цей період майбутній фахівець отримує необхідні знання та вміння, знайомиться зі старшими колегами, уточнює своє вихідне уявлення про ту діяльність, якій він вирішив присвятити себе, вступаючи до даного навчального закладу. У нього починає формуватися професійна ідентичність. Професійне самовизначення залежить від багатьох факторів, серед яких традиційно виокремлюють рівень розвитку особистості, інтерес до справи, здібності, особливості сім’ї (статусний, освітній, матеріальний рівні), умови виховання та навчання, соціальна престижність професій, роль ЗМІ тощо. Деякі фактори є досить стабільними, (наприклад, роль освітнього рівня сім’ї, наявність здібностей до справи), інші – динамічні (упродовж останніх років зросла роль матеріальних чинників, змінився престиж деяких професій тощо). Професійне самовизначення особистості супроводжується зміною уявлень людини про себе, своє місце в професійному та соціальному світі, тобто набуттям професійної ідентичності. Цей процес лежить в основі професійного становлення, перетворення індивіда у професіонала. Проблема полягає в тому, яке місце займає професійна картина «Я» в самосвідомості людини і як вона співвідноситься з іншими уявленнями про себе. Тісний зв’язок професійного самовизначення з розвитком професійної самосвідомості

відзначають багато авторів. Так, Е. А. Клімов пише, що професійне самовизначення – процес, що має свій розвиток. Показниками цього розвитку є зміни у сфері таких важливих параметрів особистості, як її професійна спрямованість та професійна самосвідомість. Місце професійної складової в картині світу сучасної людини пов'язане з діючими культурними канонами, сформованим поділом праці, усталеними цінностями в цивілізованому суспільстві.

У багатьох підходах до проблеми професійного самовизначення простежується зв'язок професійного самовизначення та професійної ідентичності. Так, Л. Б. Шнейдер розглядає професійне самовизначення як тривалий процес внутрішнього, суб'єктивного плану, пошук людиною «своєї» професії і «себе в професії», визначення власних професійних позицій і перспектив, а також їх досягнення. Професійне самовизначення – це такий етап соціалізації, всередині якого людина набуває готовності до самостійної професійної діяльності, тобто стає суб'єктом діяльності. Не випадково тренінг професійної ідентичності, розроблений автором, починається з аналізу особистісного самовизначення, потім переходить до відпрацювання навичок взаємодії у форматі «Я – Інші» і вправ. Аналізуючи співвідношення понять професійного самовизначення та профіидентичності, автор приходить до висновку, що професійне самовизначення є ширшим поняттям порівняно з профіидентичністю, адже професійне самовизначення охоплює більший діапазон можливостей і спирається переважно на вибір, пошук (професії, смислів професійної діяльності, способів її реалізації). Профіидентичність є категорією професійної самосвідомості, відображає єдність професійного менталітету та майстерності, породжується професійним досвідом і спілкуванням, виступає як самостійне й усвідомлене володіння смислами виконуваної роботи. Якщо професійне самовизначення – це проектування та «будівництво» трудового і в цілому життєвого шляху, то профіидентичність – це освоєння завершеного будівництва. Зв'язок професійного самовизначення та самосвідомості особистості простежується в роботах Т. М. Буякас в дослідженні формування ідентичності у процесі професійного становлення в студентський період. Говорячи про професійне самовизначення, автор розвиває ідею про те, що уявлення людини про самого себе – це найважливіша детермінанта професійного становлення. Людина неусвідомлено шукає професію, в якій вона буде відповідати своїм уявленням про себе, а «входячи в професію» шукатиме прояв цієї відповідності. Враховуючи, що у більшості першокурсників вже є «воля до самовизначення», необхідно підтримувати її як передумову становлення процесів професійного й особистісного самовизначення. У концепції самоактуалізації А. Маслоу ідентичність проявляється на високих рівнях розвитку особистості, зокрема самоактуалізована особистість сприймає своє покликання як визначальну

характеристику свого «Я», з якою вона ідентифікується, зливається, зріднюється. Подібне сприйняття себе стає невід'ємним аспектом буття людини. Автор зазначає, що захоплені своєю справою люди мають тенденцію ідентифікувати себе зі своєю «роботою», робити її визначальною характеристикою свого «Я». Робота стає частиною їхнього «Я».

У сучасному житті покликанням зазвичай називають єдність суб'єктивних схильностей і здібностей до певної діяльності, в якій особистість бачить головну форму самореалізації. Схильності та інтереси самостійно формуються та змінюються у процесі діяльності, тому покликання – це також психологічно динамічна категорія. Професійне самовизначення супроводжується професійними розвитком, який розглядається як пройдений в онтогенезі процес соціалізації, спрямований на присвоєння суб'єктом різних аспектів світу праці, зокрема професійних ролей, професійної мотивації, професійних знань та навичок. У процесі професійного розвитку відбувається формування особистості професіонала як соціального індивіда і як носія визначених професійних здібностей і компетенцій. Оволодіння професією відбувається в результаті діяльнісно-опосередкованої взаємодії людини з референтною групою, в якості якої можуть виступати як близькі, колеги, так і представники більш широкого соціального оточення (професійні об'єднання, організації тощо), що можуть стимулювати інтерес до даної професії та бажання розвиватись в ній. В якості основної передумови професійного розвитку, так як і розвитку особистісного, виступають потреби. З погляду діалектичної методології, в якості основної рушійної сили професійного розвитку виступає внутрішнє протиріччя між потребами суб'єкта і реальними можливостями їх задоволення. У контексті професійного розвитку зазначимо, що це протиріччя конкретизується у вигляді прагнення особистості до інтеграції в соціальний контекст на основі ідентифікації з соціальними групами та інститутами. Більше того, соціальний контекст і сформовані культурні традиції пояснюють професійний поділ праці, ставлення до професій, а отже, уподобання щодо тих чи інших видів професій у суспільстві.

Дослідник В. Т. Кудрявцев виокремлює суспільний поділ праці, властивий тій чи іншій культурі, як одну з головних структурних детермінант професійного розвитку. У різних культурно-історичних і біографічних умовах прагнення особистості до інтеграції виражається в орієнтації на різні професійні області, характеризується особливим предметом праці (горизонтальна орієнтація) і різними кваліфікаційними рівнями, обумовленими обсягом і якістю загальної та професійної освіти (вертикальна орієнтація). У первісному суспільстві, з його природнім поділом праці на чоловічу, жіночу та дитячу, професійний розвиток неіндивідуалізований і допускає, насамперед, вертикальну орієнтацію (все більш якісне оволодіння операцією, що виконується всіма). При переході

до полювання та рибальства, потім до землеробства та скотарства, нарешті, до ремісництва і торгівлі з'являються можливості не лише вертикальної, але також і горизонтальної орієнтації. Важливим фактором професійного розвитку виступає «Інший», з яким в ході життєдіяльності відбувається порівняння та зіставлення, властиве всім людям. Особливо яскраво це проявляється у процесі соціальної та професійної взаємодії. У спілкуванні людина, порівнюючи себе з іншими, знаходить своє «Я».

Практично всі психологічні підходи, що наразі існують, так чи інакше вплинули на дослідження проблеми професійного розвитку. Наприклад, з погляду психоаналітичної проблематики професійний розвиток виступає як один зі способів вирішення емоційних конфліктів, що виникли в ранньому дитинстві при задоволенні первинних потреб дитини. Це відбувається на основі взаємодії психологічних інстанцій «Воно», «Я», «Над-Я». Фіксація на потребі в агресії за її прямого задоволення може призвести до вибору індивідом професії мисливця; за сублімованого (в умовах соціальних заборон) – до вибору занять живописом; за орієнтації на Я-ідентичність (при ідентифікації з моральними нормами) – до вибору юридичних спеціальностей. Подібні установки щодо ранньої фіксації потреб проявлялися ще в ранніх концепціях професійного розвитку.

Психотехніка також відіграла важливу роль у розробці поняття професійної придатності людини до конкретної професії за її психофізіологічними показниками (швидкість реакції, стомлюваність, стійкість уваги тощо), що в результаті було широко застосовано в практичній психології праці та професійному навчанні. У контексті багатьох підходів вивчається вплив умов соціалізації на показники професійного розвитку. У зв'язку з цим найбільш апробованим є підхід Д. Сьюпера, згідно з яким виділяються стадії та етапи професійного розвитку, які відрізняються типовими завданнями, пов'язаними з особливостями соціалізації.

Основним механізмом професійного розвитку розглядається розвиток Я-концепції при співвіднесенні досвіду власних досягнень і особистісних проявів з соціальними вимогами і при ідентифікації зі значущим іншим і програванні різних соціальних ролей. У цій концепції уявлення людини про себе – це найважливіша детермінанта професійного самовизначення та становлення. Для людей характерними є здібності, інтереси та властивості. Залежно від часу та досвіду змінюються як об'єктивні, так і суб'єктивні умови професійного розвитку, що обумовлює множинний професійний вибір. Професійний розвиток має низку послідовних стадій і фаз. На ранніх стадіях розвитком можна управляти, з одного боку, за допомогою формування інтересів і здібностей, з іншого – шляхом підтримання індивіда в його прагненні «спробувати» реальне життя і розвитку його Я-концепції. Професійний розвиток полягає, по суті, у розвитку та реалізації Я-концепції. Взаємодія Я-концепції та реальності

відбувається під час програвання та виконання професійних ролей, наприклад у фантазії, бесіді з профконсультантом або реальному житті. Задоволеність діяльністю залежить від того, якою мірою індивід знаходить адекватні можливості для реалізації своїх здібностей, інтересів, властивостей особистості в професійних ситуаціях, що значною мірою визначається вмінням грати ту роль, яка виявилася придатною на стадії професійного розвитку. Професійне самовизначення розглядається в межах цієї концепції з різних точок зору. По-перше, як серія завдань, які суспільство ставить перед особою і які ця особистість повинна послідовно вирішити упродовж певного періоду. По-друге, як процес поетапного прийняття рішень, за допомогою яких індивід формує баланс між своїми уподобаннями та схильностями, з одного боку, і потребами наявної системи суспільного поділу праці – з іншого. По-третє, як процес формування індивідуального стилю життя, частиною якого є професійна діяльність. У цих трьох поглядах на професійне самовизначення наголошується на різних аспектах: суспільний запит, індивідуальність і діяльність, протиріччя між особистістю та суспільством, вирішення проблем як механізм пошуку шляхів його подолання. На дослідження проблем професійного самовизначення та розвитку значно вплинули діяльнісний і системний підходи, які дозволили виокремити ключові компоненти діяльності, співвіднести з ними здібності людини та визначити напрями професійного розвитку у процесі професійного навчання та виховання. У них найбільшою мірою поєднуються основні теоретичні положення та методологія загальної та соціальної психології, психології особистості, психології праці.

У багатьох роботах професійне самовизначення розглядається у співвідношенні із загальним особистісним розвитком. На думку Н. С. Пряжнікова, професійне та особистісне самовизначення мають багато спільного, а у вищих своїх проявах вони майже збігаються. Професійне самовизначення виступає як істотний компонент загального процесу розвитку особистості, який не зводиться до акту вибору професії, а є змістовним процесом духовного розвитку особистості. Водночас виокремлюють дві принципи відмінності між ними, які полягають в наступному:

1) професійне самовизначення більш конкретне, його простіше оформити офіційно (отримати диплом тощо); особистісне самовизначення – це більш складне поняття;

2) професійне самовизначення більше залежить від зовнішніх (сприятливих) умов, а особистісне – від самої людини, більше того, часто саме погані умови дозволяють комусь проявити себе по-справжньому (герої з'являються в переломні епохи). Проте і в благополучні часи знаходяться люди, які шукають для себе смисли у вирішенні певних особливих, незрозумілих проблем.

Критеріями готовності особистості до професійного самовизначення є: а) сформованість на високому рівні психологічних структур, насамперед самосвідомості; б) розвиненість потреб, які забезпечують змістовну наповненість особистості, серед яких визначальне місце займають моральні установки, ціннісні орієнтації та часові перспективи; в) становлення передумов індивідуальності як результат розвитку й усвідомлення своїх здібностей та інтересів.

Вищезазначена проблема потребує подальшого вивчення для максимізації ефективності трудової діяльності робітників, що покращить умови праці.

Таким чином, розглядаючи питання професійної ідентифікації, доречно розпочати з визначення та трактування ідентифікації як такої. Ідентичність – центральна категорія в структурі особистості, адже вона передбачає не лише ототожнення себе з іншою людиною, перейняття її поведінкових реакцій, вподобань тощо, але й усвідомлення себе як суб'єкта в контексті професійної ідентифікації, діяльності, оцінки власних рис, здібностей, цінностей, пріоритетів тощо і, нарешті, власної цілісності. Виокремлюють соціальну, професійну, особистісну тощо ідентифікацію.

Варто звернути увагу на точку зору, що трактує дане поняття як ототожнення. Кожний індивід від народження взаємодіє з навколишнім світом, що неодмінно впливає на формування його як особистості. Особливо детально цю позицію описують вітчизняні психологи, які є переважно представниками діяльнісного підходу, саме тому в межах цього вчення все розглядається через призму соціального та культурного детермінізму. Основне, фундаментальне твердження, яке стосується усіх концепцій, – особистість формується в результаті діяльності, що передбачає взаємодію з навколишнім середовищем. Таким чином, особа, свідомо чи ні, переймає окремі риси референтної для неї особи або групи.

Соціальну природу ідентифікації розглядає і З. Фрейд, описуючи цей процес у дітей щодо одного з батьків.

Тож, продовжуючи аналізувати взаємозв'язок ідентифікації та діяльності, можна розглянути зазначену проблему в контексті психології праці. Доцільно для початку описати поняття професійного самовизначення. Ця проблема найбільш актуальна для осіб шкільного віку, переважно старших класів, адже від вибору роду діяльності залежить майбутнє. Уподобання людини можуть бути детерміновані багатьма аспектами, серед яких матеріальний компонент, популярність, престижність та відповідність вимог власним уявленням, своїм здібностям, можливостям тощо. Від грамотного самовизначення залежить становлення індивіда як кваліфікованого фахівця, а також воно сприяє зменшенню ризику професійних деформацій, у тому числі й вигорання.

Дещо вужче поняття професійної ідентифікації описується як результат професійного самовизначення. Тобто необхідно говорити про усвідомлення людиною власних професійних обов'язків, необхідності підтримання рівня кваліфікованого спеціаліста шляхом постійного оновлення інформації стосовно професії, а також про оцінку індивідом своїх професійних якостей, можливостей, ціннісних орієнтацій, мотиваційної сфери. У процесі професійної ідентифікації важливим для людини є те, наскільки вона може реалізувати під час виконання обов'язків власні ресурси, здібності.

Отже, можна зазначити, що розглянуте питання є важливим для подальшого дослідження, адже, знаючи механізми ідентифікації, можна визначити його детермінанти і, відповідно, вплинути на суб'єкт діяльності з метою підвищення продуктивності його роботи, мінімізувавши дискомфорт, обумовлений неправильним самовизначенням і, як результат, відсутністю ідентифікації з професією.

Для проведення емпіричного дослідження професійної ідентифікації в Інтернеті було відібрано групу підлітків. Вік досліджуваних варіює в межах 12–18 років. Саме для цього етапу онтогенезу обдарованої особистості питання професійного самовизначення є найбільш актуальним. Отже, для опитування було обрано підлітків, які користуються Інтернетом. Розподілення за гендерною та віковою ознакою: у проведеному дослідженні взяли участь 32 дівчини віком від 18 до 23 років та 26 представників чоловічої статі віком від 16 до 23 років, з них 30 дітей належали до професійно спрямованих Інтернет-спільнот «Медкампус», «Типовий дизайнер», «Суворий технар», «Студент-ветеринар» та інші.

На організаційному етапі проведення дослідження, що являє собою процедурну стратегію, під час якої обирається той чи інший спосіб організації дослідження, а також набір і порядок використання конкретних методик збору даних, обумовлених задачами, було вирішено застосувати анкетування. Першу анкету, запропоновану Дж. Бруннером, було спрямовано на вивчення статусів професійної ідентифікації суб'єктів діяльності, друга методика – «Тест міжособистісних стосунків», і остання – «Хто Я?», розроблена М. Куном і Т. Макпартлендом.

Другий етап передбачає збір даних. Для цього було обрано три методики, що дозволяють виявити сприймання людиною самої себе. Окрім того, було запропоновано зазначити рік народження та стаж роботи, що також дозволить прослідкувати взаємозалежність між цими факторами та професійною ідентифікацією. Мета першої методики, запропонованої Дж. Бруннером, спрямована на вивчення статусів професійної ідентифікації. Передбачається наявність деякої ієрархічної системи, кожен рівень якої характеризує окремих етап професійного самовизначення індивіда. Опитувальник складається з 20 тверджень, кожне з яких

досліджуваний має оцінити та обрати варіант відповіді. Таким чином, визначається чотири рівня професійної ідентифікації:

- невизначена професійна ідентичність (відсутнє чітко окреслене уявлення про кар'єру, не зроблено вибір життєвого шляху, людина не прагне щось змінювати);
- нав'язана професійна ідентичність (людина має сформовані уявлення про своє професійне майбутнє, але вони нав'язані ззовні і не є результатом свідомого вибору);
- мораторій (криза вибору), людина усвідомлює проблему вибору, професії та намагається її вирішити, але найбільш підходящий варіант не знайдено;
- сформована професійна ідентичність (професійні плани чітко окреслені, що стало результатом самостійного усвідомленого рішення).

Результати порівняльного аналізу професійної ідентичності підлітків відображено у табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Відсотковий розподіл типів професійної ідентичності у різних групах досліджуваних

	Невизначена професійна ідентичність	Нав'язана професійна ідентичність	Криза вибору	Сформована професійна ідентичність
Учасники груп	7	10	9	74
Некористувачі	36	28	16	20

Таким чином, стає помітним, що спілкування у професійно спрямованих групах сприяє формуванню визначеної професійної ідентичності підлітків. Другий тест – «Тест міжособистісних стосунків», автором якого є Т. Лірі, спрямовано на вивчення уявлень людини про себе реального та ідеального, а також взаємостосунків у малих соціальних групах. За допомогою цього тесту виявляється тип ставлення до оточуючих у самооцінці та взаємооцінці, що переважає. При цьому виокремлюються два фактори: «домінування – підкорення», «дружелюбність – агресивність». Саме вони визначають загальне враження про людину в процесі міжособистісного сприйняття.

Залежно від відповідних показників, виокремлюють низку орієнтацій – типів ставлення до оточуючих. Варто також робити висновки щодо вираженості фактору та ступеня адаптивності поведінки – відповідності між цілями та досягнутими у процесі діяльності результатами. Значна неадаптивність поведінки може свідчити про невротичні розлади, дисгармонію у сфері прийняття рішень або бути результатом екстремальних ситуацій.

У результаті дослідження не було виявлено достовірних розбіжностей між групами досліджуваних у показниках методики Т. Лірі.

Опитувальник, авторами якого є М. Кун, та Т. Макпартленд, було використано для вивчення змістовних характеристик ідентичності особистості. Запитання «Хто Я?» пов'язане з характеристиками власного сприйняття людиною себе, тобто свого образу «Я» або Я-концепції. Досліджуваному пропонується за 12 хв написати якомога більше вищезначень, які його характеризують. Після першого етапу людину просять оцінити кожну рису за 4-бальною шкалою: подобається; не подобається; і подобається, і не подобається; не знаю. Це короткий опис методики.

На третьому етапі використовувались як кількісні, так і якісні способи обробки даних. Після отримання опрацьованих анкет було підраховано кількість «сирих» балів, відповідно до ключів, запропонованих авторами методик. Далі було застосовано програмне забезпечення SPSS, за допомогою якого проведено кореляційний аналіз, після вводу даних. Далі було проаналізовано отримані результати.

На завершальному етапі варто застосовувати інтерпретаційні методи. Вони є пояснювальними принципами, що визначають напрям інтерпретації результатів дослідження. У межах зазначеної роботи було застосовано комплексний підхід, що розглядає об'єкт дослідження як сукупність компонентів, які необхідно вивчати за допомогою сукупності методів.

Людина з більш розвиненим рівнем рефлексії дає більше відповідей, ніж людина з меншими уявленнями про себе. Окрім того, про рефлексію свідчить суб'єктивно оцінювана самою людиною легкість або важкість в формулюванні відповідей на ключове питання тесту.

Низький рівень рефлексії підтверджує менша кількість відповідей. Якщо дано 15 і більше характеристик, можна констатувати схильність до самоаналізу.

Аналіз часового аспекту передбачає інтерпретацію спрямованості відповідей досліджуваного на минуле, теперішнє, майбутнє.

Наявність характеристик, що відповідають часовим режимам, свідчить про часову інтегрованість особистості. Присутність та вираженість в самоописі показників перспективної ідентичності характеристик, що пов'язані з перспективами, побажаннями, намірами тощо.

Наявність цілей і планів відображає направленість особистості на майбутнє, виконує екзистенційну та цільову функції.

Переважання у самоописі дієслівних форм, що описують дії або переживання в минулому часі, свідчить про наявність незадоволеності сьогоdnішнім, прагнення повернутися у минуле, а домінування дієслівних форм майбутнього часу – про невпевненість у собі, прагнення людини піти від труднощів сьогоdnення. Переважання дієслів теперішнього часу засвідчує активність людини.

Запитання «Хто я?» логічно пов'язане з характеристиками власного сприйняття людиною самої себе, тобто з його образом «Я» (або Я-концепцією). Відповідаючи на це запитання, людина вказує соціальні ролі, з якими вона себе співвідносить, ідентифікує, тобто описує значущі для неї соціальні статуси і ті риси, які, на її думку, пов'язані з нею. Таким чином, співвідношення соціальних ролей та індивідуальних характеристик свідчить про те, наскільки людина усвідомлює та приймає свою унікальність, а також наскільки їй важлива приналежність до тієї чи іншої групи людей. Відсутність індивідуальних характеристик за наявності соціальних ролей може означати недостатню впевненість в собі, наявність у людини побоювань у зв'язку з саморозкриттям і вираженої тенденції до самозахисту. Відсутність же соціальних ролей за наявності індивідуальних характеристик може свідчити про наявність яскраво вираженої індивідуальності. Також відсутність соціальних ролей в ідентифікаційних характеристиках можлива за наявності кризи ідентичності або інфантильності особистості. В основу питання про співвідношення соціальної та особистісної ідентичності покладено співвідношення соціальних ролей та індивідуальних характеристик. При цьому особистісну ідентичність розуміють як набір характеристик, який робить людину відмінною від інших, а соціальна ідентичність трактується в термінах групового членства, приналежності до більшої чи меншої групи людей. Соціальна ідентичність переважає у випадку, коли у людини спостерігається високий рівень визначеності схеми «ми – інші» і низький рівень визначеності схеми «я – ми». Особистісна ідентичність превалює у людей з високим рівнем визначеності схеми «я – інші» і низьким рівнем визначеності схеми «ми – інші». Успішне встановлення та підтримання партнерських взаємин можливе для людини, що має чітке уявлення про свої соціальні ролі та приймає свої індивідуальні характеристики.

Умовно можна виокремити шість основних сфер життя, які можуть бути представлені в ідентифікаційних характеристиках: сім'я, робота, навчання, дозвілля, сфера інтимно-особистісних стосунків, відпочинок. Усі ідентифікаційні характеристики можна розподілити за запропонованими сферами, відповідно до кількості, оцінки та місця зазначення опису себе.

Фізична ідентичність включає в себе опис своїх фізичних даних, у тому числі опис зовнішності, хворобливих проявів, уподобань в їжі, шкідливих звичок. Позначення своєї фізичної ідентичності безпосередньо стосується розширення людиною кордонів усвідомлюваного внутрішнього світу, оскільки межі між «Я» і «не-Я» спочатку проходять по фізичним кордонам власного тіла. Саме усвідомлення свого тіла є провідним фактором у системі самоусвідомлення людини. Розширення та збагачення «Я-образу» у процесі особистісного розвитку тісно пов'язані з рефлексією власних емоційних переживань і тілесних відчуттів.

Діяльна ідентичність також надає важливу інформацію про людину та охоплює позначення занять, захоплень, а також самооцінку здібностей, самооцінку навичок, умінь, знань та досягнень. Ідентифікація свого «Я-діяльного» пов'язана зі здатністю зосередитися на собі, стриманістю, вираженістю вчинків, а також з дипломатичністю, умінням працювати з власною тривогою, напругою, зберігати емоційну стійкість, тобто є відображенням сукупності емоційно-вольових і комунікативних здібностей, особливостей наявних взаємин.

Аналіз психолінгвістичного аспекту ідентичності охоплює визначення того, які частини мови і який змістовний аспект самоідентифікації домінують в самоописі людини. Переважання іменників свідчить про потреби людини в визначеності, постійності; відсутність іменників – про недостатню відповідальність людини; переважання прикметників – про демонстративність, емоційність людини; відсутність прикметників – про слабку диференційованість ідентичності; переважання дієслів – про активність, самостійність людини; нестача або відсутність дієслів – про недостатню впевненість в собі. Найчастіше використовують іменники та прикметники. Гармонійний тип лінгвістичного самоопису характеризується використанням приблизно рівної кількості іменників, прикметників і дієслів.

Варто зазначити, що валентність ідентичності розуміється як емоційно-оцінний тон ідентифікаційних характеристик особистості, який превалює. Різниця загального знаку тону визначає різні види валентності: негативна – переважають у цілому негативні категорії під час опису власної ідентичності, більше описуються недоліки; нейтральна – спостерігається або рівновага між позитивними та негативними рисами, або яскраво не виявляється ніякого емоційного тону; позитивна – позитивні ідентифікаційні характеристики переважають над негативними; завищена – проявляється у відсутності негативних характеристик. Наявність позитивної валентності пов'язана з наполегливістю в досягненні мети, точністю, відповідальністю, діловою спрямованістю, соціальною сміливістю, активністю, упевненістю в собі. Решту характеризує неадаптивний стан ідентичності. Вони пов'язані з імпульсивністю, непостійністю, тривожністю, депресивністю, невпевненістю у своїх силах, стриманістю.

В якості кількісної оцінки рівня диференційованості ідентичності виступає число, що відображає загальну кількість показників ідентичності, які використовувала людина у процесі самоідентифікації. Кількість використаних показників коливається у різних людей найчастіше в діапазоні від 1 до 14. Високий рівень диференційованості (9–14 показників) пов'язаний з такими особистісними особливостями, як товариськість, впевненість у собі, інтровертованість, високий рівень соціальної компетенції та самоконтролю. Низький рівень диференційованості (1–3 показника) свідчить про кризу ідентичності, пов'язану

з такими особистісними особливостями, як замкнутість, тривожність, невпевненість у собі. Шкала аналізу ідентифікаційних характеристик містить 24 показника, які, об'єднуючись, утворюють сім узагальнених компонентів (див. табл. 3.2).

I. «Соціальне Я» містить сім показників: пряме позначення статі (юнак; чоловік; дівчина; жінка); сексуальна роль (коханець; коханка); навчально-професійна рольова позиція (студент; вчуся в інституті; лікар; спеціаліст); сімейна приналежність (дочка; син; брат; дружина; люблю своїх родичів; у мене багато рідних); етнічно-регіональна ідентичність – етнічна ідентичність, громадянство (росіянка; татарин; громадянин; українка тощо) і локальна, місцева ідентичність (з Києва, Житомира); світоглядна ідентичність – конфесійна, політична приналежність (християнин, мусульманин, віруючий); групова приналежність – сприйняття себе членом групи людей (колекціонер; член суспільства).

II. «Комунікативне Я» містить два показники: коло друзів (один; у мене багато друзів); спілкування, особливості й оцінка взаємодії з людьми (ходжу в гості; люблю спілкуватися з людьми; вмю вислухати людей).

III. «Матеріальне Я» охоплює різні аспекти: опис своєї власності (маю квартиру; одяг; велосипед); оцінку своєї забезпеченості, ставлення до матеріальних благ (бідний; багатий; заможний; люблю гроші); ставлення до зовнішнього середовища (люблю море; не люблю погану погоду).

IV. «Фізичне Я» включає в себе такі аспекти: суб'єктивний опис своїх фізичних даних, зовнішності (сильний; приємний; привабливий); фактичний опис своїх фізичних даних, у тому числі опис зовнішності, хворобливих проявів (блондин; зріст; вага; вік); уподобання в їжі, шкідливій звички.

V. «Діяльне Я» оцінюється з урахуванням двох показників: діяльність, інтереси, захоплення (люблю вирішувати завдання); досвід (був у Болгарії); оцінка навичок, умінь та знань, компетенції, досягнень (добре плаваю; розумний; працездатний; знаю англійську мову).

VI. «Перспективне Я» містить дев'ять показників: професійна перспектива – побажання, наміри, мрії, пов'язані з навчально-професійною сферою (майбутній водій; буду хорошим учителем); сімейна перспектива – побажання, наміри, мрії, пов'язані з сімейним статусом (буду мати дітей тощо); групова перспектива – побажання, наміри, мрії, пов'язані з груповою приналежністю (планую вступити в партію; хочу стати спортсменом); комунікативна перспектива – побажання, наміри, мрії, пов'язані з друзями; матеріальна перспектива – побажання, наміри, мрії, пов'язані з матеріальною сферою (отримаю спадщину; зароблю на квартиру); фізична перспектива – побажання, наміри, мрії, пов'язані з психофізичними даними (буду піклуватися про своє здоров'я); діяльніс-

на перспектива – побажання, наміри, мрії, пов’язані з інтересами, захопленнями, конкретними заняттями (буду більше читати) і досягненням певних результатів (досконало вивчу мову); персональна перспектива – побажання, наміри, мрії, пов’язані з персональними особливостями: особистісними якостями, поведінкою тощо (хочу бути більш веселим, спокійним); оцінка прагнень (багато чого бажаю).

VII. «Рефлексивне Я» містить такі показники:

- 1) персональна ідентичність – особистісні якості, особливості характеру, опис індивідуального стилю поведінки (добрий; щирий; товариська; наполегливий; іноді нетерплячий тощо);
- 2) персональні характеристики (гороскоп, ім’я тощо);
- 3) емоційне ставлення до себе (я – супер, «кльовий»);
- 4) глобальне, екзистенціальне «Я» – твердження глобальні та такі, які недостатньо демонструють відмінності однієї людини від іншої (людина розумна, моя сутність).

Таблиця 3.2

Кількісний розподіл типів відповідей залежно від груп досліджуваних

	Само-оцінка	Комунікативне Я	Матеріальне Я	Фізичне Я	Діяльне Я	Перспективне Я	Рефлексивне Я
Група 1	13	22	10	12	23	33	28
Група 2	10	11	35	28	11	15	16

Таким чином, можна зробити висновок, що у школярів, які належать до професійних Інтернет-спільнот, переважає орієнтація на комунікативне, перспективне, діяльне та рефлексивне «Я», на відміну від некористувачів, у яких переважає спрямованість на матеріальне та фізичне «Я».

3.2. Професійні Інтернет-спільноти як умова самовизначення обдарованих дітей і підлітків

Питання віртуальної реальності має глибокі історичні корені. Сама концепція віртуальної реальності сформувалася з давньої людської мрії про звільнення від тілесної оболонки, позбавлення від меж матеріального тіла. Віртуальна реальність може зробити можливими нереальні мрії, у тому числі досвід збільшення наших фізичних і сенсорних сил; вихід із тіла і можливість дивитися на себе з іншого боку; прийняття нової ідентичності. Упродовж останніх двох десятиріч наявні комп’ютерні технології дозволяють виконати ці бажання і, таким чином, можливості, про які раніше люди лише мріяли, почали втілюватися у віртуальній реальності. Роботи та дослідження із зазначеної проблеми присвячено переважно тому, що Інтернет використовується як втеча від реальності,

де досягається особливе відчуття власної ідентичності. Інші роботи стосуються особливостей віртуальної реальності, а також особливостей особистості людей, які взаємодіють з віртуальною реальністю.

Мета: теоретично та емпірично проаналізувати проблему впливу спілкування в соціальних мережах на формування «Я-образу» користувачів.

Гіпотеза: спілкування в соціальних мережах впливає на формування «Я-образу» користувачів – підвищує їх комунікативні й організаційні здібності, а також самооцінку та загальне уявлення про себе.

Об'єкт: «Я-образ» користувачів соціальних мереж.

Предмет: вплив часу спілкування в соціальних мережах на формування «Я-образу» користувачів.

Я-концепція як наукове поняття почала застосовуватися у спеціальній літературі порівняно недавно, а саме: у 1950 р. у контексті гуманістичної психології, представники якої (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.), на відміну від біхевіористів і фрейдистів, прагнули до розгляду цілісного людського «Я» і його особистісного самовизначення мікросоціуму. Можливо, саме тому в літературі (як вітчизняній, так і зарубіжній) немає єдиного його трактування; найближче за змістом до нього – поняття самосвідомість. Однак Я-концепція – поняття менш нейтральне, що враховує оцінний аспект самосвідомості. Це динамічна система уявлень людини про саму себе, в яку входить як власне усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших якостей, так і самооцінка, а також суб'єктивне сприймання, які впливають на дану особистість зовнішніх факторів.

Я-концепція виникає у людини у процесі соціальної взаємодії як неминучий і завжди унікальний результат психічного розвитку, як відносно стійке і водночас підвладне внутрішнім змінам і коливанням психічне надбання, яке суттєво позначається на всіх життєвих проявах людини. Початкова залежність Я-концепції від зовнішніх впливів є беззаперечною, але надалі вона відіграє самостійну роль у житті кожної людини. Я-концепція формується під впливом різних зовнішніх впливів, які відчуває індивід. Особливо важливими для нього є контакти зі значущими іншими, які, по суті, і визначають уявлення індивіда про самого себе. Спочатку на нього впливають практично будь-які соціальні контакти. Проте з моменту свого зародження Я-концепція сама стає активним початком, важливим фактором в інтерпретації досвіду. Таким чином, Я-концепція відіграє, по суті, потрібну роль: вона сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості, визначає інтерпретацію досвіду і є джерелом очікувань.

Таким чином, дослідження у сфері самосвідомості відіграють величезне значення для кожного індивіда, тому що дозволяють найбільш глибоко вивчити особливості власної психіки і, можливо, вирішити які-небудь значимі проблеми.

На даному етапі розвитку психології проблематика Я-концепції привертає увагу багатьох вітчизняних і закордонних дослідників. Не всі автори використовують термін «Я-концепція» також для позначення цієї змістовної області застосовуються терміни «образ Я», «когнітивний компонент самосвідомості», «самосприймання», «самовідношення» тощо.

Я-концепція – це сукупність усіх уявлень індивіда про себе, поєднана з їхньою оцінкою. Описова складова Я-концепції – «образ Я» або «картина Я»; складова, пов'язана зі ставленням до себе або до окремих своїх якостей, – самооцінка або прийняття себе. Я-концепція визначає не просто те, що собою являє індивід, але й те, що він про себе думає, як дивиться на свій діяльнісний початок і можливості розвитку в майбутньому.

Як зазначає Е. Бернс, виокремлення описової та оцінної складових дозволяє розглядати Я-концепцію як сукупність установок, спрямованих на самого себе. Три головні елементи установки можна конкретизувати щодо Я-концепції наступним чином.

1. Когнітивна складова установки – образ Я, тобто уявлення індивіда про самого себе.

2. Емоційно-оцінна складова – самооцінка, тобто афективна оцінка цього уявлення, яка може мати різну інтенсивність, оскільки конкретні риси «образу Я» можуть викликати більш-менш сильні емоції, пов'язані з їхнім схваленням або осудом.

3. Потенційна поведінкова реакція, тобто ті конкретні дії, які можуть бути викликані «образом Я» і самооцінкою.

Я-концепція особистості може бути представлена як когнітивна система, що виконує функцію регуляції поведінки у відповідних умовах. Вона складається з двох великих підсистем: особистісної та соціальної ідентичності. Особистісна ідентичність належить до самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних і моральних особистісних рис. Соціальна ідентичність складається з окремих ідентифікацій і визначається приналежністю людини до різних соціальних категорій: раси, національності, класу, статі тощо. Поряд з особистісною ідентичністю соціальна ідентичність є важливим регулятором самосвідомості та соціальної поведінки.

Категорії Я-концепції базуються, подібно до будь-якої категоризації, на сприйманні внутрішньогрупової подібності та міжгрупової відмінності. Вони організовані в ієрархічно класифіковану систему й існують на різних рівнях абстрагування: чим більший обсяг значень охоплює категорія, тим вищий рівень абстрагування, і кожна категорія є складовою іншої категорії, якщо вона не є найвищою.

Дослідник І. С. Кін, розкриваючи поняття «Я» як активно-творчий, інтегративний початок, що дозволяє індивіду не лише усвідомлювати

себе, але й свідомо спрямовувати та регулювати свою діяльність, відзначає подвійність цього поняття: свідомість самого себе містить у собі двояке «Я».

1. «Я» як суб'єкт мислення, рефлексивне «Я» – активне (таке, що діє), суб'єктне, екзистенціальне «Я», або «Его».

2. «Я» як об'єкт сприймання та внутрішнього почуття – об'єктне, рефлексивне, феноменальне, категоріальне «Я», або «образ Я», «поняття Я», Я-концепція.

Рефлексивне «Я» – свого роду когнітивна схема, що лежить в основі імпліцитної теорії особистості, відповідно до якої індивід структурує свою соціальну перцепцію й уявлення про інших людей. У психологічній упорядкованості уявлень суб'єкта про себе та свої диспозиції провідну роль відіграють вищі диспозиційні утворення, зокрема система ціннісних орієнтацій.

І. С. Кон ставить питання про те, чи може індивід адекватно сприймати й оцінювати себе, враховуючи проблему співвідношення головних функцій самосвідомості – регулюючо-організуючої та его-захисної. Для успішного спрямування своєї поведінки суб'єкт повинен мати адекватну інформацію як про середовище, так і про стани та властивості своєї особистості. Его-захисна функція, навпаки, орієнтована переважно на підтримку самоповаги та стабільності «образу Я» навіть ціною викривлення інформації. Залежно від цих умов той самий суб'єкт може давати як адекватні, так і неправильні самооцінки. Занижена самоповага невротика – це мотив і одночасне самовиправдання відходу від діяльності, тоді як самокритика творчої особистості – стимул до самовдосконалення та подолання нових рубежів.

Структура феноменального «Я» залежить від характеру тих процесів самопізнання, результатом яких вона є. До того ж процеси самопізнання є частиною більш складних процесів спілкування людини з іншими людьми та діяльності суб'єкта. Від того, як будуть зрозумілі ці процеси і яким у кінцевому підсумку стане в дослідженні сам суб'єкт, носій самосвідомості, залежать і результати аналізу формування його уявлень про себе, його «Я-образів» і ставлення до самого себе.

Визнання та прийняття всіх аспектів свого автентичного «Я», на противагу «умовному самоприйняттю», забезпечує інтегрованість Я-концепції, що затверджує «Я» в якості мірила самого себе та своєї позиції в життєвому просторі. Внутрішній діалог виконує функції прояснення та ствердження самоідентичності, а його конкретні форми, причини виникнення та мотиви вказують на ступінь гармонійності – суперечливості, зрілості самосвідомості. Психологічні конфлікти тоді стають перешкодою особистісному росту та самоактуалізації, коли переривається, «розщеплюється» взаємодія, діалог «Я-образів», кожен з яких, будучи істотною частиною Я-концепції, намагається «заявити про

себе», «заговорити», «бути почутим», але не приймається як власний, відштовхується або трансформується. Можливе виникнення конфлікту між будь-якими аспектами особистості.

Ставлення особистості до себе виникає як результат діяльності самосвідомості, яка є водночас однією із фундаментальних її властивостей, що значно впливають на формування змістовної структури та форми прояву цілої системи інших психічних особливостей особистості. Адекватно усвідомлене та послідовне емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе є визначальною позицією її внутрішнього психічного світу, що створює її єдність і цілісність, узгоджуючи та упорядковуючи внутрішні цінності особистості, які вона приймає стосовно себе.

Таким чином, Я-концепція – цілісне уявлення людини про себе як про особистість, біологічний організм, члена суспільства, працівника, професіонала тощо. Я-концепція виступає як установка стосовно себе та містить наступні компоненти:

- когнітивний – образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості тощо;
- емоційний – самоповага, любов до себе, самознищення і т. д.;
- оціночно-вольовий – прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу тощо.

У перших десятиліттях двадцятого століття Я-концепцію почали вивчати з позицій соціології такі вчені, як Ч. Лантухи та Дж. Мід. Цей напрям отримав назву «соціальний інтеракціонізм». Однак задовго до них, у 1752 р., А. Сміт – представник шотландської школи філософії моралі – писав про те, що ставлення людини до себе, її самооцінка залежать від інших людей, дивлячись на яких, а також опираючись на їхнє ставлення, можна як у дзеркалі побачити власні переваги та недоліки. Ми оцінюємо себе та свою поведінку багато в чому так, як думаємо, що оцінюють нас.

Пізніше Ч. Лантухи та Дж. Мід розвинули теорію «дзеркального Я» і взяли за основу своєї позиції тезу про те, що саме суспільство визначає як розвиток, так і зміст Я-концепції. Надалі послідовники символічного інтеракціонізму (М. Кун, А. Роуз, К. Леві-Стросс, Т. Шибутані та ін.) продовжили розробку проблем, які ставили перед собою Ч. Лантухи та Дж. Мід. Автори індивідуального підходу (Д. С'юпер, Р. Еквайер, Дж. Бугенталь) зробили протилежний акцент – за основу своєї теорії взяли внутрішні фактори становлення «Я-концепції».

Інший підхід до вивчення «Я» пропонується психоаналітичною школою. У своїй епігенетичній теорії Е. Еріксон, спираючись на погляди З. Фрейда, розглядає Я-концепцію крізь призму его-ідентичності. На його думку, характер его-ідентичності пов'язаний з особливостями навколишнього та культурного середовища індивіда, а також з його можливостями. У цій теорії описано вісім стадій розвитку особистості, які прямо пов'язані

зі змінами еґо-ідентичності, зазначено кризи, що виникають на шляху розв'язання внутрішніх конфліктів, характерних для різних вікових етапів розвитку. Особливу увагу Е. Еріксон приділяє підлітковому та юнацькому віку. На відміну від символічного інтеракціонізму, розглядається механізм формування Я-концепції як несвідомий процес.

У клієнт-центрованій терапії К. Роджерса наголошується на конфлікті між установками особистісного «Я», що виникли під впливом навколишніх умов, і безпосереднім досвідом індивіда. Саме це, на його думку, лежить в основі дезадаптації. Одним із положень його теорії є погляд на глибинні шари людської психіки як на соціалізовані та позитивні по своїй спрямованості. Автор розрізняє поняття «Я» і «Я-концепція». Отже, «Я» – це результат безпосереднього переживання свого реально-го досвіду, а «Я-концепція» – стійкий утвір, що формується упродовж життя, і на який впливають такі фактори, як соціальні норми та реакції інших людей на поведінку людини.

Із дослідженням «Я» як системи досвіду пов'язана теорія особистісних конструктів Дж. Келлі, в основі якої лежить поняття конструкта, що є одиницею досвіду. Конструкт являє собою спосіб тлумачення реальності, винайдений людиною. Людський досвід, таким чином, формується системою особистих конструктів.

Один із напрямів, що сформувався під впливом ідей К. Роджерса, представниками якого є В. Б. Свенн і С. Стілл, охоплює значну кількість праць, спрямованих на вивчення таких проблем, як «Я-концепція» у спілкуванні та структуруванні когнітивних процесів; механізми підтримки наявної «Я-концепції». В. Б. Свенн – автор теорії верифікації – зазначає, що «Я-концепція» потребує підтвердження з боку інших людей, що робить світ більш передбачуваним і контрольованим, і є основою близьких взаємин і побудови діяльності. С. Стілл – автор концепції самоствердження – виокремлює мотив самоствердження як одну з детермінант поведінки особистості.

У дослідженнях таких вчених, як Р. А. Неймейер, М. Д. Берзонський, Р. М. Перкінс, Дж. Адамс-Вебер та ін. простежується вплив «Я-концепції» на різні характеристики когнітивних процесів (організація пам'яті, когнітивна складність), структуру образу інших та на різні особистісні характеристики. У теорії когнітивного дисонансу Л. Фестінгера особистість у процесі самопізнання, досліджуючи себе, досягає внутрішньої когнітивної узгодженості. У теорії конгруентності Ч. Осгурда та П. Танненбаума досліджується ставлення, що виникає під час порівняння всередині когнітивної структури особистості двох об'єктів – інформації та комунікатора.

Серед дослідників «Я-концепції» необхідно згадати Р. Бернса, в основі теорії якого лежать погляди Е. Еріксон, Дж. Мід, К. Роджерс. Автор пов'язує «Я-концепцію» із самооцінкою, розглядає її як сукупність

установок «на себе», що сумою всіх уявлень індивіда про самого себе. Це, на його думку, випливає з виокремлення описової й оцінної складових. Описову складову Я-концепції автор називає образом Я або картиною Я. Складову, пов'язану зі ставленням до себе або до окремих своїх якостей, самооцінкою або прийняттям себе. На його думку, Я-концепція визначає не просто те, що собою представляє індивід, але й те, що він про себе думає, як дивиться на свій діяльний початок і можливості розвитку в майбутньому.

Незважаючи на те, що у структурі «Я» більшість дослідників виокремлюють значну кількість образів, найбільша диференціація зустрічається в американського психолога М. Розенберга. Найбільш суттєвими образами є такі: «реальне Я», «фактичне Я», «динамічне Я», «можливе або майбутнє Я», «ідеалізоване Я», а також низка «зображуваних Я». У роботах З. Фрейда, К. Левіна, К. Роджерса та ін. розрізняється «Я-реальне» та «Я-ідеальне».

Розгляд життя людини як сценарію став основою сценарного аналізу, розробленого в межах інтеракціонізму Є. Берна. Такий підхід використовували А. Шютценберг, І. Гофман та інші. Найбільш розробленою теорією «Я» як сюжету є теорія І. Гофмана. У рольовій теорії соціальної драматургії І. Гофман порівнює театральні постановки з реальним життям. На його думку, особистість грає різні ролі для досягнення комунікативних цілей.

У вітчизняній психології «Я-концепція» розглядалася переважно у контексті вивчення самосвідомості. Це питання вивчали В. В. Столін, Т. Шибутані, А. А. Налачжанян, Е. Т. Соколова, С. Р. Пантелєєв, Н. І. Сарджвеладзе.

Теорії, що присвячені дослідженням «Я», класифікуються на структуралістичні та функціональні. До першої групи належать всі теорії, що розглядають «Я» як структуру, що виконує певні функції. До другої – ті, що досліджують «Я» як частину психічного досвіду та вивчають структуру цього досвіду. Згідно з першим підходом, «Я» є складним і багатомірним поняттям, а відповідно до другого – єдиним і цілісним.

Таким чином, зазначимо, що існує безліч підходів у вивченні «Я-концепції», які розглядають проблему в тісному зв'язку із самосвідомістю особистості, з різних теоретичних позицій, взаємозалежних, а часом і таких, що й суперечать одна одній.

Варто розглянути **специфіку структури Я-концепції**.

1. Когнітивна складова «Я-концепції»

Уявлення індивіда про самого себе зазвичай здаються йому переконливими незалежно від того, чи ґрунтуються вони на об'єктивному знанні, чи на суб'єктивній думці, чи є вони достовірними, чи неправильними. Конкретні способи самосприймання, які сприяють формуванню образу Я, можуть бути найрізноманітнішими.

Абстрактні характеристики, які ми вживаємо описуючи якусь людину, не пов'язані з конкретною подією або ситуацією. Як елементи узагальненого образу індивіда вони відображають, з одного боку, стійкі тенденції в його поведінці, а з іншого – вибірковість нашого сприймання. Те ж саме відбувається, коли ми описуємо самих себе, намагаючись у словах виразити основні характеристики нашого звичного самосприймання, до яких належать будь-які рольові, статусні, психологічні характеристики індивіда, опис майна, життєвих цілей тощо. Усі вони входять в образ Я, маючи різне значення. Причому значимість елементів самоопису й, відповідно, їхня ієрархія можуть змінюватися залежно від контексту, життєвого досвіду індивіда або просто під впливом певної ситуації. Такого роду самоопис – це спосіб охарактеризувати неповторність кожної особистості через комбінації її окремих рис.

2. Поведінкова складова «Я-концепції»

Добре відомим є той факт, що люди не завжди поводяться відповідно до своїх переконань. Нерідко пряме, безпосереднє вираження установки в поведінці модифікується або зовсім стримується через його соціальну неприйнятність, моральні сумніви індивіда або його страх перед можливими наслідками.

Будь-яка установка – це емоційно забарвлене переконання, пов'язане з певним об'єктом. Особливість «Я-концепції» як комплексу установок полягає лише в тому, що об'єктом у цьому випадку є сам носій установки. Завдяки цій самоспрямованості всі емоції та оцінки, пов'язані з образом Я, є дуже сильними та стійкими. Не надавати значення ставленню до тебе іншої людини досить просто; для цього існує багатий арсенал засобів психологічного захисту. Однак якщо йдеться про ставлення до самого себе, то прості вербальні маніпуляції тут можуть виявитися недієвими. Ніхто не може просто так змінити своє ставлення до самого себе.

3. Оцінна складова «Я-концепції»

Емоційна складова установки існує через те, що її когнітивна складова не сприймається людиною байдуже, а зумовлює оцінки й емоції, інтенсивність яких залежить від контексту та когнітивного змісту.

Самооцінка не є постійною, вона змінюється залежно від обставин. Джерелом оцінних знань різних уявлень індивіда про себе є його соціокультурне оточення, у якому оцінні знання нормативно фіксуються в мовних значеннях. Джерелом оцінних уявлень індивіда можуть бути також соціальні реакції на певні його прояви та самоспостереження.

Самооцінка відображає ступінь розвитку в індивіда почуття самоповаги, відчуття власної цінності та позитивного ставлення до всього того, що входить у сферу його «Я». Самооцінка проявляється у свідомих судженнях індивіда, в яких він намагається сформулювати свою значимість. Однак вона приховано або явно присутня у будь-якому самоописі.

Для розуміння самооцінки варто розкрити три суттєві моменти.

По-перше, важливу роль у її формуванні відіграє зіставлення образу реального Я с образом ідеального Я, тобто з уявленням про те, якою людина пране бути. Ті, хто досягають в реальності характеристик, що визначають для них ідеальний образ Я, повинні мати високу самооцінку. Якщо ж людина відчуває розрив між цими характеристиками та реальністю своїх досягнень, її самооцінка, цілком імовірно, буде низькою.

Другий фактор, важливий для формування самооцінки, пов'язаний з інтеріоризацією соціальних реакцій на даного індивіда. Інакше кажучи, людина схильна оцінювати себе так, як, на її думку, її оцінюють інші.

Ще один погляд на природу та формування самооцінки полягає в тому, що індивід оцінює успішність своїх дій і проявів через призму ідентичності. Індивід отримує задоволення не від того, що він просто щось робить добре, а від того, що він обрав певну справу і саме її робить добре.

Варто особливо наголосити на тому, що самооцінка, незалежно від того, лежать в її основі власні судження індивіда про себе чи інтерпретація суджень інших людей, індивідуальні ідеали чи культурно задані стандарти, завжди носить суб'єктивний характер.

Позитивну Я-концепцію можна визначити як позитивне ставлення до себе, самоповага, прийняття себе, відчуття власної цінності; синонімами негативної Я-концепції у цьому випадку є негативне ставлення до себе, неприйняття себе, відчуття своєї неповноцінності.

Ми розглянули поняття Я-концепції та її структурні компоненти. Формування Я-концепції відбувається на основі індивідуальних особливостей особистості, а також під дією механізму взаємного спілкування. Процес психосоціального розвитку людини, стадії формування Я-концепції особистості впродовж життєвого циклу найбільш повно представлені Е. Еріксоном.

Розглядаючи структуру Я-концепції, Р. Бернс зазначає, що образ Я та самооцінка піддаються лише умовному концептуальному розрізненню, оскільки у психологічному контексті вони нерозривно взаємозалежні. Образ і оцінка свого «Я» привертають індивіда до певної поведінки, тому глобальну Я-концепцію можна розглядати як сукупність установок індивіда, спрямованих на самого себе.

Автор виокремлює наступні основні ракурси або модальності самоустановок.

1. Реальне Я – установки, пов'язані з тим, як індивід сприймає свої актуальні здібності, ролі, свій актуальний статус, тобто з його уявленнями про те, яким він є насправді.

2. Дзеркальне Я – установки, пов'язані з уявленнями індивіда про те, як його бачать інші.

3. Ідеальне Я – установки, пов'язані з уявленнями індивіда про те, яким він прагне стати.

Дослідник В. В. Столін зазначає, що аналіз підсумкових продуктів самосвідомості, які виражаються в будові уявлень про самого себе, «Я-образи» або Я-концепції здійснюється або як пошук видів і класифікацій образів «Я», або як пошук «вимірів» цього образу. Найбільш відомим розрізненням образів «Я» є розрізнення «Я-реального» і «Я-ідеального», які розглядаються в роботах У. Джемса, З. Фрейда, К. Левіна, К. Роджерса та багатьох інших, а також запропоноване В. Джемсом розрізнення «матеріального Я» та «соціального Я». Більш детальну класифікацію образів запропонував М. Розенберг: «реальне Я», «динамічне Я», «фактичне Я», «імовірне Я», «ідеалізоване Я».

Науковець Ш. Самюель виокремлює чотири «виміри» Я-концепції: образ тіла, «соціальне Я», «когнітивне Я» і самооцінку. Практично кожен з образів Я має складну, неоднозначну за походженням будову.

Ідеальне Я складається із цілої низки уявлень, що відображають таємні сподівання й устремління індивіда. Такі уявлення бувають відірвані від реальності. Згідно з К. Хорні, велика розбіжність між реальним та ідеальним «Я» нерідко призводить до депресії, що обумовлена недосяжністю ідеалу. Г. Олпорт вважає, що ідеальне Я відображає цілі, які індивід пов'язує зі своїм майбутнім. А. Комбс і Д. Соупер розглядають ідеальне Я як образ людини, якою індивід прагне або сподівається стати, тобто як набір рис, властивих особистості та необхідних, на її думку, для досягнення адекватності, а іноді й досконалості. Багато авторів пов'язують ідеальне Я із засвоєнням культурних ідеалів, уявлень та норм поведінки, які стають особистими ідеалами завдяки механізмам соціального підкріплення; такого роду ідеали властиві будь-якому індивіду.

Ідеальний образ, як і «Понад-Я», виконує регулюючу функцію, що відповідає за відбір вчинків. Помилково змішувати ці два поняття: важливий для кожного та більш-менш нереальний ідеальний образ далекий від того «тирана», яким часом є «Супер-Я». Варто зазначити, що «Супер-Я» виконує репресивні функції та лежить в основі почуття провини, а за допомогою ідеального образу здійснюється відносна оцінка різних дій. Можливим є те, що ідеальний образ впливає на наміри, а не на дії. Можна співвіднести поняття ідеального образу з тим, що А. Адлер називає метою або планом життя.

Реальне Я, будучи сильним і активним, дозволяє схвалювати рішення та брати на себе відповідальність за них. Воно сприяє реальній інтеграції та більш раціональному почуттю цілісності, тотожності.

К. Хорні відокремлює актуальне, або емпіричне, «Я» від ідеалізованого «Я», з одного боку, і реального Я – з іншого. Актуальне Я – всеохоплююче поняття для всього, чим є людина тепер: для її тіла та душі, здоров'я та невротичності. Актуальне Я – це те, що має на увазі суб'єкт, коли говорить, що прагне пізнати себе, тобто прагне знати, яким він є.

Ідеалізоване Я – це те, до чого прагне суб'єкт у своїй ірраціональній уяві або чим повинен бути згідно диктатам невротичної гордості. Реальне Я – це «споконвічна» сила, що діє в напрямку індивідуального росту та самореалізації, з якої суб'єкт може знову досягти повної ідентифікації, коли він вільний від неврозу. Реальне Я – це те, на що посиляється суб'єкт, коли говорить, що прагне знайти себе. Реальне Я для невротиків є можливим, на протипагу ідеалізованому Я, яке їм неможливо досягти.

У багатьох психологічних теоріях Я-концепція є одним із центральних понять. Разом з тим дотепер не існує ні її універсального визначення, ні єдності в термінології. Терміни, які одні автори вживають для позначення Я-концепції в цілому, інші використовують для позначення окремих її елементів. Для внесення ясності у термінологію нашого дослідження ми будемо користуватися схемою, запропонованою Р. Бернсом, яка, на нашу думку, з одного боку, найбільш повно відображає структуру Я-концепції, а з іншого – упорядковує термінологію, що зустрічається на сторінках психологічної літератури.

Отже, схему Я-концепції представлено у вигляді ієрархічної структури. На її вершині розташовується глобальна Я-концепція, що охоплює різні межі індивідуальної самосвідомості. У зв'язку з тим, що людина, з одного боку, має свідомість, а з іншого – усвідомлює себе як один з елементів дійсності, В. Джеймс розглядав глобальне особистісне Я як двоїсте утворення, в якому поєднуються «Я, що усвідомлює» і «Я-як об'єкт». Це дві сторони однієї цілісності, що завжди існують одночасно. Одна з них являє собою чистий досвід, а інша – зміст цього досвіду.

Однак не варто забувати про умовність такого розмежування, яке, по суті, є лише зручною семантичною моделлю. Неможливо уявити собі свідомість, позбавлену змісту, як і зміст психічних процесів, що існують у відриві від свідомості. Тому в реальному психічному житті ці елементи настільки злиті, що утворюють єдине, практично нерозривне ціле. «Я-як об'єкт» існує лише в процесах усвідомлення і є змістом цих процесів. Розділяти результат і процес рефлексивного мислення ми можемо лише в понятійному плані, адже у психологічному плані вони існують разом.

Усі дослідники зазначають складність та неоднозначність становлення та розвитку образу «Я». Образ «я» – це системний, багатокомпонентний і багаторівневий утвір людської психіки. Усі складові цієї системи мають незліченну кількість ступенів волі, що ускладнює можливість наукового підходу в діагностиці та прогнозуванні формування «Я-образу». Очевидно, етапи росту та розвитку особистості по шляху самореалізації збігаються з такими людськими реальностями, як самість, самоактуалізація, «Я» ідеальне та прагненням людини до пошуку гармонічної відповідності цих реальностей у своєму образі «Я».

К. Дж. Герген зазначає наступні фактори, які впливають на уявлення індивіда про самого себе:

- погодженість зовнішньої оцінки та Я-концепції;
- значимість уявлень, які стосуються оцінки;
- довіра до експерта (чим більшим кредитом довіри користується експерт, що виносить оцінку, тим більш значущий його вплив);
- кількість повторень (чим більша кількість повторень отриманої оцінки, тим більша ймовірність її прийняття);
- модальність оцінки (прийняття або ігнорування зовнішньої оцінки залежить від того, позитивна вона чи негативна).

Згідно з вищезазначеним, зовнішня оцінка буде являти собою загрозу Я-концепції у випадках, коли:

- оцінка не збігається з уявленнями індивіда про самого себе і є негативною;
- оцінка стосується функціонально значимих понять, які індивід використовує для самовизначення;
- експерт, який оцінює, користується значним кредитом довіри;
- індивід зазнає систематичного впливу однієї й тієї ж зовнішньої оцінки та не може її ігнорувати.

Рефлексивне «Я» – свого роду когнітивна схема, що лежить в основі імпліцитної теорії особистості, згідно з якою індивід структурує свою соціальну перцепцію та уявлення про інших людей. У психологічній упорядкованості в уявленнях суб'єкта про себе та свої диспозиції провідну роль відіграють вищі диспозиційні утворення, зокрема система ціннісних орієнтацій.

Дослідник Г. Е. Залесский виокремлює наступні етапи формування особистісних змістів.

1. Значення виступає як еталон оцінки ситуації, вибору системи засобів орієнтування.

2. Здійснюється діяльність цілепокладання, вибору цілей, мотивів, починає більшою мірою усвідомлюватися особиста значимість вибору.

3. Різні «компоненти» «Я» починають функціонувати як один механізм, утворюється система. Вибір мотивів здійснюється через переконання та світогляд (Л. І. Божович).

4. Значення переходить на «післясвідомий рівень» (А. Н. Леонтьев), діє як установка та не може бути виокремлене без дії – значення, дія та мотив формуються одночасно. Мотив впливає на виокремлення цілей. Самооцінка визначає процес пошуку засобів їх досягнення.

Інтернет стрімко ввійшов у життя багатьох людей та останнім часом є не лише інструментом соціалізації, а виступає життєвим простором і інститутом соціалізації одночасно. Якщо звернутися до теорії «викликів і відповідей» А. Тойнбі, згідно з якою розвиток людства здійснюється як серія відповідей, що даються творчим людським духом на ті виклики,

які кидає йому природа, суспільство та внутрішня нескінченність самої людини, ми побачимо, що завжди можливі різні варіанти розвитку, адже можливі різні відповіді на один і той же виклик [3]. Таким чином, можна сказати, що поява Інтернету була відповіддю на виклик людства, яке прагнуло розширити життєвий простір, проте Інтернет-простір, відповідно до цієї теорії, стає новим викликом, відповіддю на який може бути поява нових форм життя в Інтернеті, нових типів Інтернет-людства, інших стратегій соціалізації та, як наслідок, нового рівня розвитку. Інтернет являє собою безперервну взаємодію однієї особистості з іншими особами в просторі Інтернету, завдяки чому відбувається збагачення досвіду людини, засвоєння соціальних норм Мережі, розширення варіативної зони розвитку людини [5]. Процес соціалізації в Інтернет-середовищі складається з чотирьох етапів: міфологічного, мотиваційного, когнітивно-інструментального, ціннісно-смыслового.

Одним із найважливіших етапів Інтернет-соціалізації є перший, міфологічний, етап, який складається з двох фаз: початкової та основної. На початковій фазі користувачі знайомляться з міфами про Інтернет та приймають рішення про наслідування цих міфів. На вибір рішення про наслідування впливає попередній досвід соціалізації. Міфи – це насамперед психічні явища, які виражають глибинну суть душі. Міф – це оповідь, яка передає уявлення людей про світ і місце людини в ньому. Інакше кажучи, міф – це спосіб вписування себе у світ. Основними функціями міфу, на думку дослідників, є допомога людині у пошуку свого місця у світі, розуміння себе у світі та побудова реальності через процес ототожнення людини зі світом. Міфологічний простір завжди віртуальний. Міф виступає як модель щоразу, коли потрібні певний вчинок, активна дія, прийняття свободи та відповідальності за себе. На основній фазі міфологічного рівня входження в Мережу людина занурюється у міфологію Інтернету і стає активним творцем міфологічного Інтернет-простору. До цієї фази Інтернет-соціалізації належать вибір ніків, використання малюнків, паролів тощо.

Людина, яка вперше має справу з Інтернетом, отримує інформацію про цей простір через ЗМІ та знайомих. Більша частина цієї інформації має міфологічний характер. Так, існує декілька відомих міфів про Інтернет. Наприклад, Інтернет – це велике звалище. Глибинний сенс зазначеного міфу полягає в тому, що в Інтернеті все звалено, там неможливо нічого знайти. При цьому йдеться не про складність гіпертекстової організації Інтернету, а саме про функціональний аспект: «не знаю як користуватися навігацією, тому нічого не можу знайти; того, що я не можу знайти, не існує; навіть якщо й існує, то сховано». Зазначена точка зору нагадує мислення дикунів, які не схильні до об'єктивного пояснення найбільш очевидних речей, проте постійно відчувається пристосовування всього зовнішнього досвіду до душевних подій. Саме тому пошук

інформації в Інтернеті у Інтернет-дикуна стає передусім психічною подією. Дослідження засвідчили, що така міфологічна установка найбільш прийнятна у людей, старших за 50 років, та є аргументом, який, з їхньої точки зору, підтверджує користь звичайних бібліотек.

Друга сторона цього міфу – це думка про те, що в Інтернеті можна знайти все. Така точка зору також характерна для респондентів, які мало користуються Інтернетом. Є припущення, що основою такого міфу є первісна віра людини у Надістоту. У даному випадку саме Інтернет виступає такою Надістотою.

Близьким до зазначеного є міф про те, що все можна знайти в інших джерелах, і для цього не потрібно користуватися Інтернетом. Проте необхідно зазначити, що глибинне переконання – основа цього міфу – є неусвідомленим страхом перед невідомим, що також наближує Інтернет-дикунів до їхніх первісних аналогів.

Цікавими є міфи про те, що більша кількість користувачів Інтернету має психічні розлади; прагне втекти в Інтернет від реальності; хоче таким чином позбавитися самотності. Можна визначити глибинну установку, яка спонукає до прийняття зазначених міфів. Надання Інтернету міфологічного статусу, ототожнювання його з могутніми силами полягає в основі міфу про втечу із реального простору: таким чином дикун прагне до захисту Надістоти.

На початковій фазі міфологічного етапу Інтернет-соціалізації популярність міфів про Інтернет пов'язана з установками, які були отримані у результаті попередньої доінтернетної соціалізації. Міф «Інтернет дає можливість втекти від реальності» переважає у респондентів, які мають виражені установки заборони та повинності. Прихильність до міфу «Інтернет потрібен лише самотнім» найбільш виражена у респондентів з установками приписів. А міфи про небезпеку для здоров'я, дітей, життя найчастіше зустрічалися у респондентів з установками-заборами, приписами і метафорами. Варто зазначити, що респонденти, у яких найбільш вираженими були установки-метафори, не демонстрували високої прихильності до будь-якого з означених міфів про Інтернет. Ми вважаємо, що саме установка-метафора дає можливість багатоваріантності подальшого розвитку особистості та може бути тим самим викликом, на який людиною дається відповідь у процесі соціалізації.

На основній фазі міфологічного рівня Інтернет-соціалізації людина проходить, як мінімум, три міфологічних шари. Перший міфологічний шар, з яким стикається користувач в Інтернет-просторі – проходження кордону, в ролі якого виступає пароль. На міфологічному рівні існування пароля вносить додаткові асоціації: таємна організація і змовники, державна таємниця та спецслужби, військова таємниця і вартовий на посту.

Наступний міфологічний шар – вибір ніку. Нік – нове ім'я, воно символізує статус присвяченого в нове життя (в стародавніх обрядах

існувало переназивання людини, зміна її імені для того, щоб одурити міфологічні сили та змінити перебіг життя). Цей шар також характеризується зміною статусів – життєвих кредо. Зміна ніку в результаті супроводжується зміною статусу, проте статус змінюється значно частіше.

У процесі сучасних соціальних змін у суспільстві набувають великого значення інформаційно-інноваційні чинники. Інформація стала одним із найбільш вагомих ресурсів розвитку, тому сучасне суспільство можна вважати таким, у якому суттєва роль належить інформації та інформаційно-комунікативним технологіям. Із появою глобальної комп'ютерної мережі Інтернет-комунікація між індивідами набула нових якісних характеристик. Це, своєю чергою, сприяло більшій територіальній розгалуженості соціальних зв'язків, що становить предмет наукового зацікавлення соціологів і психологів. Зазначений аспект набув ще більшого поширення після виникнення такого продукту глобальної мережі, як соціальні Інтернет-мережі. Мережі цього типу набувають все більш нових властивостей і починають відігравати роль своєрідного інформаційно-комунікативного феномену глобального типу.

Більша кількість користувачів Інтернету активно використовують саме соціальні Інтернет-мережі, які відіграють свою роль у вільному поширенні інформації та завдяки майже цілковитій відсутності певних обмежень для користувачів створюють комфортне плюралістичне середовище для обміну своїми думками та для висловлення своїх позицій.

Уперше термін «соціальні мережі» було вжито Д. Барнсом у 1954 р. у праці «Класи і збори в норвезькому острівному приході», яка увійшла до збірки «Людські стосунки» [5]. Він охарактеризував коло друзів певної людини як мережу. Ця мережа, на думку автора, існує як система точок, з'єднаних між собою. «Точками» такої системи є люди, а лінії, які з'єднують точки, вказують, як саме люди взаємодіють одне з одним. Проблеми розвитку соціальних мереж, їхніх властивостей, структурної побудови, питань, пов'язаних із мережевим суспільством, віртуалізацією суспільства, соціальними властивостями глобальної мережі Інтернет та її новітньої підструктури – соціальних Інтернет-мереж – вивчає значна кількість дослідників. Зокрема, це питання наразі активно аналізують А. Фомін, Д. Іванов, І. Семенова, В. Сілаєва, Г. Градосельська, С. Коноплицький, В. Щербина, Є. Прохоренко, С. Романенко, Н. Коритнікова та інші. Серед західних науковців можна виокремити М. Кастельса, П. Бурд'є, В. Бюля, Ж. Делеза, А. Турена, П. Ердос та інших.

Із плином часу соціальними мережами стали називати ті соціальні Інтернет-мережі, які дають змогу людям встановлювати зв'язки між собою, обмінюватись інформацією та соціальним досвідом, використовуючи ресурси глобальної мережі. Соціальні Інтернет-мережі – це платформа, онлайн-сервіс чи веб-сайт, призначені для побудови та організації соціальних відносин. За більш вузьким технологічним визначенням

соціальні Інтернет-мережі – це інтерактивний, з великою кількістю користувачів веб-сайт, контент якого наповнюють самі учасники. Сайт є автоматизованим соціальним середовищем, яке дає змогу спілкуватися групі користувачів, об'єднаних загальним інтересом [6]. Вважають, що перша соціальна Інтернет-мережа з'явилась у 1995 році. Нову сторінку в інформаційних технологіях відкрив американський сайт Classmates.com, який пропонував відновити контакти з однокласниками, друзями та родичами.

Соціальні Інтернет-мережі від часів свого створення якісно змінилися. Спочатку вони здійснювали функції базової взаємодії, а наразі ці мережі виконують різноманітні завдання для вирішення проблем, пов'язаних із відновленням чи налагодженням соціальних контактів, швидким обміном інформацією тощо.

Характерними ознаками цього нового типу соціальних мереж є:

- спілкування у реальному часі без просторових обмежень;
- локалізація цих мереж за певними спеціалізованими чинниками;
- існування певного характерного типу мовлення (скорочення слів, широковживані фрази в середовищі користувачів цих мереж);
- створення віртуального образу власного «Я» завдяки графічним та текстовим засобам;
- можливість формування власної громадянської позиції учасників цих мереж завдяки активному поширенню інформації або ж маніпулюванню нею.

Зауважимо, що деякі ознаки можуть як додатково набуватися, так і зникати з часом. Це зумовлено тим, що віртуальна реальність, до якої належать такого типу мережі, поступово набуває нових рис, які не завжди легко передбачити.

Як будь-яке утворення, що претендує на цілісність, соціальні Інтернет-мережі повинні існувати у ширшій системі, а також мати розгалужену внутрішню будову. Тому спочатку доцільно виокремити структуру класичних соціальних мереж і місце, яке в ній посідають соціальні Інтернет-мережі відповідно до своїх характеристик. Г. Градосельська пропонує типологію мережевих структур, яка складається з таких систем:

- з високою комунікативністю та високою домінантністю;
- з високою комунікативністю та низькою домінантністю;
- з низькою комунікативністю та низькою домінантністю;
- з низькою комунікативністю та високою домінантністю [5].

Ми вважаємо, що соціальні Інтернет-мережі можна зарахувати до другого типу систем з високою комунікативністю та низькою домінантністю, оскільки у соціальних Інтернет-мережах:

- 1) не передбачено контролю центру над периферією, що є характерним для цього типу соціальних мереж;
- 2) існує гіпертекстова комунікація.

Зазначений тип системи відрізняється від інших насамперед своєю

гіпертекстуальністю, низьким контролем (хоча прихований контроль можливий) і спрямований на високу комунікативну активність. Як бачимо, мережі такого характеру можуть мати місце у загальній структурі соціальних мереж, проте для більш глибокого розуміння суті та функцій соціальних Інтернет-мереж варто розглянути їхню приналежність також і до Інтернету, в межах якого вони створюються та функціонують. Це є другим виміром аналізу обраної проблеми. Отже, соціальні Інтернет-мережі, будучи системами мережевого типу, водночас входять до структури Інтернету та займають у ній своє місце.

Соціальні Інтернет-мережі за цією типологією – це сайти, створені для спілкування користувачів між собою. Вони складаються з рейтингів груп і багатьох інших сервісів [10]. На нашу думку, доцільно уточнити, що це сервіси, які надають можливість зберігати фото-, відео- та аудіо-інформацію, сервіси пошуку людей, пошуку аудіо- та відеоматеріалів, сервіси оголошень тощо.

Разом із аналізом структури доцільно також виокремити основні, на нашу думку, функції, які нині виконують соціальні Інтернет-мережі як сучасний різновид класичних соціальних мереж та складова Інтернету. Окреслимо ці функції за критерієм їхньої соціальної значимості.

1. Комунікативна функція – означає можливість спілкування в реальному часі внаслідок створення людиною власного віртуального образу в текстовій формі; останнім часом це спілкування може здійснюватись у цих мережах за допомогою відео- та аудіозв'язку.

2. Інформаційна функція – чи не найважливіша функція, яка дає можливість якісного та достатньо швидкого обміну інформацією між користувачами. У соціальних Інтернет-мережах також існує система оцінювання інформації.

3. Функція збереження соціальних зв'язків передбачає надання можливості відновити соціальні зв'язки людей, які через певні причини обірвались, наприклад через просторовий чинник.

4. Нормотворча функція означає, що у соціальних Інтернет-мережах існують певні, хоча й неформалізовані норми, які поширюються серед користувачів. Ці норми проявляються як у стилях спілкування всередині цих мереж, так і у певній поведінці у цій площині.

5. Функція самопрезентації та самовираження проявляється у тому, що будь-який користувач може за допомогою ресурсів Інтернету створити в таких мережах своєрідний образ власного «Я». У соціальних Інтернет-мережах є можливість вести дискусії стосовно певних питань, створити власний візуальний образ, поділитись власною творчістю навіть тим особистостям, які мають певні психологічні чи соціальні комплекси у повсякденному житті.

6. Розважальна функція. Розваги у віртуальній реальності та соціальних Інтернет-мережах надають можливість релаксації завдяки

сучасним інформаційним технологіям. Також це надає людям, які мають певні соціально-психологічні комплекси, можливість замінити розваги у соціальній реальності розвагами у віртуальній реальності.

Нині ми не уявляємо світ без все більшої інтенсифікації інформаційних потоків. Значущий вплив інформаційної компоненти на соціум у цілому і на особистість зокрема став можливим лише з моменту їх якісної зміни – появи для користувачів можливості активно брати участь в інформаційних потоках. Відповідно до цього інформація як цінність суспільства нового типу визначена не лише і не стільки своєю масовістю або загальнодоступністю, економічним або політичним потенціалом, скільки можливістю персоналізації, що задає для її власника нові межі самоідентифікації. Найбільш повно ця можливість представлена в комп'ютерно-мережевій комунікації за допомогою мережі Інтернет.

Відповідно до об'єктивних технологічних особливостей (анонімність, дистантність, відсутність маркерів тілесності) віртуальна комунікація задає для користувача максимальні можливості у самовизначенні та безпосередньому самоконструюванні. Із соціально-психологічної точки зору стає зрозумілим, що дослідження ідентифікаційних структур особистості в умовах нового інформаційного середовища припускає, як мінімум, дві основні логічні лінії аналізу:

- вивчення віртуального середовища як нового ресурсу ідентичності;
- вивчення трансформацій ідентифікаційних процесів за умови їх перебігу у віртуальному середовищі.

Дослідницький інтерес до проблематики ідентичності у віртуальній реальності заданий характеристиками тієї макрокультурної ситуації, в якій ці дослідження розгортаються – «співзвучністю» самої феноменології віртуальної реальності сучасному соціонормативному канону людини та світу, що затверджується епохою постмодерну, який можна розкрити наступним чином. По-перше, неодноразово наголошується на анонімності віртуальності, що відповідає наявній наразі загальній кризі раціоналізму, ствердженню ірраціональності соціального буття, втраті соціальною реальністю своєї визначеності та стійкості, а отже, і звичних підстав для соціальної самокатегоризації.

По-друге, можливість «гри» з ролями та побудовою множинного «Я» в Інтернеті, багато в чому нагадує реальність постмодерну як принципово множинної, що вимагає від людини постійних перемикань на різні соціальні ситуації, що збільшує значимість можливих Я-концепцій у загальній структурі самосвідомості особистості.

По-третє, єдина реальність особистості у віртуальності, як зазначається багатьма дослідниками соціальних реалій постмодерну, «Я» як регулююча та змістотворча структура стає надмірною, залишаючи необхідною лише інсценування своєї індивідуальності.

По-четверте, віртуальна реальність пропонує людині максимум можливостей для будь-якого роду конструювання – в реальності постмодерністський стан невизначеності кличе до життя креативного суб'єкта: в силу актуальної втрати соціальних орієнтирів зростає необхідність конструювання соціальних відносин і власної ідентичності.

Основну кількість соціально-психологічних досліджень віртуальності орієнтовано на аналіз закономірностей побудови віртуальної ідентичності користувача. Зауважимо, що конкретна проблематика цих досліджень стає частиною в загальну сучасну логіку соціально-психологічного аналізу ідентичності в цілому – відображає на іншому матеріалі інтерес до:

- вивчення способів підтримки позитивної соціальної ідентичності;
- аналізу процесу самокатегоризації через включення до нього прототипових компонентів;
- постановки проблеми множинної ідентичності;
- розгляду її соціальної складової як ієрархічно організованої;
- аналізу побудови ідентичності як дискурсивної дії тощо.

Варто розглянути основні лінії аналізу проблеми «Інтернет та ідентичність». Насамперед необхідно зазначити, що спроби аналізу закономірностей побудови користувачем свого образу у віртуальній взаємодії наразі є досить численними. Зазвичай ці дослідження мають феноменологічний характер і в якості об'єкта дослідження використовують побудову користувачем «віртуальної особистості». У цих дослідженнях передусім наголошується, що саме створення віртуальної особистості забезпечується можливістю «втєкти з власного тіла» – як від зовнішнього вигляду, так і від індикаторів статусу в зовнішньому вигляді, а отже, від низки підстав соціальної категоризації: статі, віку, соціально-економічного статусу, етнічної приналежності тощо. За словами Е. Рейд, у віртуальності тіло повністю звільняється від фізичного та входить в царство символічного. Відповідно, вважається, що саме можливість максимального самовираження аж до невпізнанної самозміни є однією з поширених причин віртуальної комунікації у найбільш активних її учасників.

Аналіз співвідношення особливостей «віртуальної особистості», характеристик Я-концепції та особи користувача відображає цілий спектр можливих мотиваційних детермінант її створення:

- вона може являти собою реалізацію «ідеального Я»;
- «віртуальна особистість» може створюватися з метою реалізації власних особистості агресивних тенденцій, які не реалізуються в реальному соціальному оточенні, оскільки це соціально небажано або небезпечно;
- створення «віртуальної особистості» може відображати бажання контролю над собою у користувачів з наявністю яскраво виражених деструктивних бажань;

- «віртуальна особистість» може створюватися для того, щоб справити певне враження на оточуючих, причому в цьому випадку вона може відповідати наявним нормам або, навпаки, суперечити їм;

- «віртуальна особистість» може відображати бажання влади.

У більшості випадків дослідники схиляються до думки про компенсаторний характер такої поведінки у Мережі, як створення «віртуальної особистості». Остання являє собою в цьому випадку максимально керовану самопрезентацію, покликану компенсувати ті чи інші труднощі, які виникають у користувача в реальній взаємодії. Однак за такого трактування виникає багато питань, які потрібно вирішувати, наприклад:

1. Чому під час віртуальної взаємодії можливий спектр самопрезентації настільки обмежений (йдеться, фактично, лише про стратегії переваги та привабливості, у той час як, наприклад, стратегії демонстрації відносин або причин поведінки відсутні)?

2. Якою мірою ці самопрезентації співвідносяться з реальними особистісними особливостями користувача; яка межа між ними та ідентичністю?

3. Якщо прийняти точку зору І. Гофмана, згідно з якою одним з провідних критеріїв диференціального підходу до особистості є ступінь вираженості у людини бажання керувати враженням про себе, то чи можна вважати створення «віртуальної особистості» діагностичним критерієм Інтернет-залежності?

4. Чи існує вплив віртуальної самопрезентації на реальну ідентичність користувача, і якщо так, то які його змістовні особливості (особливо якщо врахувати, що основні «середовища» Інтернету – текстові)?

Звертаючись до проблеми ідентичності, зауважимо, що всі представники соціального конструкціонізму вважають роль мови провідною у процесі становлення будь-яких ідентифікаційних структур, адже саме мова забезпечує суб'єктів, які взаємодіють, ресурсом для різного роду самопрезентацій. Цей процес впливає в кінцевому підсумку на особистісний зміст Я-концепції, в результаті чого мова виявляється головним інструментом інтерпретації невизначених соціальних ситуацій. Ситуація ж комп'ютерно-опосередкованого спілкування є соціально невизначеною, «слабкою». Відповідно, дискурсивний аналіз закономірностей позиціонування користувачем себе та іншого під час міжособистісної взаємодії у віртуальній реальності міг би допомогти дати відповідь на два основних питання «особистісної» проблематики соціального конструкціонізму.

1. Якій логіці надати перевагу у процесі аналізу ролі мови для Я-концепції: розглядати її в термінах «граматичних можливостей» чи зосередитися на поняттях мови як дискурсивних діях?

2. Якщо вибрати другу позицію, то чи кожна людина використовує мову як дискурсивну дію? Як впливають певні «дискурсивні громади»,

тобто групи людей, які дотримуються певної стратегії дискурсу та створюють тим самим специфічний соціальний контекст впливу на індивідуальність.

Деякі дослідники Інтернет-комунікації зазначають, що основною причиною створення користувачами «віртуальних особистостей» може бути отримання нового досвіду як самоцінне прагнення, як власне «пошуку» (саме в цьому контексті найбільш часто вживається визначення даного виду поведінки в Мережі як «гри з ідентичністю»).

Аналіз «пошукових» детермінант створення віртуальної особистості засвідчує, що:

- «віртуальна особистість» у даному випадку виявляється не співвідносно ні з «ідеальним», ні з «реальним» Я; вона передусім прагне випробувати щось нове для неї;

- створення «віртуальної особистості» в даному випадку не є компенсаторним прагненням з подолання об'єктивних чи суб'єктивних труднощів реального спілкування та взаємодії;

- користувачами старшого підліткового та юнацького віку найчастіше «віртуальна особистість» створюється саме з метою випробувати новий досвід, що можна пояснити віковим прагненням до самовираження, реалізованого через «примірку» на себе різних ролей.

Отже, у кінцевому підсумку зауважимо, що об'єктивний перехід від індустріального суспільства до інформаційного наразі суб'єктивно представлений певною «розірваністю» двох різних світів – реального соціального та інформаційного буття. Соціальний світ є традиційним щодо об'єктів і структурованим, він спочатку визначає досить конкретні межі для самокатегоризації, обмежуючи людину як соціальний об'єкт (межами статі, віку, національності, професійної приналежності тощо) Інформаційний світ є принципово безмежним, а отже, необхідною умовою існування в ньому є вирішення завдання самовизначення, пошуку ідентичності. Встановлення меж «Я» у цьому світі можливе за допомогою двох способів:

- 1) через перенесення у віртуальний простір вже відомих та напрацьованих у соціальному світі символів (статі, віку тощо), тобто через віртуальну реконструкцію соціальної ідентичності;

- 2) через осмислення ціннісних орієнтирів своєї діяльності та формування себе у віртуальному просторі як активного суб'єкта, тобто через віртуальну реконструкцію персональної ідентичності.

Розв'язання саме цієї подвійної задачі й забезпечує людині можливість стати суб'єктом не лише соціального, а й інформаційного світу. Таким чином, поширення культури віртуальної реальності змушує сучасне суспільство все більше структуруватися навколо протистояння мережевих систем (net) і особистості (self), що в певному сенсі відображає протистояння процесів самопрезентації та ідентичності.

Наприкінці ХХ ст. завдяки розвитку комп'ютерних технологій з'явився ще один засіб спілкування – так зване віртуальне спілкування. Це спілкування з віртуальним співрозмовником у віртуальному просторі за допомогою електронних засобів.

Завдяки комп'ютеру людина освоює новітні електронні засоби інформації та навчилася діяти в умовах відкритої комунікації. Глобальних масштабів набуває проникнення інформаційних технологій у повсякденний побут людей. Інтернет дав змогу людині значно розширити межі свого спілкування. За дослідженнями, 91 % користувачів використовують Інтернет саме для спілкування. Варто зазначити, що Інтернет сприяє розвитку особистості та її залученню до процесу спілкування навіть тоді, коли в реальному житті людина може мати певні бар'єри у спілкуванні.

Важливим є значення електронної пошти у віртуальному спілкуванні. Вже через 30 днів після відкриття, без будь-якої реклами та публікацій у пресі, Amazon.com продавав книжки у всіх штатах Америки та 45 інших країнах світу. Для цього керівник фірми Дж. Безос надіслав електронні листи своїм 300 друзям і попросив їх розповісти про новий сайт своїм знайомим.

Багато організацій в Інтернеті надають можливість доступу до інтерактивних сервісів, які підтримують «живу» бесіду між мешканцями різних міст, країн або членами спільнот. Створено програми, які підтримують «живе» спілкування в режимі реального часу. Наприклад, у телеконференції за допомогою електронних засобів спілкування може брати участь значна кількість користувачів. Існують і локальні телеконференції, які присвячуються конкретним подіям або чітко визначеній темі. Під час конференції спілкування відбувається навколо певної теми, тоді як чат зазвичай не має визначеної теми. Спілкування у деяких програмах можна вважати аналогом телефонної розмови. При цьому дві особи, які спілкуються, мають доступ до одного серверу та одночасно знаходяться у системі. Кожен зі співрозмовників має змогу відразу ж бачити все, що набирає на клавіатурі свого комп'ютера його партнер. І хоча вони не бачать і не можуть уявити один одного, але передають свої думки, емоції, обмінюються інформацією й одночасно реагують на неї.

Спілкування в Інтернеті має певні особливості.

1. Спілкування, опосередковане комп'ютером, відбувається анонімно. Коли хто-небудь надсилає повідомлення в Інтернеті, його можуть читати всі, а також відповідати на нього. Можна приєднатися до чужої розмови, а можна розпочати свою.

2. Втрачають своє значення невербальні засоби спілкування. Фізична відсутність учасників взаємодії призводить до того, що справжні почуття можуть приховуватися або виявлятися зовсім не так, як людина у цей момент відчуває. Тому в Інтернеті легше вести серйозну розмову;

можна спілкуватися з тією людиною, яка б при зустрічі могла не сподобатися, скажімо, через зовнішність; люди рідше ображаються. Можна говорити з людьми незалежно від їх віку, статі, статусу тощо. Тобто в Інтернеті внаслідок фізичної відсутності партнерів з комунікації зникає ціла низка бар'єрів, які заважають взаємодії.

3. Спілкуючись в Інтернеті, можна створювати будь-який образ, бути ким завгодно, адже там немає обмежень, характерних для матеріального світу. Анонімність розширює можливості для самопрезентації людини, дає змогу створювати іншим будь-яке уявлення про себе. У цьому контексті навіть можна говорити про «віртуальну особистість». Вона обирає ім'я, часто псевдонім, а її реальне «Я» дуже відрізняється від створеного віртуального образу. Окрім того, взаємодія тут має свої особливості: попередню невизначеність; унікальність для кожного роду взаємодії, а також існування лише під час самої взаємодії.

Психологічні дослідження особливостей віртуального спілкування в Інтернеті ведуться порівняно недавно, переважно зарубіжними, зокрема російськими спеціалістами. Вони виокремлюють такі основні функції віртуального спілкування: обмін інформацією; взаємодія з метою вирішення будь-яких проблем; розвиток особистості, підвищення освітнього рівня.

Звичайно, для того, щоб мати швидкий доступ до інформації у будь-якій частині земної кулі та можливість одночасної роботи в системі багатьох користувачів, необхідно дотримуватися відповідної культури спілкування у всесвітній Мережі. Вона передбачає такі компоненти: культуру подання інформації; культуру сприймання та користування інформацією; культуру використання нових інформаційних технологій тощо. Для співтовариства, яке виникає завдяки Інтернету, мережа є інструментом спілкування, а ефективність цього спілкування, його вплив на людину залежать від дотримання всіма учасниками етичних і психологічних вимог до спілкування.

У користувачів Інтернету іноді виникають певні суперечності. Інтернет – це середовище, в якому декларується абсолютна свобода, повна демократія, тут кожний має право голосу та доступу до інформації. Таким чином, деякі вважають за можливе робити в Інтернеті все, що завгодно, тим паче, що ці дії можуть бути анонімними. Анонімний характер спілкування у віртуальному середовищі певним чином нівелює систему традицій, правил і цінностей, що склалися історично та характеризують приналежність особистості до будь-якої співдружності (наприклад, нація, клас або релігійна конфесія). Тут не можна жестикулювати, змінювати тон. Співрозмовники бачать на екрані лише слова. Коли ведеться розмова електронною поштою або в конференції, можна дуже легко помилитися в тлумаченні слів співрозмовника. На жаль, під час розмови у віртуальному просторі іноді забувається про те, що адресат

теж людина зі своїми почуттями та звичками. Варто не забувати про те, що інформація, яка передається у віртуальному просторі, фіксується і може зберігатися, а потім повернутися і зашкодити тому, хто її надіслав, і вже не буде можливості вплинути на цей процес.

Віртуальне спілкування має свою віртуальну структуру, свої правила і навіть свої традиції. Тут спілкування відбувається у режимі реального часу, як у випадку «живої розмови», але за допомогою клавіатури. Але те, про що говорять двоє людей, можуть бачити і читати десятки інших. На жаль, підключившись до певного каналу, можна прочитати будь-яку дурницю, хуліганські вислови тощо. Водночас людина, яка поважає себе та інших, і в тому середовищі, де ніхто її не бачить, спілкуючись з іншими, спиратиметься на етичні цінності, норми та принципи.

Під час емпіричного дослідження впливу спілкування в соціальних мережах на формування Я-образу користувачів нами було застосовано три методики: методика виявлення «Комунікативних та організаторських схильностей» (КОС-2), Методика дослідження самооцінки за С. Будассі та тест Куна–Макпартленда «Хто я?».

Методика КОС-2 виявляє комунікативні та організаторські схильності особистості (вміння чітко та швидко налагоджувати ділові та товариські контакти з людьми, бажання розширити контакти, участь у групових заходах, вміння впливати на людей, бажання проявляти ініціативу тощо). Визначенню комунікативних здібностей в анкеті присвячені всі непарні запитання (1, 3, 5 ... 39). Їх загальна кількість – 20, при цьому десять з них – прямі, а інші 10 – непрямі. Особистість, яка володіє комунікативними здібностями, на прямі запитання дає стверджувальну відповідь «так», а на непрямі – заперечну «ні».

Визначенню організаторських здібностей присвячені всі парні запитання (2, 4, 6 ... 40). Їх загальна кількість також становить 20.

Оціночний коефіцієнт «К» комунікативних та організаторських здібностей визначається відношенням кількості відповідей, що співпали з запитаннями кожного розділу, до максимально можливого числа.

Рівень розвитку комунікативних та організаторських схильностей характеризується за допомогою оцінок за шкалою наступним чином. Досліджувані, що отримали оцінку «1», – це люди з низьким рівнем прояву комунікативних та організаторських схильностей. Досліджувані, що отримали оцінку «2», мають комунікативні та організаторські схильності нижче середнього рівня. Вони не прагнуть до спілкування; почувають себе скуто у новій компанії, колективі; надають перевагу проводити час наодинці; обмежують свої знайомства; відчують труднощі у встановленні контактів з людьми і під час виступів перед аудиторією; погано орієнтуються у незнайомій ситуації; не відстоюють свою думку; важко переживають образи. У багатьох справах вони намагаються уникати прояву самостійних рішень та ініціативи.

Для досліджуваних з оцінкою «3» характерний середній рівень прояву комунікативних та організаторських схильностей. Вони прагнуть до контактів з людьми, не обмежують коло своїх знайомств, відстоюють свою думку, планують свою роботу, однак потенціал їх схильностей не відрізняється високою стійкістю. Ця група досліджуваних потребує подальшої серйозної та планомірної виховної роботи з формування та розвитку комунікативних та організаторських схильностей.

Досліджувані, що отримали оцінку «4», належать до групи з високим рівнем прояву комунікативних та організаторських схильностей. Вони не проявляють розгубленості у новій обстановці, швидко знаходять друзів, постійно прагнуть розширити коло знайомих, займаються громадською діяльністю, допомагають близьким, друзям, ініціативні у спілкуванні, із задоволенням беруть участь в організації громадських заходів, здатні приймати самостійні рішення у складній ситуації. Усе це вони роблять не за примусом, а відповідно до внутрішнього прагнення.

Досліджуваним, що отримали найвищу оцінку «5», властивий високий рівень прояву комунікативних та організаторських схильностей. Вони відчувають потребу у комунікативній та організаторській діяльності та активно прагнуть до неї; швидко орієнтуються у складних ситуаціях, невимушено поводять себе у новому колективі. Це ініціативні люди, які у важливих справах або складній ситуації надають перевагу прийняттю самостійних рішень, відстоюють свою думку та досягають того, щоб її сприймали інші. Вони можуть внести пожвавлення у незнайому компанію, люблять організовувати різні ігри, заходи; наполегливі у діяльності, яка їх приваблює, і самі шукають такі справи, які б задовольняли їхню потребу у комунікації та організаційній діяльності.

Комунікативні та організаторські схильності є важливим компонентом і передумовою розвитку здібностей у тих видах діяльності, які пов'язані зі спілкуванням з людьми та організацією колективної роботи. Вони є важливою ланкою у розвитку педагогічних здібностей. Бажання займатись організаційною діяльністю та спілкуватись з людьми залежить як від змісту відповідних форм активності, так і від типологічних особливостей самої особистості. Зазвичай вони визначаються суб'єктивною цінністю та значущістю для людини майбутніх результатів її активності та ставленням до осіб, з якими вона взаємодіє. Це варто враховувати, складаючи рекомендації для осіб з низьким рівнем розвитку досліджуваних схильностей. Достатньо часто схильності з'являються у процесі таких видів діяльності та спілкування, до яких спочатку людина ставиться байдуже, але відповідно до ступеня залученості в них стають значущими. Тут важливі власні зусилля та подолання комунікативних бар'єрів, які можливі, якщо людина ставить собі свідому мету саморозвитку.

Методика дослідження самооцінки за С. Будасці передбачає розгляд структури самоставлення, що складається з двох компонентів. Першим є ставлення до себе як до соціально активного суб'єкта, а друга – емоційно-ціннісне ставлення до себе. Зазначена методика припускає самооцінку людини, яка може відбуватися двома способами. Перший – це зіставлення своїх домагань з реальними, об'єктивними показниками своєї діяльності. Другим способом є порівняння себе з іншими людьми. З 20 відібраних властивостей особистості досліджуваним необхідно побудувати еталонний ряд d1 у протоколі дослідження, де на перших позиціях розташовуються найбільш важливі, на їхню думку, позитивні властивості особистості, а останніми – найменш бажані, негативні. З відібраних раніше властивостей особистості досліджувані будують суб'єктивний ряд d2, в якому розташовують дані властивості відповідно до спадання їхньої вираженості у них особисто. Мета обробки результатів – визначення зв'язку між ранговими оцінками якостей особистості, що входять до уявлення «Я-ідеальне» та «Я-реальне». Ступінь зв'язку встановлюється за допомогою коефіцієнта рангової кореляції. Коефіцієнт рангової кореляції r може перебувати в інтервалі від -1 до +1. Якщо отриманий коефіцієнт становить не менше -0,37 і не більше +0,37 (за рівня достовірності рівного 0,05), то це вказує на слабкий, незначний зв'язок (або його відсутність) між уявленнями людини про якості свого ідеалу і про реальні якості. Значення R будуть знаходитися в межах [-1; +1].

Якщо R знаходиться в межах [-1; 0], то це свідчить про неприйняття себе, занижену самооцінку за невротичним типом.

Якщо $R = 0,1; 0,2; 0,3$ – самооцінка занижена.

Якщо $R = 0,4; 0,5; 0,6$ – самооцінка адекватна.

Якщо $R = 0,7; 0,8; 0,9$ – самооцінка завищена за невротичним типом.

Якщо $R = 1$ – самооцінка завищена.

Методика 20 визначень М. Куна і Т. Макпартленда «Хто я?» застосовувалась для вивчення змістовних характеристик ідентичності особистості. Питання «Хто Я?» безпосередньо пов'язано з характеристиками власного сприймання людиною самої себе, тобто з його образом «Я» або Я-концепцією. Досліджуваним необхідно за 12 хв дати 20 відповідей на питання «Хто я?». Під час аналізу результатів ми виокремлювали об'єктивні, суб'єктивні та метафоричні твердження та рахували їх.

У дослідженні брали участь 50 досліджуваних віком від 18 до 25 років, 25 з яких є активними користувачами різноманітних соціальних мережах, а інші 25 не проводять багато часу в соціальних мережах, вони там або просто зареєстровані, або рідко заходять, або інколи спілкуються з невеликою кількістю людей.

Таким чином, для початку рахуємо мінімальне, максимальне, середнє та стандартне відхилення для результатів методики КОС-2 за двома

групами, у результаті чого бачимо, що в першій групі, яка набагато більше спілкується в соціальних мережах, середні показники значно вищі, ніж показники у другій групі. Мінімальні та максимальні значення за двома групами також значно відрізняються. Відповідно, у першій групі вони є вищими.

Аналогічна тенденція прослідковується і з визначенням рівня самооцінки за методикою С. Будассі. Бачимо, що максимальний, мінімальний та середній показники значно відрізняються один від одного. Відповідно, можна зазначити, що наша гіпотеза підтверджується, тобто чим більше та активніше люди спілкуються в соціальних мережах, тим вища їх самооцінка.

Порівнюючи кількість об'єктивних, суб'єктивних і метафоричних тверджень у першій і другій групі також бачимо цікаві відмінності. Розподіл суджень в першій та другій групі нерівномірний, тобто представники першої групи, які активно спілкуються в соціальних мережах, приділяючи цьому багато часу (порівно з представниками другої), обирають як об'єктивні, суб'єктивні, так і метафоричні твердження. Однак у відповідь на запитання «Хто я?» найбільше було метафоричних тверджень. Потім з незначним відривом давалися суб'єктивні твердження, і вже в найменшій кількості зазначалися об'єктивні. Це можна пояснити тим, що активні шанувальники соціальних мереж ідентифікують свій образ з віртуальним, а також переймають моделі поведінки та спілкування, прийняті в соціальних мережах.

Стосовно показників другої групи, яка набагато менше проводить часу в соціальних мережах, то тут на першу позицію виходять суб'єктивні та об'єктивні твердження і з дуже великим відривом – метафоричні. Тобто можна зазначити, що метафоричні твердження або зовсім не давалися, або ж були, але в незначній кількості порівняно з двома іншими типами тверджень.

Ми проаналізували, як саме час, який ми витрачаємо на спілкування в соціальних мережах, впливає на комунікативні та організаційні вміння. Таким чином, бачимо, що кореляція висока та ще й на значущому рівні. Отже, наша гіпотеза про те, що спілкування у соціальних мережах впливає на формування «Я-образу» користувачів, підтверджується. І в даному випадку можемо зазначити, що чим довше людина спілкується у віртуальному середовищі з іншими людьми, тим вищий в неї рівень комунікативних та організаційних здібностей. Тобто коли людина має багато друзів, але бачити їх та спілкуватися з ними вона може не кожен день (наприклад, через роботу або велику відстань між ними), то за допомогою сучасних технологій та соціальних мереж можна кожного дня спілкуватися з різними людьми, знайомитися з новими людьми, заводити нових друзів, дізнаватися щось нове. Мережа Інтернет в цілому та соціальні мережі зокрема дозволяють створювати різноманітні групи

за інтересами, клуби шанувальників, форуми, обговорювати та дискутувати на певну тему, організувати зустрічі та запрошувати своїх друзів. Навіть поширена система купівлі-продажу речей в онлайн-режимі сприяє спілкуванню з новими людьми (обмін інформацією про товар, його замовлення та отримання). І таких інноваційних технік і засобів дуже багато. Нині складно знайти людину, яка незареєстрована хоча б в одній соціальній мережі, або не відвідує певний сайт, або взагалі не користується Інтернетом. Без Інтернету в наш час дуже складно уявити життя або просто майже неможливо. Саме тому більшість людей намагається зареєструватись у соціальній мережі, адже в ній можна демонструвати свої фото та відео, описувати стиль свого життя, знаходити шанувальників, фанатів, слідкувати за життям людей, які викликають інтерес, тощо.

Зважаючи на вищезазначене, доцільно проаналізувати те, як соціальні мережі впливають на самооцінку та «Я-образ».

Таким чином, знову отримуємо високу кореляцію на значущому рівні. Це свідчить про те, що чим більше людина проводить часу спілкуючись з іншими людьми (у нашому випадку в соціальній мережі), тим вищий рівень її самооцінки. Тобто можна зазначити, що час, який ми витрачаємо на спілкування в соціальних мережах, позитивно впливає на нашу самооцінку. За отриманими результатами, досліджуванням в середньому властива адекватна самооцінка, але інколи спостерігається тенденція до підвищеної самооцінки. Таким чином, можна припустити, що коли людина щось пише та розміщує в Інтернеті, у неї виникає ілюзія, що це комусь цікаво. Це створює враження, що вона таким чином привертає до себе увагу, тобто стає цікавою як особистість, а це підтримує її самооцінку. Соціальні мережі дають можливість позиціонувати власну особистість. Також варто зазначити, що в соціальних мережах наявний зворотний зв'язок, саме на цьому побудовано їх особливість, і саме це привертає увагу людей, адже можна брати участь у розмові та впливати не лише через подачу інформації, а й через зворотний зв'язок. Користувачам та іншим відвідувачам соціальних мереж потрібно остерігатися завищеної самооцінки, викликаній «лайками» або позитивними відгуками від хороших знайомих і близьких друзів.

Аналізуючи кореляцію між тим, як час, що витрачається на спілкування в соціальній мережі, впливає на «Я-образ» людини, ми проаналізували також те, чи залежить від нього тип тверджень, які дає людина у відповідь на питання «Хто я?». Отже, було отримано високу кореляцію як позитивну, так і негативну, але на значущому рівні. Негативну високу кореляцію на значущому рівні було отримано на об'єктивні та суб'єктивні твердження. Тобто це означає, що час, проведений у соціальних мережах, навпаки, зменшує кількість подання об'єктивних та суб'єктивних тверджень на питання «Хто я?» і, відповідно, збільшує подання метафоричних тверджень.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Я-концепція формується під впливом різних зовнішніх факторів, які випробовує індивід. Особливо важливими є для нього контакти зі значимими іншими, які, по суті, і визначають уявлення індивіда про самого себе.

Я-концепція виникає в людини у процесі соціальної взаємодії як неминучий і завжди унікальний результат психічного розвитку, як відносно стійке та водночас підвладне внутрішнім змінам і коливанням психічне надбання, яке позначається на всіх життєвих проявах людини – від самого дитинства до глибокої старості.

Час, що витрачається на спілкування в соціальній мережі, впливає на «Я-образ» людини.

РОЗДІЛ 4

ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНЦІЙ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ В ІНТЕРНЕТ-СЕРЕДОВИЩІ

4.1. Соціально-психологічна природа життєвих завдань особистості

У своїх дискусіях вчені, психологи та педагоги часто не можуть висловити лише загальних положень про шкоду або користь комп'ютерних ігор, які вже забороняються в Інтернет-кафе низки міст і навіть країн. Заборону основано на тому, що комп'ютерні ігри – це пропаганда насильства. Психолог А. Є. Войскунський зазначає, що ми живемо у багатьох реальностях. Насильство в комп'ютерних іграх може запобігти насильству в підворіттях і на вулицях.

Психолог Е. Дразко пропонує створювати патріотичні ігри для комп'ютерів, щоб виховувати дітей, формуючи у них ідеали та певні моделі поведінки. Можна навчити дитину контролювати свої почуття.

Учасники дискусій роблять висновки про те, що потрібно проводити дослідження з метою створення рекомендацій з використання комп'ютерних ігор.

Спектр навчальних програм дуже великий, а тому і призначення вони мають різне. Безсумнівною є їхня позитивна роль в розвитку моторики. Навчившись тримати комп'ютерну мишу, дитина може ще задовго до школи навчитися рахувати, малювати, розгадувати головоломки, знати назви не лише кольорів райдуги, але і півтонів, запам'ятати алфавіт і освоїти написання літер. Програми, які пов'язані не лише з роботою на комп'ютері, а вимагають від дитини паралельно використання ручки та паперу, можуть дійсно допомогти дитині без проблем розпочати навчання в школі, набути навиків вчитися та працювати над собою.

Віртуально-активні ігри для дітей достатньо розповсюджені, проте електронні розмальовки, логічні ігри та «живі книги» мають на порядок більше позитивних моментів для дитини. Віртуальні персонажі подібних програм, розроблені психологами та педагогами, підказують, пояснюють та коментують дії дитини. Перед тим, як встановлювати подібне програмне забезпечення, батькам необхідно уважно з ним ознайомитися, можливо, навіть отримати консультацію у фахівця про доцільність та коректність програми.

Розглянемо декілька варіантів подібних програм.

1. Електронна розфарбовка: дитині надається чорно-біла контурна картинка та палітра, що складається з 20 кольорів (основні кольори, а також варіації: темніше та світліше). Обравши комп'ютерною мишею потрібний колір, дитина знову ж таки за допомогою миші точно вказує область фарбування, при цьому програма повідомляє назву обраного кольору. Електронна розфарбовка виконує такі ж функції, що й паперова, а також сприяє запам'ятовуванню кольорів дитиною та дає можливість виправити невдало пофарбовані області, тобто оцінювати і виправляти результати своєї роботи, експериментувати з кольором. Розвиваюча функція тут набагато ширша, ніж у процесі роботи з папером і фарбами.

2. Логічні ігри для дітей дошкільного віку: подібні програми виконують приблизно ту ж функцію, що й дитячі головоломки. Наприклад, дитині надається картинка, на якій зображено «дірки» різної геометричної форми (після досягнення успіхів дитиною у вирішенні однієї задачі рівень складності може зростати). Внизу, під картинкою, розташовуються в розкиданому порядку фігури, які потрібно помістити в ці «дірки». Обираючи комп'ютерною мишкою ту чи іншу фігуру, комп'ютер називає або описує цю фігуру дитині, що сприяє запам'ятовуванню назв простих і складних геометричних фігур, розвиває просторове мислення.

3. Ігри, побудовані за принципом «Жива книга»: дані ігри являють собою певний сценарій (найчастіше казку), в якому дитина бере безпосередню участь. Герой гри діє в різних складних казкових ситуаціях, і дитина, вказуючи комп'ютерною мишею на той чи інший предмет, управляє його рухами та діями. Фактично, всі предмети на кожній сторінці «живої книги» є інтерактивними: вони або завуальовано дають підказки дитині, або виконують певну абстрактну дію. Подібні програми допомагають дітям розуміти та вирішувати поставлені перед ними завдання. Коментарі героїв до подібної гри можуть сприяти розширенню словникового запасу дитини.

Більшість комп'ютерних ігор для дітей початкової школи та більш старшого віку – це ігри не навчального характеру. Такі ігри переважно мають не творчий, а деструктивний характер. Герої подібних ігор повинні або вбивати (монстрів, людей, просто абстрактних супротивників), або руйнувати (техніку, споруди, цивілізації) для проходження на наступний рівень.

Подібні ігри можуть призвести до виникнення у дитини стану байдужості, а іноді навіть потреби у знищенні в реальному житті. Граючи по локальній мережі один з одним, діти починають використовувати репліки, що мають гостро негативні відтінки, наприклад: «я тебе вбив, бо я знав, де захований гранатомет», «ти бачив, як я йому голову відстрелив?», «ти перебий усіх на першому поверсі, а я на другому, потім зустрінемося на третьому і підемо далі». Подібні фрази не стосуються реального життя, але позначаються на психіці дитини. Довго граючи в

подібні ігри, дитина поступово починає прагнути до руйнування: ламання іграшок, бійки з однолітками, підпалювання займистих речовин, неповага або озлобленість стосовно тваринного світу тощо.

Поряд з цим для дітей цього вікового періоду також існує низка навчальних програм та ігор, але, не знаючи сенсу та логіки подібного програмного забезпечення, дитині здається, що її знову змушують вчитися. Вона не хоче навіть спробувати в них пограти. З іншого боку, практика засвідчує, якщо дійсно дитину зацікавити певною складною навчальною грою, вона захопиться нею набагато сильніше, ніж описаними вище іграми з деструктивним початком.

Прикладом подібних ігор можуть стати «Цивілізація» чи «Сім-Сіті», де:

- гра вимагає чимало зусиль та розуміння процесу в цілому для побудови свого власного світу та введення його в стан гармонії;
- необхідно відчувати та зрозуміти, як будується оподаткування, щоб громадяни власного світу просто не зубожіли ;
- необхідно продумати, як побудувати місто таким чином, щоб його мешканці не витрачали декілька годин на дорогу до роботи і назад;
- необхідно надати повний спектр соціальних послуг, щоб всі соціальні проблеми громадян вирішувалися швидко й ефективно ;
- потрібно прийняти низку тактичних рішень під час створення армії, щоб завжди бути готовим дати відсіч віртуальному ворогу;
- потрібно чітко визначати сфери діяльності, які жителі міста або цивілізації повинні розвивати в даний момент, щоб не відстати від світів, міст і поселень, що розвиваються паралельно.

Вищезазначені ігри дійсно вчать думати, зіставляти, розраховувати та планувати, робити висновки і виправляти власні помилки. Подібні типи ігор (побудова власної цивілізації, власного світу, власного суспільства) – це не єдиний приклад навчальних програм для дітей шкільного віку. Наразі існує безліч ігор з економіки, соціології, історії, літератури, багато з яких дійсно були уважно продумані та мають виховну й освітню основи.

Більшість подібних програм має безліч рівнів складності, тому можуть бути достатньо цікавими не лише дітям, а й їхнім батькам. Граючи в подібну гру, батьки можуть посприяти зацікавленню їхньої дитини даним програмним забезпеченням шляхом підключення мультикористувальної функції тощо, адже якій дитині не хотілося б позмагатися зі своїми батьками у проходженні комп'ютерних ігор?

З точки зору психології, найбільш цікавими для психоаналітиків і небезпечними для дітей все ж будуть рольові ігри (RPG – role playing games). Дитина, що грає в таку гру, стає частиною процесу на екрані. Гравець виступає в ролі конкретного чи уявного комп'ютерного персонажа. На думку багатьох зарубіжних і російських психологів, саме ро-

льові ігри порівняно з усіма іншими комп'ютерними ігровими програми здатні сформувати стійку психологічну залежність. Лише у випадку з RPG-іграми можна спостерігати его-розпад на «Я-віртуальне» та «Я-реальне», наростання між якими зумовлює посилення дезадаптації та порушення в сфері психічних станів.

Парадокс, але факт, що більшість рольових комп'ютерних ігор переважно не розраховані на підлітковий період. Вони організовані, сконструйовані, намальовані та запрограмовані людьми старшого покоління, без урахування особливостей вікових психологічних захворювань. Подібні ігри можуть сильно вплинути на формування особистості в період активної соціалізації, соціально-психологічної адаптації, засвоєння соціальних ролей, рольової ідентифікації особи. У зв'язку з цим варто розглянути низку феноменів.

Феномен психологічної залежності від комп'ютерних ігор і вплив на соціально-психологічний розвиток дитини чи підлітка не можуть бути до кінця усвідомлені без розуміння віртуальної реальності. Віртуальна реальність, яка формує віртуальний світ комп'ютерної гри, сприймається гравцем як реальний, справжній світ, отже, виникає ефект «присутності».

Феномен автоматичного «доопрацювання» свідомістю недосконалого віртуального світу до рівня реальності – явище унікальне та неможливе раніше. Віртуальна реальність являє собою засіб вивчення пізнавальних психічних процесів. Дивно, але психіка людини здатна відображати не лише «об'єктивну», але і будь-яку реальність, будь-яку сенсорну стимуляцію. Підтвердження вищезазначеного стало можливим лише недавно, з появою високотехнологічних комп'ютерів і відповідного програмного забезпечення.

Ще більше посилили підліткову комп'ютерну залежність глобальні мережі, де підліток грає вже не з комп'ютером, а з мільйонами живих людей, яких він не ідентифікує за друкованими текстами. Мережа теж являє собою сублімат рольових ігор, де гравець придумує свого персонажа, тобто самого себе, видаючи себе придуманого тисячам співрозмовників за себе реального, де немає жорстких правил і законів, є лише неписані норми поведінки, недотримання яких не тягне до відповідальності.

Гравець діє вже не за законами, описаним програмістами та дизайнерами, а за правилами, придуманими ним. Усвідомлення нескінченності мережевого простору, безкарності та величезної кількості учасників процесу постійно підштовхує дитину, підлітка та навіть вже сформовану дорослу людину створювати й описувати власні правила поведінки, приймати рішення, які в цілому не стосуються реального життя.

На питання «Що ж вважати предметом психологічної залежності – комп'ютерні ігри та мережу або саму віртуальну реальність?»

можна вже фактично однозначно відповісти – віртуальну реальність. Комп'ютерного адикта приваблює той світ, який він створює або в якому бере участь. Він один і може представлятися ким завгодно, ніхто (при бажанні) його не дізнається. Коли виникають труднощі чи проблеми, він завжди може вимкнути комп'ютер і абстрагуватися від того світу, в якому щойно перебував, що неможливо в реальному світі. Віртуальна реальність – це казка, це відсутність зобов'язань і проблем, це світ, в якому кожен може бути тим, ким хоче, але не може бути в реальному світі.

У цілому велика частина програмного забезпечення створюється для полегшення роботи, спрощення вирішення завдань та оптимізації процесів. Комп'ютерні освітні програми призначено насамперед для прискорення процесу навчання або для зручності сприйняття у процесі навчання. Комп'ютерні мережі спрямовано на передачу інформації та забезпечення її загальної доступності всім і завжди.

Навчальні ігри для дітей дошкільного, шкільного та старшого підліткового віку, а також глобальні електронні мережі (насамперед йдеться про мережу Інтернет) дозволяють прискорити й оптимізувати процес навчання. Завдяки тому, що дитині або підлітку надається вже структурована та підготовлена інформація, її усвідомлення, розуміння та запам'ятовування відбуваються набагато швидше, ніж це було раніше.

Дитина, яка вчиться рахувати або писати за допомогою дитячої навчальної гри, отримує всі коментарі, підказки та завдання безпосередньо у програмі, тому не виникає необхідності чекати відповідь на запитання у випадку, якщо батьки не можуть за певних обставин допомогти його вирішити. Досвід засвідчує, що діти дошкільного віку з величезним задоволенням проходять всі стадії гри, які ще раніше їм не вдавалося пройти. Тут відсутній демонстраційний синдром, який може викликати відторгнення від предмета, боязнь його, оскільки дитина послідовно відпрацьовує складну задачу сама для себе. Завдяки цьому знання, отримані від подібної програми, набагато ефективніше фіксуються в пам'яті.

Прагнення дитини чи підлітка швидше перейти на наступний рівень змушує її глибше вникати в досліджуваний предмет, швидше розбиратися у вирішенні поставленого завдання.

Окрім можливості більш швидкого осягнення нового, необхідно наголосити і на спектрі доступної у процесі навчання інформації. Вже в дитинстві усвідомивши, що Інтернет – це необмежене джерело даних, дитина чи підліток починають його досліджувати. Процес пошуку в цьому випадку теж є частиною самоосвіти дитини. Будучи завтрашнім основним «споживачем» інформації, вона повинна вміти в ній орієнтуватися, знаходити її та структурувати. Для досягнення вищезазначеного дитині необхідно навчитися користуватися пошуковими системами, зрозуміти тонкощі формулювання ключових слів для пошуку тощо. Даючи

можливість дитині пізнавати інформаційний світ подібним чином, батьки підштовхнуть її до самостійного отримання додаткової, позакласної освіти.

Інтернет – це велика бібліотека, де можна знайти тексти на будь-яку тему. У деяких випадках вона краще, ніж більшість бібліотек, принаймні з точки зору підлітка. Чи багато інформації може міститися в громадській бібліотеці про рок-групи або телевізійних зірок? З одного боку, подібна інформація марна та позбавлена будь-якого практичного значення, а з іншого – Інтернет надає підліткам можливість самим вирішити для себе, яка інформація корисна, а яка – ні.

Можливість не відкривати себе робить підлітків абсолютно захищеними і дозволяє безкарно ображати та говорити непристойності. Однак навіть у цьому негативному моменті є позитивна сторона. Подібна поведінка – це лише спосіб уникнути підліткових стресів, неприємностей з батьками і вчителями, це спосіб розслабитися.

Отже, чим так приваблює підлітка світ Інтернету? Що корисного несе і які небезпеки таїть проникнення в цю нову сферу, що може стати наріжним каменем нового тисячоліття, в яке вони увійдуть вже як дорослі люди? Вони просто шукають нових друзів і нові субкультури, намагаючись знайти почуття приналежності до тієї чи іншої групи. У процесі пошуку близької за духом особистості молоді люди вступають у різноманітні відносини, вони отримують можливість спілкуватися з практично безмежною кількістю людей і груп за інтересами, з різними типами особистостей, дізнаються безліч історій, мають можливість обмінюватися думками та обговорювати те, що їх цікавить.

Пошук власного кола спілкування відбувається паралельно тенденції відокремлення від батьків. Підлітки хочуть бути незалежними, займатися чимось своїм. Інтернет у цьому плані особливо привабливий: він задовольняє потреби в лідерстві та стимулює підприємливість. Відомо, що підлітковий період – час стресів. Підліток відчуває стрес скрізь: у школі, сім'ї, у взаєминах із друзями. Що робити з цим почуттям незадоволеності, особливо коли воно пов'язане із сексуальністю та агресією? Підлітку необхідно дати вихід своїм емоціям. Анонімний світ кіберпростору підходить для цього якнайкраще.

Наразі набуває актуальності прагнення людини бути господарем свого життя, втілювати бажання, реалізовувати домагання, контролювати несподівані впливи. Це пов'язано з пошуком шляхів моделювання майбутнього. Лише відчуття впорядкованості майбутнього, його підконтрольності забезпечує довіру до світу, надаючи тим самим час та простір для реалізації завдань. Також у повсякденному житті у нас постійно виникають різного роду труднощі, для їх подолання яких потрібно діяти. Труднощі можуть перевищувати ресурси індивіда та в кінцевому підсумку призводять до стресу, що супроводжується зменшенням

психологічного та фізичного благополуччя, а також погіршенням в успішності виконання діяльності. Поширеність стресу в сучасному суспільстві продовжує зростати, навіть незважаючи на значне поліпшення якості та тривалості життя.

Актуальним наразі, у цей складний і невизначений час, є дослідження:

- механізму формування узгодженості життєвих завдань особистості;
- асертивності – її ролі у моделюванні узгоджених для конкретної людини життєвих завдань;
- копінг-стратегій – чи допоможе вибір певних копінгів у формуванні узгодженості завдань.

Проблематикою життєвого планування та оптимізації самореалізації займалися як зарубіжні (А. Адлер, З. Бомен, П. Бергер, П. Глізон, Т. Лукман, Л. Мак-Ней, М. О'Донел, М. Сомерс, Дж. Гібсон), так і вітчизняні вчені (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, Т. М. Березіна, О. Г. Злобіна, Д. О. Леонтьєв, В. С. Магун, Г. Я. Міненко, Т. М. Титаренко, К. Л. Мілютіна).

Дослідженням копінг-стратегій за кордоном займалися Дж. Бауман, Дж. Брайт, Е. Б. Васконсель, Дж. Вейлант, Ф. Джонс, Ч. С. Карвер, Дж. Коннор-Сміт, Р. Лазарус, М. А. Ллойд, Е. А. Скіннер, М. Стерн, Дж. Сульса, У. Вейтен, Б. Флетчер, С. Форкман, а на території країн пострадянського простору – Т. О. Гордеева, Р. М. Грановська, А. Б. Леонова, Д. А. Леонтьєв, С. К. Нартова-Бочавер, І. М. Нікольська, Е. Н. Осин, А. Н. Поддяков, Є. І. Рассказова та інші.

Асертивність не було ще досліджено як самодостатнє психологічне явище, частково її вивченням займалися Л. Ф. Алексеева, Ф. Девіс, І. Д. Ладанов, І. В. Лебедева, Т. П. Скрипкіна. Дослідженнями асертивності як синоніму суб'єктності займалися такі зарубіжні вчені, як А. Бандура, Е. Десі, Р. Харрі, а також вітчизняні вчені: К. А. Абульханова-Славська, А. В. Брушлінський, Д. А. Леонтьєв, А. А. Митькін, Л. С. Рубінштейн, В. М. Русалов, Л. Б. Шнейдер та інші.

Отже, наразі існує багато праць, присвячених окремо як життєвим завданням особистості, так і копінг-стратегіям. Асертивність взагалі вивчена недостатньо: ще немає досліджень, які б дали відповідь на питання, чи може асертивність сприяти процесу формування узгодженості життєвих завдань, і яким чином досягти ефекту синергії, поєднуючи між собою позитивний вплив асертивності та застосування певних копінг-стратегій у формуванні узгодженості життєвих завдань особистості.

Об'єкт дослідження – життєві завдання особистості.

Предмет дослідження – психологічні особливості копінг-стратегій та асертивності як чинників формування узгодженості життєвих завдань особистості.

Мета дослідження – виявити чинники, що впливають на формування узгодженості життєвих завдань особистості, а саме: яким чином копінг-стратегії та асертивність впливають на процес формування узгодженості життєвих завдань особистості.

У межах дослідження сформульовано наступні *гіпотези*.

1. На формування узгодженості життєвих завдань особистості впливають рівень адаптивності копінг-стратегій особистості та рівень асертивності, суб'єктивного контролю.

2. Поєднання високого рівня сформованості уявлень про життя (усвідомленість цілей та наявність інтересу до життя) з високим рівнем адаптації до життя та його суб'єктивною насиченістю, що є наслідками узгодженості життєвих завдань особистості.

Під час дослідження було застосовано комплекс психологічних методів, вибір яких залежав від змісту проблеми, що вивчалася, та етапу дослідження. Для розв'язання поставлених завдань та перевірки гіпотези було застосовано загальнонаукові методи теоретичного та емпіричного дослідження, зокрема аналіз основних понять, систематизація матеріалу, порівняння й узагальнення даних тощо. Емпіричні дослідження проводилися із застосуванням методів анкетування, психодіагностичного тестування, а також за допомогою таких методик:

- методика «Способи поведінки подолання» Р. Лазаруса і С. Фолкмана, адаптована Т. Л. Крюковой, Е. В. Куфтяк, М. С. Замишляєвою;
- каузометрія О. О. Кроніка;
- методика на визначення рівня асертивності (А. Карелін);
- тест СЖО (смісло-життєві орієнтації), адаптований Д. А. Леонтьєвим;
- опитувальник ЖЗО (життєві завдання особистості), розроблений під керівництвом Т. М. Титаренко;
- опитувальник РСК (рівень суб'єктивного контролю) Дж. Роттера.

Надійність та достовірність результатів дослідження забезпечено методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних позицій, використанням взаємодоповнюючих методів, що відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісних і якісних методів аналізу отриманих емпіричних даних, використанням методів математичної статистики.

За теоремою Ф. Томаса, якщо ситуацію визначено як реальну, то вона реальна за своїми наслідками. Якщо людина прагне та моделює образи свого майбутнього життя, то вони будуть стимулювати формування життєвих завдань.

Згідно з Т. М. Титаренко, форми самопрогнозування можна умовно поділити на дві групи за критеріями структурованості, раціональності, довготривалості, рівня енергетичного забезпечення та реалістичності.

1. Структуровані, раціональні форми прогнозування:

- життєва перспектива – картина майбутнього, в якій наявний складний взаємозв'язок очікуваних подій; відтворює загальну спрямованість, у тому числі потенції розвитку; може бути не лише позитивною; не передбачає вольових зусиль;

- життєва програма – цілісна модель життєвого шляху, матриця життєвих цілей щодо всіх сфер життя; деталізує кроки досягнення; завжди позитивна; передбачає вольові зусилля та певну суб'єктивність;

- життєва мета – заздалегідь запланований результат того, до чого прагне людина;

- життєвий план – конкретизація цілей у хронологічному та змістовному аспектах;

- життєва стратегія – спосіб реалізації цілей у певному порядку та послідовності.

2. Неструктуровані, ірраціональні форми прогнозування:

- мрія – наочний, інтимний образ бажаного майбутнього, що може бути як короткочасним, так і довготривалим;

- надія – стійке, тривке емоційне передбачення, майже самонавіювання, перспектива частіше довготривала, інколи – упродовж усього життя;

- фантазія – далеко від дійсності, не дуже емоційно забарвлене уявлення людини про майбутнє, що відтворює неусвідомлені бажання;

- бажання – потяг, що відображає потребу; переживання, які переходять у дію завдяки великій енергетиці;

- передчуття – переживання ймовірності певних подій (як позитивних, так і негативних) у недалекому майбутньому.

Важко визначити приналежність життєвих завдань до однієї із цих груп. Такі завдання людина переживає дуже інтенсивно, оскільки вони відтворюють пошук нових сенсів, глибинних основ існування та самопроявів. Завдання передбачають усвідомлення та структурування. Рівень енергетичного забезпечення та реалістичність життєвих завдань вищі за інші форми самопрогнозування. За довготривалістю їх можна порівняти із життєвими цілями, оскільки завдання орієнтують на цілий період життя.

Зазначимо, якщо під час постановки цілей наявна чітка фіксованість мети на конкретному, заздалегідь запланованому результаті, то під час постановки завдань передусім увага фіксується на процесі, а не результаті. Завдання спрямовано на процес самоздійснення, який необхідно наповнити сенсом. Наприклад, людина ставить перед собою мету отримати червоний диплом зі спеціальності «Психологія» у тому вищому навчальному закладі, де вона навчається; життєве завдання в цей період буде формулюватися як спроба реалізувати себе, свої здібності, свої потенції у процесі навчання та здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня.

Постановка завдань передбачає досягнення певної якості життя, відповідної розгорнутості потенціалу, а не лише окремого результату.

Формулюючи цілі, людина орієнтується на вибір засобів їх досягнення. Мета завжди довільна, вона не виникає сама собою під впливом ситуації. Людина ставить її перед собою та контролює процес її досягнення. Життєве завдання передбачає передусім розгляд і врахування умов його реалізації. Воно має не довільний характер, як мета, а постдовільний, тобто не передбачає надмірної суб'єктності; враховуються ситуація, обставини, люди тощо.

Самоздійснення, етапи якого пов'язані із формулюванням життєвих завдань, – це не просто черговий цикл розгортання потенціалу. Це зміни себе та свого життєвого світу в теперішньому під впливом власного митного, якщо набутий досвід усвідомлено, відрефлексовано. Одночасно це і трансформація життєвого світу під впливом майбутнього, яке очікується, планується, сприймається як бажане та достойне. Також це і зміни себе під впливом далекого та близького оточення. Далеке оточення – це соціокультурний контекст з його традиціями, стереотипами, нормами; близьке – рідні, кохані, вороги, тобто всі значущі як позитивні, так і негативні люди, їх впливи на людину, експектації та домагання. Також до кола значущих людей можуть входити і взірці для наслідування, ідеали тощо.

Науковець Т. М. Титаренко у своїй монографії описала способи прогнозування майбутнього. Вони можуть бути екстремальні та неекстремальні. Екстремальне прогнозування є вимушеним, терміновим. До нього можна зарахувати кризове прогнозування. Тобто криза є певним вагомим імпульсом, що заохочує людину до моделювання іншої, зміненої, відредагованої траєкторії саморозвитку, до реконструкції зв'язків між минулим, теперішнім і майбутнім, що суттєво впливає на самопрогноз. Проведені дослідження засвідчили, що кризові ситуації спонукають до спроб зазирнути в майбутнє, але такий несподіваний, руйнівний характер кризових світоперетворень позбавляє людину ресурсів для вчасного, виваженого, тобто адекватного самопрогнозу. Кризовий спосіб моделювання майбутнього, незважаючи на його неточність, стихійність, хаотичність, усе ж стає енергетичним поштовхом для радикальної зміни життєвого задуму, генеральної реконструкції життєвого світу [90].

До неекстремального прогнозування належить здатність особистості до життєвого вибору. І якщо людина вчасно не готова проаналізувати альтернативи та зробити вибір, то буде створено умови для виникнення позачергової кризи, оскільки саме криза спрацьовує як аварійна система, коли вчасно не відбувається покрокових прогнозованих перетворень життєвого світу особистості. Особистість має можливість не квапитися, порівнюючи альтернативи. І вже обравши горизонт прогнозу, вона

проектує значущі смисли в інакших конфігураціях чи розпочинає нові причинно-наслідкові ряди самоздійснення.

Зрілі домагання операціоналізуються, перетворюються на життєві завдання, які стають найбільш точним, реалістичним, покроковим особистісним прогнозом.

За Т. М. Титаренко, життєві завдання – це конкретні, «заземлені» способи моделювання майбутнього. Завданнєві практики зазвичай пропонують відповідні трансформації життєвої траєкторії та пошук особистістю чергової оновленої ідентичності [90].

Під час постановки життєвих завдань людина враховує дві площини життя: часову та просторову. Самоздійснення розгортається в часі життя, що структурує його відповідним чином, і в просторі значущих стосунків, у ціннісному, моральнісному просторі соціальної взаємодії. Під впливом життєвих завдань психологічний простір може переструктуруватись: хтось може стати для людини другом, а хтось, навпаки, втрачає свій колишній статус.

Життєві завдання – це спосіб реалізації найважливіших форм самопрогнозування, які є найбільш реальними як із точки зору готовності до них самої людини, так і зовнішньої ситуації. Вони є завданнями на самоздійснення шляхом чергового сенсопородження чи сенсокоригування. У завданнях взаємодіють, синтезуються внутрішні прогностичні схеми, що спираються на відрефлексований досвід, батьківські сценарії, актуальні ситуаційні змінні. Вони визначають масштаб, пролонгованість самоздійснення та його продуктивність.

Життєві завдання, які людина ставить перед собою, стають одиницями смислового структурування її майбутнього. Завдяки завданням людина орієнтується у спектрі варіантів майбутнього, обираючи той, для якого наявні реальні умови, якому вона приписує ранг найбільш наповненого потенційним смислом. Якщо людина ставить перед собою адекватні життєві завдання, вона стає продуктивною та успішною, створюючи таким чином реальні можливості для розгортання власного потенціалу. Життєві завдання синтезують часову та смислову перспективи, через них експлікуються найголовніші та найбільш глобальні життєві домагання особистості. Вони є своєрідним персонологічним хронотопом, оскільки об'єднують у собі як психологічний час, так і простір.

Т. М. Титаренко притримується думки, що особистість розвивається, набуваючи зрілості у динаміці самопрогнозування, і штучно зупиняти її, навчаючи жити в індивідуалістично-гедоністичному режимі актуального моменту, лише «тут і тепер», – ілюзія, хоча така думка поширена у психотерапевтичній спільності.

На нашу думку, не можна робити таких категоричних висновків. Це лише один із варіантів світобачення та світоконструювання. Ми згод-

ні з тим, що особистість розвивається, набуваючи зрілості у динаміці самопрогнозування, але не можна «тут і тепер» ставити на іншу чашу терезів, сприймаючи його як протилежне процесу самопрогнозування явище. Скоріше за все, явище «тут і тепер» допомагає зосередитись, глибше зазирнути у себе та віднайти відповіді на поставлені запитання, допомагає більш чітко окреслити кроки у постановці життєвих завдань. Він є одним із способів оптимізації побудови життєвих завдань.

У зарубіжній психології ще здавна існує тенденція розглядати завдання як суто зовнішній чинник, що детермінує активність суб'єкта. У вітчизняній психології навпаки (М. Я. Басов, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко) наголошується на внутрішніх джерелах активності, а завдання подається як сукупність мети суб'єкта та умов, за яких воно виникло.

У загальній теорії Г. О. Балла завдання є системою, серед компонентів якої, по-перше, наявний предмет завдання, що перебуває у певному вихідному стані, і, по-друге, вимога завдання, тобто модель потрібного стану цього предмета. Вирішення стає можливим завдяки існуванню певної сукупності зовнішніх і внутрішніх засобів досягнення результату.

Т. М. Титаренко зауважує, що життєве завдання постає перед особистістю, «вплетеною» у соціокультурний дискурс і готовою до самозмін.

А. Адлер виокремив три найважливіші життєві завдання, що визначають життєвий стиль та зумовлюють можливість конструктивного життя: працювати, дружити, любити. Ці завдання є формами взаємодії, способами особистісного самоздійснення в соціумі. Однак їх постановка та виконання неможливі без врахування соціального контексту.

К. Г. Юнг свого часу запропонував визначення життя як суцільного завдання. Вілер пропонує визначати особистість як набір завдань. Людина виживає у мінливому соціальному середовищі завдяки власним прогностичним здібностям, оскільки може обмірковувати заздалегідь свої дії та вчинки.

Тобто людина ставить перед собою завдання тоді, коли у неї виникає потреба структурувати хаос, яким є для неї власне майбутнє, наповнити його важливими і значущими подіями.

Готовність середовища, спроможність оточення допомогти, підтримати, вступити у продуктивний діалог виступають зовнішніми передумовами оптимального життєвого завдання.

Зазвичай життєве завдання має чітку приналежність та діапазон жвижаності в межах конкретного періоду індивідуального життя. Тобто в межах цього діапазону одна людина намагається реалізувати життєве завдання у професійній сфері, інша – наприклад, у сфері сім'ї. Завдання не передаються у спадок, вони ставляться та виконуються під час індивідуального онтогенетичного розвитку людини.

Проте життєве завдання завжди має власний історичний зміст і конкретні корені у минулому, воно є актуальним для сьогоденної життєвої ситуації людини та має майбутню цінність.

Життєві завдання нерідко стають багатосмысловими, оскільки враховують і власні індивідуальні смисли, і бажання рідних, і потреби професійної громади, іноді навіть державні інтереси та перспективи розвитку соціуму. Від кількості смислів, об'єднаних в одному життєвому завданні, залежить його прихована проблемність. Ця латентна проблемність передбачає різні варіанти реалізації завдань – від шаблонного, стереотипного, побудованого за відомим алгоритмом до зовсім нешаблонного, нового, творчого.

Т. М. Титаренко також визначає життєві завдання як спосіб експлікації життєвих домагань особистості, що виступає як своєрідний персонологічний хронотоп, об'єднуючи в собі психологічний час, простір та сенс. Вона виокремлює основні характеристики життєвих завдань.

1. *Сенсовість, цінність, відповідність значущим особистісним смислам.* Будуючи свій життєвий світ, моделюючи перспективи власного життя, особистість відповідним чином ієрархізує свої інтенції, бажання та наміри. Смыслову сферу особистості утворюють передусім переживання ключових цінностей, що є визначальними на даному етапі життя, акумулюючи важливі тенденції вибору, напрямку самореалізації.

Сенс певного життєвого етапу виникає у процесі проживання людиною цього етапу. Він потребує від особистості певних зусиль, активного пошуку. Людина, конструюючи за допомогою життєвих завдань новий напрямок життєвого шляху, генерує нові сенси. Сенсові утворення є контекстуально обумовленими, включеними у різні ситуативні, особистісні та інтерперсональні контексти. Наприклад, в Україні, США та Японії ці життєві контексти будуть якісно різними, і людина буде по-різному прогнозувати власне майбутнє.

За Ж. Дерридою, сенс містить не саме слово, а слово у контексті. Тому точний сенс будь-якого слова – це завжди щось невизначене та потенційно інше.

Отже, життєві завдання відтворюють, екстраполюють, конкретизують значущі й актуальні для особистості сенси. Не проявившись у конкретному життєвому завданні, сенс залишатиметься латентним, недостатньо усвідомленим і, відповідно, неісним. Лише будучи артикульованим у вигляді першочергового життєвого завдання, сенс надає безпосередньому плинові життя певної спрямованості, динамічності та конструктивності.

2. *Предбачувана результативність, що складається з імовірності, бажаного результату та його детермінованості.* Внутрішні та зовнішні умови життєвого завдання передбачають величезну кількість змінних, а результат, який очікується, має високий ступінь невизначе-

ності, тобто, ставлячи перед собою завдання, людина може планувати одне, а отримати зовсім інше, при цьому завдання буде виконаним; або людина отримала бажаний результат, але життєва ситуація змінилась таким чином, що завдання буде вважатись невиконаним. Тобто найбільш результативними варто вважати завдання, що мають відносно високу ймовірність та є оптимально детермінованими. Однак за умови високої особистісної значущості та смислової наповненості деякі завдання можуть набувати результативності навіть при низькій початковій ймовірності.

3. *Новизна, креативність.* Саме нові завдання найбільшою мірою сприяють просуванню особистості вперед у саморозвитку та реалізації власного потенціалу. Завдяки їм життя стає дедалі більш наповненим та продуктивним. Проте не завжди висока новизна є позитивною характеристикою. Життєве завдання, що відрізняється несподіваною, необґрунтованою новизною, може «провисати» у повітрі, якщо не буде спиратись на набутий досвід. До того ж його прогностична сила не є високою. Надмірна оригінальність може знижувати продуктивність.

4. *Адекватність.* Т. М. Титаренко, спираючись на дослідження сенсу життя В. Є. Чудновського, визначає адекватність як таку, що передбачає реалістичність завдання та його конструктивність. Реалістичне завдання відповідає, з одного боку, наявним і перспективним умовам життя, а з іншого – внутрішнім можливостям людини. Конструктивність завдання відтворює його позитивний вплив на особистісне самоконституювання.

5. *Відкритість – закритість.* Згідно з Ю. Козелецьким, відкриті завдання варто розглядати як рішення проблем, коли не задано варіанти вирішення; закриті – як прийняття рішення через вибір з наявного переліку альтернатив.

Життя постійно ставить перед людиною відкриті завдання, що передбачають нетипові, оригінальні, індивідуалізовані рішення. У повсякденному житті рідко трапляються готові варіанти майбутнього рішення. Частіше ми опиняємось перед вибором із численних способів структурування майбутнього. З часом людина перетворює їх на конкретні варіанти розгортання подій, тобто на закриті завдання. Чим більш конкретно ставиться та вирішується завдання, тим більше воно стає закритим.

6. *Енергетична наповненість, енергоємність, що виражається в динамічності та довготривалості.* Тут доцільно порівняти життєві завдання з педагогічними, про які пише В. М. Чернобривкін. За критерієм статичності-динамічності життєві завдання, як і педагогічні, належать до категорії виразно динамічних. Йдеться про те, що особистість, яка ставить перед собою відповідне завдання, постійно змінюється, розвивається, модифікується, відповідно, і її завдання постійно уточнюються, корегуються, редагуються.

Енергетична наповненість завдань значною мірою залежить від їхньої цінності, тобто від того, наскільки значущий смисл буде наближено в результаті реалізації певного завдання. Водночас сенсовість, ціннісність завдань теж визначається їхньою енергоємністю, як і відкритістю чи адекватністю.

Таким чином, основними характеристиками життєвого завдання варто вважати змістовність, результативність, новизну, адекватність, ступінь відкритості та енергоємність. Така ацентрована, змінювана, неієрархічна структура передбачає у будь-який момент часу зміну взаємозв'язків між позначеними компонентами. Зрілість полягає в орієнтації на все більше наповнення життя глибоким смислом, і тому особистість наважується на все більш творчі завдання, які є проблемними та нелегкими. Дефіцит визначеності, характерний для творчих завдань, зменшується, коли людині вдається внести уточнення в умови вирішення завдання, максимально його дослідити. Серед життєвих завдань варто назвати змістову наповненість, відповідність моделей майбутнього актуальним особистісним сенсам, а ймовірність бажаного результату та його оптимальна детермінованість визначають їхню результативність. Творчий характер життєвих завдань зумовлює їхню новизну, але її надмірність може знижувати продуктивність. Адекватність передбачає реалістичність завдань, тобто відповідність умовам життя та внутрішнім можливостям людини, а також конструктивність як здатність сприяти подальшому особистісному самоконституюванню. Також людині потрібно самостійно конструювати життєві завдання для наявності можливості вибору. Енергетична наповненість є останньою, але не найменш важливою характеристикою життєвих завдань, яка визначає ступінь їхньої динамічності. Якщо завдання достатньо енергоємне, людина здатна спрямовувати свою життєдіяльність на його виконання упродовж тривалого періоду.

4.2. Психологічні особливості моделювання життєвих завдань особистості

На успішність моделювання життєвих завдань значною мірою впливають активність особистості, стиль її життя, автономність, психологічна зрілість, а також наявність певного мотиваційного настановлення, що позначається на ставленні суб'єкта до власного майбутнього та готовності до його планування.

Активність особистості є основою процесу проектування життя. Саме активний вплив на своє існування, а не пасивне його сприймання дає особистості можливість рухатися вперед, конструювати життєві завдання і в подальшому ефективно їх вирішувати. За С. Л. Рубінштейном, активна особистість здатна до самоінтеграції, систематизації

власних бажань, прагнень, спроможна здійснювати вольові зусилля за-для реалізації власних задумів [79]. Головними ж формами активності є ініціатива та відповідальність, завдяки яким особистість може успішно проектувати свої життєві завдання. Відповідальність розглядають як здатність особистості розважливо ставитися до своїх рішень та дій. Відповідальність – життєва здатність особистості здійснювати контроль над собою і тим, що відбувається, бути суб'єктом свого життя [79].

Вивчаючи механізми активності особистості, Н. А. Берштейн звертав особливу увагу на модель *«потребового майбутнього»*, тобто майбутнього, якого особистість прагне понад усе. За словами К. О. Абульханової-Славської, активність інтенсифікує життєві й особистісні процеси, сприяє більш повному самовираженню людини [1]. Активність завжди розуміють як здійснення вибору, що є визначальною ознакою етапу самоозадачування особистості.

Важлива роль у розробці життєвих завдань належить поточному моменту, тому, як людина себе в ньому бачить, а саме: що є головним для неї в теперішньому, чим вона переймається, що її цікавить, захоплює та визначає стиль її поведінки та життя в цілому. Дослідники концентрують свою увагу на принципах, за якими молодь обирає той чи інший стиль життя, та мотивах, якими вона при цьому керується. За А. Адлером, стиль життя проявляється в настановленнях особистості та її поведінці, які спрямовані на вирішення головних життєвих завдань, а саме: роботу, дружбу та кохання [4]. Стиль життя – це свого роду ціннісна основа, що скеровує індивіда на мету, означає шляхи досягнення успіху з точки зору їхньої прийнятності чи неприйнятності у контексті ціннісного світу особистості, допомагає коригувати життєво важливі рішення. Стиль життя найбільш чітко проявляється в настановленнях і поведінці суб'єкта, які позначаються на тому, в який спосіб особистість проектуватиме та вирішуватиме свої життєві завдання.

Відповідно до ступеня прояву особистістю активності та соціального інтересу, що є основними критеріями її психологічної зрілості, А. Адлер виокремив чотири типи настановлень, які визначають відповідний стиль життя.

1. *Керівний* тип характеризують самовпевненість, амбітність, низький соціальний інтерес.

2. Тип настановлень, який отримав назву *«той, що бере»*, вирізняється невираженістю соціального інтересу та низьким ступенем активності.

3. Тип *уникання* має такі ознаки, як пасивність, байдужість до соціального інтересу, намагання втекти від вирішення життєвих завдань.

4. *Соціально корисному* типу притаманні високий ступінь соціального інтересу та активності, зацікавленість у спілкуванні.

Нині на стиль життя молодих людей значною мірою впливає

стрімкий розвиток новітніх технологій. Характерними рисами такого життєвого стилю є: відкритість експериментам, інноваціям та змінам у житті суспільства; індивідуалізація як спосіб адаптації до соціальних обставин, що постійно трансформуються; орієнтація на теперішнє та майбутнє; перехід від зовнішнього до внутрішнього контролю над своїм життям; готовність до мобільності – географічної, соціальної, культурної; висока цінність формального навчання [97]. Отже, сучасна молодь готова до будь-яких змін, відкрита новому досвіду, гнучко пристосовується до будь-яких трансформацій, що відбуваються в її житті.

Стиль життя не є статичним, особливо в молоді роки. Вибудовуючи модель власного майбутнього, особистість завжди аналізує окремі епізоди свого життя, щоб виробити ліпший, більш ефективний варіант вирішення життєвих завдань та вибрати оптимальний стиль існування. Особистість сама творить своє майбутнє, реформуючи свої знання та досвід минулого відповідно до власних цілей і ціннісних настановлень [92].

Для того, щоб зробити правильний вибір і відповідно до нього здійснювати моделювання майбутнього, молодим людям необхідно спочатку відповісти на низку запитань, проаналізувавши таким чином власні бажання та прагнення щодо свого подальшого життя: які сфери життя потребують концентрації зусиль для досягнення мети? Що саме і в який період життя має бути виконано? За допомогою яких засобів і в які строки? [41]. Зрозуміло, що здійснити такий вибір здатна лише зріла особистість, яка усвідомлює мету та можливість і реалістичність її досягнення. Зрілою можна вважати особистість з розвинутою життєвою перспективою, яка може на основі життєвого досвіду передбачати та прогнозувати майбутнє, тим самим готуючи суб'єкта до того моменту, коли воно настане. Для того, щоб зробити цей виважений та обдуманий вибір особистості, потрібно докласти досить багато зусиль.

4.3. Екзистенціально-психологічний контекст моделювання життєвих завдань особистості

Людина, проживаючи, осмислюючи, організовуючи окремі життєві епізоди, набуває досвіду, який в подальшому стане основою моделювання майбутнього. Вона асимілює культуру, використовує її для індивідуальної життєтворчості, формуючи суб'єктивний зміст власного життя.

За В. Франклом, завдання – це все людське життя загалом. Завдання змінюється не лише від людини до людини відповідно до особистісної своєрідності, а й від часу до часу відповідно до неповторності ситуації.

За Е. Еріксоном, нове життєве завдання – це низка виборів і випробувань. Це криза, яка може завершитись успішно або завдати шкоди життєвому циклу, що загострить наступну, майбутню кризу.

Збереження свого життєвого завдання, не дивлячись на будь-які зміни, забезпечує певний смисловий зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім. У життєвому русі створюється специфічна детермінація, яка особистісно опосередковує залежність попереднього та наступного етапів життя.

Людина структурує своє теперішнє під впливом нових професійних досягнень, значущих стосунків, появи дітей тощо. Кризи, втрати, зради та інші болісні події також стають стимулами такого структурування, підштовхуючи до переосмислення свого життя та власної ролі у ньому. Певні соціальні та культурні травми, або, за П. Штомпокою, «травми трансформації», що мали вплив на людину, можуть ставати піддрунтям нових переструктурувань часу життя.

Оскільки час є обмеженим життєвим ресурсом, то усвідомлення його швидкоплинності та необоротності допомагає особистості відчутти відповідальність за своє життя, а отже, у неї весь час буде наявне прагнення чогось досягати та щось реалізувати.

Майбутнє стає яснішим, коли посилюються певні життєві домагання, з'являються нові перспективи. Чітке поетапне структурування майбутнього передбачає появу саме життєвих завдань, які актуалізуються, переосмислюються, редагуються під час кардинальних змін у житті.

Під час постановки життєвих завдань враховуються не лише особистісні, а й соціальні перспективи. Йдеться про органічне включення індивідуального життя в реальний соціальний та історичний контекст. Своєчасність життєвих завдань передбачає їхню відповідність не лише особистості та її баченню конструювання власного майбутнього, а й зовнішнім очікуванням, прийнятим у конкретному соціумі, суспільним нормам. Тобто, формуючи життєве завдання, людина має уявлення, у який термін вона має вкластися, щоб не відстати від однолітків та своєчасно пройти проміжні вікові старти.

Завдання визначають також і суб'єктивний зміст, глибинну цінність майбутнього процесу життєздійснення та зусилля особистості, що спрямовані на саморозвиток і розгортання потенціалу.

На формування оптимального життєвого завдання впливають як зовнішні, так і внутрішні умови. До зовнішніх умов належать удача, готовність середовища, спроможність оточення допомогти, підтримати та інші обставини, що допомагають людині в її реалізації. До внутрішніх умов можна зарахувати психологічну готовність людини до втілення своїх найпотамніших і найважливіших інтенцій, які мають змінити її життя.

Життєві завдання мають стратегічний і тактичний аспекти. Стратегічні завдання визначають глобальні за перспективами і масштабні за змістом завдання. Тактичний аспект передбачає операціоналізацію завдань відповідно до суспільно-економічної ситуації, реальних умов

життя, власних можливостей, передбачуваних ускладнень, несподіваних перешкод та очікувань, а також змодельованих результатів.

Ставлячи перед собою життєве завдання, людина довіряє собі та своєму оточенню. За П. Штомпокою, довіра є ставкою щодо майбутніх непередбачуваних дій інших. Вона складається з особливих очікувань щодо поведінки іншого в майбутній ситуації та переконання, упевненості в дії (ставка). Людина ніколи не наважиться самостійно визначати напрямок руху та бажаний зміст свого майбутнього життєвого етапу, якщо буде постійно думати про те, що станеться коли близькі люди вчинять не так, як вона запланувала, що хтось не виправдає довіри.

Отже, якщо розглядати екзистенціально-психологічний аспект моделювання життєвого завдання, то доцільно зазначити такі поняття, як час, індивідуально-психологічне та соціально-культурне структурування майбутнього, певні життєві кризи та соціальні травми як прояв у свідомості людей дисфункційних наслідків корінних соціальних змін, зовнішні та внутрішні умови, що впливають на побудову життєвого завдання та його стратегічний і тактичний аспекти. Також важливе значення має наявність довіри у людини стосовно себе та свого оточення.

4.4. Поняття копінг-стратегії та її вплив на формування узгодженості життєвих завдань особистості

З практичної точки зору, дослідження проблеми подолання труднощів (копінга) безпосередньо пов'язане з важливістю підтримки психологічного благополуччя у людей, які переживають важкі життєві події, і підтриманням успішності продуктивних видів діяльності (навчальної, професійної, спортивної), незважаючи на невдачі.

Дослідження копінг-стратегій в Україні взагалі мають особливу актуальність у зв'язку з високою виразністю психологічного неблагополуччя населення, враховуючи велику кількість пережитих стресових подій, зокрема поточну економічну кризу. Також актуальними є дослідження копінг-стратегій у контексті їх впливу на побудову життєвих завдань особистості: які копінгі будуть сприяти формуванню оптимальних життєвих завдань, а які – заважати.

З поняттям «копінг» пов'язують різного роду процеси, спрямовані на краще вирішення особистісних, міжособистісних чи професійних проблем, адаптацію людини до вимог ситуації, яка викликає стрес, що робить можливим опанування нею, ослаблення або пом'якшення цих вимог і відновлення психологічного благополуччя. Зазвичай термін «копінг» зараховують до стратегій реагування на стрес, але можна говорити і про проактивний копінг, націлений на запобігання дій майбутнього стресора та підготовку до можливої стресової ситуації.

Дослідження копінг-стратегій мають велику та складну історію. Можна виокремити три головних джерела, що стимулювали розвиток проблематики копінг-стратегій:

1) дослідження психологічних захистів, розпочаті в межах психодинамічного підходу та продовжені сучасними дослідниками;

2) дослідження в галузі психології стресу, у тому числі вивчення реакцій людини на ситуацію хвороби та інші стресові ситуації, що загрожують здоров'ю [105];

3) дослідження мотивації діяльності, що проводилися в межах вивчення мотивації досягнення, саморегуляції, цілепокладання, реагування суб'єкта на труднощі та невдачі у виконанні навчальної, професійної та іншої продуктивної діяльності [46].

Перший напрям досліджень сприяв з'ясуванню ролі різних типів захисних механізмів у психологічному благополуччі; другий – дослідженням тих подій, що викликають стрес, а також типів реакцій на них; третій (найбільш пізній з представлених) – ролі копінгів у процесах саморегуляції та їхніх внесків в успішність виконання продуктивної діяльності. Упродовж останніх років копінг-стратегії розглядаються як компонент особистісного потенціалу [47], що розуміється авторами як система особистісних факторів, які визначають успішність саморегуляції в різних ситуаціях діяльності. Взаємовплив копінг-стратегій і життєвих завдань доцільно буде розглядати у контексті третього напрямку досліджень, однак найбільш повно буде розкрито питання, якщо розглядати цей взаємовплив із застосуванням комплексного підходу.

Варто зазначити, що копінг-стратегії достатньо різноманітні. Наразі різними дослідниками виокремлено понад 400 стратегій подолання життєвих труднощів і зроблено безліч спроб їх систематизації, однак загальноприйнятої класифікації й досі не існує. Спочатку Р. Лазарус запропонував виокремити серед копінг-стратегій ті, що фокусовані на вирішенні проблеми, і ті, які фокусовані на емоціях (мета останніх – мінімізувати дистрес, викликаний стресором). Інші поділи враховують копінг-стратегії, спрямовані на проблему або відхід від неї (моніторинговий або блантерний стиль подолання). А. Н. Поддяков пропонує розрізняти труднощі за їх джерелом (об'єктивного характеру або навмисно створювані іншими людьми) і, відповідно, розрізняти способи та ресурси, необхідні для їх подолання. Одна з останніх і, на наш погляд, найбільш вдалих класифікацій виокремлює три обширні типи копінг-стратегій:

- 1) стратегії когнітивної адаптації;
- 2) стратегії поведінкової адаптації;
- 3) емоційно-орієнтовані стратегії.

Стратегії когнітивної адаптації пов'язані з використанням мислення та спрямовані на зміну ставлення до ситуації, наприклад її заперечення,

ментальне дистанціювання, зміна цілей і цінностей, сприйняття її з почуттям гумору. Проблемно-фокусовані стратегії спрямовані на роботу з причиною проблеми, маючи на меті усунення або зміну джерела її виникнення (наприклад, пошук інформації, набуття нових умінь, що сприяють вирішенню проблеми, планування її вирішення). Емоційно-орієнтовані стратегії спрямовані на роботу з емоціями, які супроводжують сприйняття стресу, та охоплюють їх активне вираження, управління ворожими почуттями, медитації, процедури систематичної релаксації. Зазвичай люди використовують всі три типи копінг-стратегій.

Оскільки сенс подолання полягає в забезпеченні психологічної адаптації до ситуації, вирішенні проблеми або відновленні психологічного благополуччя, важливо зрозуміти, наскільки окремі копінг-стратегії сприяють цим процесам. Термін «копінг» означає «подолання», відповідно, конструкт «копінг-стратегії» стосується адаптивних або конструктивних стратегій, що сприяють зниженню переживання стресу та вирішенню ситуації. Проте деякі копінг-стратегії є, по суті, дезадаптивними проявами, що призводять у довготривалій перспективі до зниження психологічного та фізичного благополуччя індивіда. Наприклад, звернення до таких стратегій, як вживання алкоголю, наркотиків, самопошкоджуючі реакції (висмикування волосся, кусання нігтів тощо), може тимчасово полегшувати стан стресу, але в довготривалій перспективі призводить до підвищення рівня депресії, тривоги, погіршення здоров'я.

Вирішення проблеми ефективності копінг-стратегій потребує врахування таких факторів:

- мета копінга (психологічне та фізичне благополуччя суб'єкта, вирішення проблеми і/або зміна ставлення до проблеми);
- тип і контекст діяльності, проблемної ситуації (наприклад, чи контрольована вона суб'єктом);
- інтенсивність випробовуваних негативних емоцій або стресу;
- культурні фактори (наприклад, копінг-стратегія звернення до релігії може бути пов'язана з різними внутрішніми процесами в різних культурах і релігіях і, відповідно, бути по-різному ефективною).

Окрім того, ефективність копінга може залежати від актуального етапу подолання стресу (застосовується стратегія до, під час або після дії стресора), а також від місця конкретної копінг-стратегії серед інших копінгів (проблема послідовності реалізації різних копінг-стратегій).

У цілому, як спочатку припускав Р. Лазарус, який запропонував ситуаційний підхід до подолання стресу, проблемно орієнтовані копінгі більш ефективні в контрольованих ситуаціях, а емоційно орієнтовані – у неконтрольованих. Багато досліджень підтвердили зазначену гіпотезу. Однак найбільш підтверджений результат полягає в тому, що в некон-

трольованих ситуаціях важливим є використання такої емоційно-орієнтованої стратегії, як прийняття. По суті, залежно від ступеня контролюваності ситуації, що викликала стрес, змінюється і мета копінга: у разі її контролюваності можлива активна зміна ситуації та зовнішнє вирішення проблеми (наприклад, перекладання іспиту), а в разі неконтрольованості важливою є адаптація до ситуації та її прийняття (наприклад, у ситуації розлучення або важкої хвороби). Контрольованість ситуації залежить від багатьох факторів і може змінюватися з часом, при цьому варто враховувати об'єктивну та суб'єктивну (з точки зору суб'єкта) контрольованість. Ефективність копінг-стратегій може залежати від послідовності їх застосування, частоти та різноманітності. Питання впливу послідовності застосування копінгів на їх ефективність поки ще мало вивчено, проте дослідження засвідчують, що частота застосування копінг-стратегій і різноманітність їх репертуару позитивно пов'язані з вирішенням проблем та успішністю подолання стресу.

Вибір копінг-стратегій і ступінь їх ефективності можуть бути пов'язані зі статтю та віком. У цілому, як свідчать результати останніх досліджень, гендерні відмінності в подоланні психологічного стресу невеликі та пов'язані передусім з відмінностями в характері стресових ситуацій, які виникають у чоловіків і жінок. Так, чоловіки схильні більшою мірою відчувати стрес з причини кар'єрних невдач, а жінки – внаслідок невдач у міжособистісних стосунках. У сфері міжособистісних взаємин, що є соціальними стресорами, чоловіки частіше звертаються до уникнення емоцій, а жінки – до активних, сфокусованих на вирішенні проблем стратегій. Жінки частіше звертаються до таких стратегій, як пошук емоційної підтримки, румінація («мисленнева жвачка») з приводу проблеми та залученість до позитивної розмови з самою собою. Окрім того, їх «репертуар» стратегій подолання в середньому ширший, ніж у чоловіків. Інші автори також констатують, що гендерні відмінності в копінг-стратегіях мінімальні у контексті продуктивної діяльності (наприклад, навчальної), але мають місце в контексті подолання труднощів у ситуаціях міжособистісного спілкування.

Також дуже важливим є питання, що стосується ситуативної специфічності копінг-стратегій: наскільки специфічні копінг-стратегії щодо різних ситуацій і чи є ефективним вивчення усереднених стратегій подолання? С. Фолкман із співавторами, досліджуючи стратегії подолання в п'яти різних стресових ситуаціях, визначили, що ці процеси є «скоріше мінливими, ніж стабільними». Також було виявлено, що ступінь стійкості різних копінг-стратегій відрізняється. Наприклад, стратегія позитивної переоцінки тісно пов'язана з особистісними диспозиційними факторами, у той час як звернення до стратегій, які сфокусовані на вирішенні проблеми, пошуку соціальної підтримки та плануванню, залежить більшою мірою від ситуації.

У цілому до найбільш продуктивних стратегій подолання труднощів належать такі: проактивний копінг, стратегії активного подолання проблем, планування діяльності, звернення до інших людей за соціальною підтримкою, копінг, сфокусований на пошуку сенсу, та стратегії гумору. Дослідження в межах атрибутивного підходу до мотивації і в сфері когнітивно-біхевіоральної терапії свідчать, що з точки зору підтримки психологічного благополуччя є продуктивним звернення до стратегій оптимістичного мислення, що охоплюють конструктивні думки про причини невдач, акцентування контрольованих аспектів ситуації, спрямованість на конструктивні майбутні дії, а не пошук винних чи глобальне звинувачення себе в події. Окрім того, продуктивними є стратегії, спрямовані на власне фізичне благополуччя, такі як звернення до відновлення повноцінного режиму харчування, сну, відпочинку, фізичної активності, релаксації, оскільки, будучи здоровим, організму легше впоратися зі стресом.

Лонгітюдне дослідження, проведене Дж. Вейлантом, виявило, що адаптивність психологічних захистів і копінг-стратегій пов'язана з низкою позитивних результатів – радістю від життя, подружньою задоволеністю, суб'єктивною оцінкою свого здоров'я (але не об'єктивним рівнем здоров'я), соціальною підтримкою, психосоціальною адаптованістю в літньому віці та рівнем заробітку в середньому віці.

Труднощі виявлення продуктивних копінг-стратегій пов'язані також з тим, що за однією і тією ж поведінкою може критися різний зміст. Хорошим прикладом є звернення до релігії, яке може мати як позитивні, так і негативні наслідки для психологічного благополуччя залежно від сенсу та змісту цієї поведінки.

Менш ефективні стратегії подолання просто зменшують на деякий час симптоми, в довготривалій перспективі підтримуючи або навіть зміцнюючи психологічне неблагополуччя. Найменш ефективними вважаються стратегії уникнення та самозвинувачення. Механізм, що пояснює зв'язки даних копінг-стратегій з наступним благополуччям, полягає в тому, що уникнення не полегшує вирішення проблеми, а за частого застосування може сприяти лише накопиченню нових проблем. Самозвинувачення може бути джерелом депресії, заважаючи пошуку більш конструктивних пояснень і тим самим ще більше знижуючи психологічне благополуччя. Однак навіть щодо цих стратегій не можна говорити про їх однозначну непродуктивність. Як свідчить метааналіз Дж. Сультса і Б. Флетчер, уникнення може бути більш продуктивною стратегією, ніж фокусування на проблемі в короткочасній перспективі, однак у довгостроковій перспективі очевидна його низька ефективність. Фокусування ж уваги на проблемі може бути менш ефективним, ніж її уникнення у випадку, якщо перше супроводжується емоційною інтерпретацією того, що сталося.

Плеядою авторів (Є. І. Рассказова, Т. О. Гордєєва, Е. Н. Осин) також було розглянуто зв'язок вибору копінг-стратегій з особистісними та інтелектуальними змінними [75].

Вибір копінг-стратегій визначається не лише зовнішніми факторами (типом ситуації), а й внутрішніми (особистісними рисами та диспозиціями). Вивчення зв'язків особистісних рис з копінг-стратегіями може сприяти як використанню певних особистісних рис в якості предикторів копінгів, так і кращому розумінню механізмів цілісного функціонування особистості як суб'єкта діяльності. Достатньо інформативними є результати метааналізу зв'язку копінг-стратегій і чинників «великої п'ятірки», проведеного Дж. Коннор-Сміт і С. Флесбарт, в якому було узагальнено дані, отримані на 165 вибірках дорослих, підлітків і дітей. За результатами аналізу, особистісні риси досить слабо, але значимо пов'язані з окремими копінг-стратегіями. Найбільш осмислені та консистентні зв'язки з копінг-стратегіями виявили такі риси, як нейротизм, сумлінність та екстраверсія, найменш виражені та стабільні – доброзичливість та відкритість досвіду. Нейротизм пов'язаний з більш низькою ймовірністю звернення до когнітивного переструктурування проблеми, і більш високою – до стратегій вираження негативних емоцій, а також відходу від вирішення проблем, таких як вживання «заспокійливих» (алкоголь, ліки), фантазування у формі «от якби» (прийняття бажаного за дійсне), заперечення. Сумлінність пов'язана з високою ймовірністю звернення до стратегій активного вирішення проблеми, залученістю до діяльності, відчуттям контролю, використанням стратегій когнітивного переформулювання і, навпаки, з низькою ймовірністю звернення до заперечення і «заспокійливих» засобів. Екстраверсія пов'язана з пошуком соціальної підтримки, активним вирішенням проблеми і когнітивним переформулюванням.

На різних вибірках дорослих було показано роль оптимізму у виборі копінг-стратегій, охоплюючи як диспозиційний оптимізм (К. Карвер, М. Шейер), так і оптимістичний атрибутивний стиль (М. Селігман, К. Петерсон). Зокрема, показано, що диспозиційний оптимізм демонструє надійні позитивні зв'язки із стратегіями активного вирішення проблем емоційного прийняття та негативні – зі стратегіями відходу від вирішення проблем і емоційно-унікаючими типами копінгів. При цьому певне значення має тип стресової ситуації: оптимісти меншою мірою схильні уникати проблему та заперечувати її, коли вона стосується здоров'я, ніж у випадку проблем у навчанні.

Проблема зв'язку копінг-стратегій з інтелектом продовжує вивчатися – наразі результати неоднозначні. Так, за даними досліджень, проведеними під керівництвом Т. В. Корнілової на студентських вибірках, академічний (вербальний) інтелект проявляється не в перевазі продуктивних стратегій, а у відмові від непродуктивних, таких як

«уникаючий» та емоційно орієнтований копінг. З іншого боку, практичний інтелект пов'язаний з меншою перевагою проблемно орієнтованих копінг-стратегій. Варто зазначити, що виявлені зв'язки були слабкими, але значущими. За даними І. М. Нікольської та Р. М. Грановської, які були отримані на вибірці дітей, інтелектуально обдаровані діти схильні частіше звертатися до стратегій когнітивного відволікання, що очевидно відображають їх здатність до саморегуляції. Дж. Вейлант виявив, що інтелект (а також рівень освіти) жодним чином не пов'язаний з використанням більш зрілих захистів і копінг-стратегій, більше того, останні здатні компенсувати недолік першого.

Вивчення зв'язку копінг-стратегій та життєвих завдань буде більш повним, якщо враховувати численну кількість інших впливів, наприклад, таких як особистісні та інтелектуальні змінні. Наразі ще немає досліджень, які б повно та всебічно охарактеризували вплив копінг-стратегій на формування узгодженості життєвих завдань особистості та вплив рівня адаптивності копінг-стратегій на формування узгодженості життєвих завдань особистості.

Поняття асертивності та її роль у формуванні узгодженості життєвих завдань особистості. Ми живемо у вік невизначеності, в епоху, коли світ змінюється швидше, ніж коли-небудь раніше. Кардинальні соціально-економічні перетворення в країні, що супроводжуються крахом, кризою та реструктуризацією підприємств і не супроводжуються впровадженням у масову свідомість зрозумілих і доступних більшості населення програм реформ, позначаються на психології кожної окремої людини. Значній частині громадян доводиться усвідомлювати, що стабільність та передбачуваність власного становища залишилася в частині вже прожитого життя, набуті знання, навички та вміння раптом стали незатребуваними, подальше життя сповнене небезпек і несподіванок і спланувати своє життя вже неможливо. Усвідомлюючи все вищезазначене, людина піддається страху, невпевненості, стресу, які вкрай негативно позначаються на побудові оптимальних життєвих завдань.

Отже, необхідно постійно набувати нові знання, щоб зберегти свою роботу або підготуватися до нового кар'єрного зростання. У таких умовах упевненість у собі є життєво необхідною рисою характеру людини.

Варто визнати, що ні у вітчизняній, ні в зарубіжній літературі немає загальноприйнятого визначення поняття асертивності. Можна знайти декілька визначень, похідних до психологічного напрямку.

Асертивність (від англ. *assertive*) [45] – поняття, що з'явилося в нашому лексиконі недавно. Українською мовою його передають словами «наполегливість», «напористість», «самовпевненість». Точніше значення цього поняття можна передати словосполученням «впевненість у собі».

На думку англійських психологів [28], поняття «впевненість у собі» (від англ. *confidence*) походить від латинського слова «*confidere*», що означає «довіра». Йдеться про віру в себе упродовж більшої частини нашого життя, віру в те, що людина має достатній потенціал, щоб бути готовою до різних несподіваних ситуацій і конструктивно взаємодіяти з іншими.

Звернемося до основних положень найбільш відомих філософсько-антропологічних теорій з метою виявлення того предметно-понятійного поля, всередині якого можливе осмислення даного явища [87].

В історії філософської думки питання довіри людини до себе прямо не ставилося. Виняток становить етико-філософське есе американського філософа-ідеаліста Р. У. Емерсона, яке так і називалося «Довіра до себе». Основна думка автора полягає в ідеї нескінченності можливостей людини. На його думку, людина повинна вірити собі, як це вміють робити тварини та діти, які не перешкоджають прояву своїх почуттів. Автор стверджує, що довіритися собі людині заважає два види страху: страх перед думкою більшості (саме він змушує людину до неширих вчинків) і страх опинитися в суперечності з самою собою.

У процесі аналізу поглядів різних мислителів на зазначену проблему виокремлюються два вектори розвитку філософсько-антропологічної думки щодо внутрішньої сутності людського «Я» і ставлення людини до своєї свободи.

Перший напрям бере початок із системи філософських поглядів І. Канта, присвячених ідеї подвійної природи людини. Продовженням його філософії є погляди І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха. Незважаючи на всі відмінності філософських поглядів цих мислителів, їх об'єднує ідея спрямованості до Бога, в якій вони бачать вирішення протиріччя між природними та моральними устремліннями людини. Ступінь довіри до себе, як оптимальна пропорція співвідношення родової та індивідуальної сутності людини, було персоналізовано в образі Божому та концептуалізовано в його вченні.

Другий напрям – філософія індивідуалізму. Найбільш яскраво ця тенденція проявилася у філософії М. Штірнера, А. Шопенгауера і Ф. Ніцше, які вважали єдиним критерієм істини власне «Я» людини. Ф. Ніцше абсолютизував ідею крайнього індивідуалізму, проголосивши людину Богом для самого себе.

Розвиток філософської думки чітко показує, що абсолютизація як родової, так й індивідуальної сутності людини приводить до складної ситуації: абсолютизація довіри до себе (як індивідуального начала в людині) призводить до ідеї вседозволеності та надлюдини, тобто до відчуження людини від своєї родової людської сутності, в той час як абсолютизація протилежного полюса, недовіри до себе, зумовлює деіндивідуалізацію, відчуження людини від самої себе.

Першу спробу вирішення цієї філософської проблеми було зроблено головним попередником екзистенціалізму С. К'єркегором. Він переносить акцент на внутрішнє життя людини і висуває принцип суб'єктивності, ставлячи проблему вільного вибору діянь з погляду непередбачуваності результату. Можна сказати, що С. К'єркегор повернув людині ступінь довіри до себе, персоналізувавши її не в образі Божому, як це робили попередні мислителі, а в деякій кількості та якості віри, яку змогла знайти кожна людина під час вибору «себе».

Філософія С. К'єркегора стала основою зміни предметно-понятійного поля розгляду людини, що відбулася у ХХ ст., коли філософія набула антропоцентричного характеру, і людина вперше почала розумітися як джерело активності, джерело ставлення до світу та самої себе.

Представники екзистенціальної філософії перенесли центр активності людини в суб'єктивний світ, довіру до себе було «делеговано» самій людині, а пошук її сутності перемістився в простір людських можливостей, творчості, свободи, вибору, відповідальності за себе та своє життя.

Логіка розвитку вітчизняної психологічної науки характеризується тим, що раніше, зважаючи на пануючі методологічні обмеження, феномен довіри до себе не розглядався у контексті особистісних параметрів. Однак вивчення цього феномена є важливим для виявлення механізмів становлення творчої, ініціативної, самостійної, успішної особистості. Саме у вітчизняній психології було закладено основні положення, які дозволяли вивчати особистість як самостійний суб'єкт життєдіяльності (С. Л. Рубінштейн, К. А. Абульханова-Славська, А. В. Брушлинский, Б. С. Братусь) з точки зору взаємин суб'єкта та світу.

На даний момент у вітчизняній психології довіра до себе розглядається як відносно самостійний феномен суб'єктивності, властивий внутрішньому світу людської особистості. Більше того, його зараховують до феноменів, пов'язаних з активністю людини. Довіра до себе вважається умовою існування особистості як суверенного суб'єкта активності, здатного до самостійного вибору цілей.

Вибираючи мету, прогнозуючи майбутню активність у кожен момент часу, людина прагне відповідати не лише собі, але й світу, тому довіра до себе існує в єдності з довірою до світу, а проблема полягає в мірі їх співвідношення. Отже, абсолютною довіра людини до себе бути не повинна, як не повинна бути абсолютною і недовіра до себе. Абсолютизація довіри до себе призводить у кінцевому підсумку до втрати особистістю самої себе. У цьому випадку вищою і єдиною цінністю для такої людини стає вона сама, що в результаті призводить до втрати зв'язку зі світом. З іншого боку, абсолютизація недовіри до себе зумовлює втрату своєї індивідуальності, оскільки людина, яка не довіряє собі, шукає точку опори зовні, у світі, а тому стає залежною,

несамостійною, чекає постійного підтвердження своєї цінності зовні та в результаті перетворюється на об'єкт нескінченних маніпуляцій з боку інших людей. Саме довіра дозволяє людині, з одного боку, не боятися вступати у взаємодію зі світом, який вона не знає до кінця, а з іншого – самостійно вибирати цілі, ставитися до себе, своїх переживань та власної суб'єктивності як до цінності. Однак міра співвідношення довіри до себе і світу не може бути постійною, вона знаходиться в стані рухомої рівноваги. Врівноважена міра характерна лише для вже сформованих форм активності, освоєних форм діяльності. В основі освоєння нових форм діяльності завжди лежить порушення рівноваги в бік збільшення довіри або до світу (підпорядкування його умовам), або до себе (випробування себе, набуття нових можливостей).

Довіру до себе складно виміряти емпірично, вона проявляється в незліченних вчинках людини, насамперед у тих, які відповідають ціннісним уявленням людини про себе, не вступають з нею у протиріччя. У цій ситуації працює принцип відповідності: будучи суб'єктом активності, людина водночас прагне відповідати самій собі, тобто ціннісним уявленням про себе саму. Якщо передбачуваний вчинок суперечить внутрішньому «Я» людини або системі її внутрішніх смислових утворень, вона вступає у внутрішнє емоційне протиріччя з самою собою, яке вона зазвичай важко переживає, тому перебувати у такому стані упродовж невизначеного часу людина не може.

Теоретично виокремлюють три можливості внутрішнього виходу з такого протиріччя:

- відмова від діяльності, вчинку;
- прийняття рішення здійснити вчинок з використанням будь-якого способу психологічного захисту, що можна класифікувати як самообман;
- чесне визнання своєї неправоти.

За Е. Фроммом, рівень довіри до себе пов'язаний з власними можливостями, які суб'єктивно сприймаються. Внутрішні зміни особистості можуть бути спрямовані у дві протилежні сторони – у напрямку творчого розвитку або саморуйнування.

Усвідомлення власних можливостей передувє постановці цілей і безпосередньо пов'язане з їх вибором. Емпіричне усвідомлення своїх можливостей припускає переживання «Я можу». Однак одного переживання «Я можу» недостатньо, адже для здійснення діяльності необхідно ще й вольове зусилля. Перед тим, як розпочати будь-яку діяльність (ще до її вибору, до вибору мети), людина проходить етап величезної внутрішньої роботи, який і пов'язаний з довірою до себе.

Таким чином, людські вчинки ініціюють не лише потреби (що розуміються як потяги, інтереси, бажання тощо – «Я хочу»), але й усвідомлені можливості («Я можу»).

У детермінації людських вчинків беруть участь і емпіричні уявлення людини про допустиме та неприпустиме або про належне, де головну роль відіграють смислові утворення особистості. Основуючись на цьому, можна зробити висновок, що для здійснення будь-якого вчинку людина повинна ніби поєднати напрямок трьох спонукальних векторів: «Я хочу», «Я можу» і «Я повинна».

Отже, в кожний момент часу людина прагне відповідати не лише світу, а й собі самій, тобто власним ціннісним переживанням щодо себе, тому довіра до себе проявляється у здатності особистості «виходити за межі» себе, свого досвіду чи конкретної ситуації, не входячи при цьому в протиріччя з собою (тобто зі своїми цінностями та смислами).

Без довіри людини до себе неможливий творчий характер життєдіяльності, неможливе самопроекування майбутнього, оскільки довіра до себе передбачає насамперед ставлення до себе як до цінності. Довіра до себе – це складне утворення, яке не є постійною величиною, бо цей рівень визначається постійним зіставленням людиною себе, з одного боку, зі світом, а з іншого – із самою собою. Тобто, прогнозуючи свою діяльність, людина, з одного боку, «виходить за межі» себе (вже накопиченого досвіду), а з іншого – звертається до сенсів, сформованих у минулому досвіді, і спирається саме на них. І в цьому сенсі довіру до себе можна визначити як здатність людини «виходити за межі» себе, не вступаючи в протиріччя з собою. Інакше немає цілісності, стійкості особистості та зміни, немає розвитку.

Таким чином, довіра виступає як механізм, засіб, що об'єднує минуле та майбутнє людини в один цілісний процес.

Л. Ф. Алексєєва та І. В. Лебедева пропонують розглядати асертивність як центральний компонент структури суб'єкта активності.

Як вже зазначалося вище, асертивність – відносно нове поняття в психології, що використовується для характеристики особистісних властивостей людини. Наразі у психологічній науці ще немає усталеного уявлення про зміст цього поняття. У зв'язку з цим його аналіз на основі філософських і психологічних концепцій особистості, її властивостей, активності в різних видах діяльності, спілкуванні, пізнанні є досить актуальним.

Асертивність як особистісна якість людини становить центральну частину структури суб'єкта активності. З точки зору філософії екзистенціалізму, суб'єктом є «людина як причина самої себе» (Б. Спіноза), що має повну екзистенціальну свободу, «свободу волі» («людина робить сама себе» – М. Гайдеггер). У філософії екзистенціалізму ставлення до людини визначається, виходячи з ідеї відсутності детермінованості того, що відбувається «тут і тепер», тобто в даний момент. При цьому «жива реальна людина не зводиться до сукупності психічних і фізіологічних функцій, а існує як унікальне Я, як інтегральна єдність тілесного, ду-

шевного та духовного досвіду; буття людини, володіючи самооцінкою і безумовною реальністю, є вищою загальнолюдською цінністю» [72, С. 11].

Тривога, вина, страх, відчай, надія, свобода, відповідальність, любов та інші почуття не закладені в людині споконвічно, а породжуються її власним вибором та зусиллями. Асертивність полягає в тому, що людина в кожен момент свого життя сама вирішує, чим вона буде далі займатися і в якому напрямку розвиватися. Людина творить себе сама і вона «є лише те, що сама з себе робить» [72, С. 323].

Розумінню принципу суб'єктності в психології сприяє аналіз змісту поняття «суб'єкт». Суб'єктом, на думку Р. Декарта, є мислячий і діючий на розумній підставі індивід, що має певну автономію та внутрішню стимульовану активність в межах дії механізму жорсткого детермінізму, що визначає поведінку людини.

С. Л. Рубінштейн основною ознакою суб'єкта вважав його здатність до саморозвитку, самовизначення, самовдосконалення, тобто здатність досягати вищого рівня свого розвитку та ідеалу. «Вихідна специфіка людини, людського існування полягає в тому, що в загальну детермінацію буття включається не свідомість сама по собі, а людина як істота, що пізнає світ, суб'єкт не тільки свідомості, але й дії» [78, С. 358].

На багаторівневу структуру суб'єктності вказував Р. Харрі: «Найбільш загальною вимогою до будь-якої істоти, щоб її можна було вважати суб'єктом, є те, щоб вона володіла певним ступенем автономії. Під цим я розумію, що її поведінка (дії та акти) неповністю детерміновані умовами її безпосереднього оточення» [104, С. 246].

А. В. Брушлінський, В. М. Русалов суб'єктність розглядають як найвищий рівень розвитку властивостей людини як особистості та індивідуальності. А. В. Брушлінський наголошує, що будь-яка людина суб'єктом не народжується, а стає у процесі своєї діяльності, спілкування та інших видів активності. Суб'єкт – це людина на вищому рівні активності, цілісності, системності, автономності тощо. Для суб'єкта навколишня дійсність виступає як система подразників, з якими він взаємодіє на рівні реакцій, і сигнальних подразників, але насамперед як об'єкт дії та пізнання, а інші люди виступають для неї теж суб'єктами. На відміну від інших психологів, А. В. Брушлінський вважає, що «суб'єкт – це найбільш широке, всеосяжне поняття людини, узагальнено розкриває єдність, що нерозривно розвивається, всіх її якостей: природних, соціальних, громадських, індивідуальних тощо. Особистість, навпаки, менш широке визначення людського індивіда» [13, С. 6]. «Трактування людини як суб'єкта, – пише А. В. Брушлінський, – допомагає цілісно, системно розкрити її специфічну активність у всіх видах взаємодії зі світом (практичного, суто духовного тощо). У процесі дорослішання все більш значуще місце займають саморозвиток, самовиховання, самоформування і,

відповідно, більшого значення набувають внутрішні умови, лише через які завжди й діють зовнішні причини, впливи тощо» [14, С. 4].

К. А. Абульханова-Славська стверджує, що «найважливіша з усіх якостей людини – бути суб'єктом, тобто творцем своєї історії, вершителем свого життєвого шляху. Це означає – ініціювати та здійснювати спочатку практичну діяльність, спілкування, поведінку, пізнання, споглядання та інші види специфічної активності, творчої та моральної, домагатися необхідних результатів». При цьому активність визначається нею як «спосіб самовираження і самоздійснення особистості, при якому забезпечується і зберігається її суб'єктність» [1].

Д. А. Леонт'єв як найбільш глибинні прояви суб'єктності виокремлює увагу та контроль над впливами, у тому числі власними мотивами і почуттями, які зазвичай керують нашими діями, минаючи свідомий контроль; зміну власного способу життя та ідентичності.

До передумов суб'єктності він зараховує:

- здатність репрезентувати більш широкий спектр можливих варіантів майбутнього, ніж ті, які можуть бути реалізовані;
- здатність здійснити будь-яку обрану їх підмножину, а також перервати будь-яку розпочату дію [48].
- Суб'єктність повинна виражатися в:
- усвідомленні власної значущості, відповідальності за результати діяльності;
- умінні робити моральний вибір у складних ситуаціях;
- здатності до рефлексії, самовдосконалення, самореалізації;
- сформованості власної ціннісно-сміслової установки.

Аналізуючи різні підходи до інтерпретації суб'єктності в різних теоретичних психологічних школах, А. А. Митькин зауважує, що суб'єктність характеризується системною багатомірністю, активністю, цілісністю, автономністю. «Суб'єктність визначається як здатність людини керувати своїми діями, планувати способи дій, реалізовувати намічені програми, контролювати хід і оцінювати результати своїх дій» [55, С. 6].

Узагальнюючи вищезазначене, можна стверджувати, що суб'єктність у сучасній психології розглядається як цілісна характеристика активності людини, що має особливу значимість при залученні її до різних видів діяльності, що вимагають підвищеної відповідальності, максимальної мобілізованості в критичних ситуаціях. Для суб'єкта об'єктом психічної активності виступає його власна психіка у функціонуванні та розвитку. При цьому регуляцію процесів розвитку власних структур і нарощування відповідних потенцій здійснює сам суб'єкт як на свідомому, так і на неусвідомлюваному рівнях, а не зовнішні сили.

У зарубіжній психології уявлення про прояви суб'єктності, тобто асертивності, обумовлені різними підходами до пояснення внутрішньої активності особистості (Е. Десі та ін.).

Таким чином, суб'єкт постає перед нами як асертивний індивід, що має високий рівень інтернальності, інтенціональності, рефлексивності, внутрішнього локусу контролю та здатний усвідомлено керувати своїми діями за будь-яких зовнішніх умов і обставин.

У психології асертивність як основна властивість суб'єкта, будучи інтегральною характеристикою активності людини, асоціюється з цілеспрямованим, самостійним, незалежним, ініціативним, наполегливим, вимогливим, рішучим, «пробивним», впевненим типом особистості. Асертивна людина відрізняється готовністю приймати рішення в ситуаціях невизначеності та нести відповідальність за свої дії, а також конструктивним підходом до вирішення проблем. Асертивність проявляється в умінні вийти за межі свого «Я», знаходити в несприятливих ситуаціях позитивні моменти та хорошій соціальній та особистісній адаптації до існуючих умов. Асертивність сприяє успішній діяльності, якщо людина при цьому є розумною, раціональною, мислячою, знаючою, вдумливою, розвиненою, ерудованою в різних сферах діяльності.

Асертивна людина відрізняється високим рівнем мотивації досягнення успіху, який виражається у стійкій потребі досягти високих результатів у будь-якій справі, прагненні зробити роботу швидко, якісно та на високому рівні. Ці якості у неї мають генералізований характер і проявляються у будь-якій ситуації, незалежно від характеру її змісту. Напрямок прояву асертивності визначається ціннісними орієнтаціями людини.

Асертивність людини може бути і негативною, коли людина будь-якими шляхами і засобами прагне до досягнення власних цілей асоціального характеру. Негативна асертивність може проявлятися в безкомпромісності, агресивності, авторитарності, амбітності, відсутності самокритичності, завищеній самооцінці, зайвій самовпевненості, упертості, афективності, ослабленні морально-етичних бар'єрів у взаєминах з оточуючими людьми, екстрапунітивності (схильності шукати причину невдач в обставинах або оточуючих людях).

А. Бандура вважав, що впевнені в собі люди (асертивні) виявляють більшу ефективність у творчому аналізі ситуацій. Він увів у науковий обіг поняття «самоефективність», через яке можна розглядати асертивність [7]. Самоефективність індивіда проявляється у здібностях та вміннях, які дозволяють:

- усвідомити і зрозуміти зміст проблеми;
- створювати альтернативні ситуації;
- концептуалізувати релевантні засоби досягнення мети;
- передбачати наслідки прийняття рішення;
- реалізувати прийняте рішення;
- самостійно контролювати поведінку і за необхідності змінювати рішення та цілі.

Асертивні люди, будучи «самоефективними», найбільш здатні до адаптації в невизначених ситуаціях, оскільки вони вміють прогнозувати результати майбутніх дій на основі всебічного аналізу різних результатів розвитку подій, відрізняються гнучкістю, здатністю переорієнтуватися на альтернативні способи вирішення проблем.

Близьким до суб'єктності за змістом є поняття самості, що характеризує асертивність людини. Зміст цього поняття спочатку роз'яснювався К. Юнгом із застосуванням принципу ентропії у психології, згідно з яким розподіл енергії в психіці прагне до рівноваги. Ідеальний стан цілісної функціональної системи організму – самість, що завдяки своїй трансцендентній функції здатна забезпечити досягнення намічених цілей індивіда. Е. Фромм вважав, що асертивність індивіда можна характеризувати як прагнення до трансценденції. На його думку, завдяки прагненню до трансценденції людські потреби піднімаються над своєю тваринною природою, а людина стає творцем.

Відповідно до принципу активності у психології, асертивність суб'єкта спонукає його приймати рішення діяти в умовах невизначеності та ризику з максимальним використанням власного особистісно-інтелектуального потенціалу.

Позитивна асертивність як компонент суб'єктності реально проявляється за наявності свободи дій у заповзятливості людини в межах законів соціуму при дотриманні правових та етичних норм. Заповзятливість – це здатність швидко трансформуватися й адаптуватися до нових умов, інноваційної діяльності.

Асертивні дії людини підтримуються її переконаністю в їх адекватності та ефективності. Як зазначає Л. Б. Шнейдер, «переконаність людей у своїй ефективності впливає на рівень їх мотивації, що відображається у величині та тривалості прикладених зусиль щодо виконання завдання, вона дозволяє не послаблювати зусилля, необхідні для досягнення успіху, і швидко відновлювати впевненість у собі в ситуаціях невдач» [100, С. 108].

Можна стверджувати, що ефективність асертивних дій людини залежить від наявності у людини досить високого рівня розвитку універсальних психологічних якостей, таких як її інтелектуальні, комунікативні, вольові властивості. Отже, можна зробити висновок, що асертивність і копінг-стратегії тісно пов'язані як і з життєвими завданнями особистості, так і між собою. Тобто наявність у людини такого явища як асертивність буде допомагати у формуванні узгодженості життєвих завдань особистості.

4.5. Емпіричне дослідження копінг-стратегій та асертивності як чинників формування узгодженості життєвих завдань у школярів, які належать до професійно спрямованих Інтернет-спільнот

У роботі використовується комплекс психологічних методів, вибір яких залежав від змісту проблеми, що вивчалася, та етапу дослідження. Для розв'язання поставлених завдань та перевірки гіпотези було застосовано загальнонаукові методи теоретичного та емпіричного дослідження, зокрема аналіз основних понять, систематизація матеріалу, порівняння й узагальнення даних тощо.

У даному емпіричному дослідженні, згідно з планом, було використано шість психодіагностичних методик.

1. Методика «Способи поведінки подолання» на визначення копінг-стратегій Р. Лазаруса і С. Фолкмана, адаптована Т. Л. Крюковой, Е. В. Куфтяк, М. С. Замишляєвою.

2. Каузометрія О. О. Кроніка.

3. Методика на визначення рівня асертивності (А. Карелін).

4. Тест СЖО (смысло-життєві орієнтації), адаптований Д. А. Леонтьєвим.

5. Опитувальник ЖЗО (життєві завдання особистості) розроблений під керівництвом Т. М. Титаренко.

6. Опитувальник РСК (рівень суб'єктивного контролю) Дж. Роттера.

Далі буде подано опис вищезазначених методик.

Методика «Способи поведінки подолання» на визначення копінг-стратегій Р. Лазаруса і С. Фолкмана (адаптована Т. Л. Крюковой, Е. В. Куфтяк, М. С. Замишляєвою) призначена для визначення копінг-механізмів, способів подолання труднощів у різноманітних сферах психічної діяльності, копінг-стратегій. Досліджуваному пропонується 50 тверджень, що стосуються поведінки у складній життєвій ситуації. Досліджуваний повинен оцінити як часто дані варіанти поведінки проявляються у нього (ніколи – 0 балів, рідко – 1 бал, інколи – 2 бали, часто – 3 бали). Можна визначити загальний рівень адаптованості копінга, а також рівень адаптованості копінгів за такими шкалами: конфронтаційний копінг, дистанціювання, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності, втеча-уникнення, планування вирішення проблеми і позитивна переоцінка.

Каузометрія О. О. Кроніка призначена для визначення рівня адаптації, суб'єктивної насиченості життя. Досліджуваному пропонується написати 10 найголовніших подій (як минулих, так і майбутніх) у його житті у хронологічній послідовності. Після цього стрілочками показати зв'язок між ними. Отже, аналізуючи отримані в результаті застосування цієї методики результати, ми можемо побачити рівень адаптації (співвідношення подій минулих і майбутніх, відсоток травматичних

подій), сфери, які є головними для досліджуваного (сім'я, навчання, робота, кар'єра тощо).

Методика на визначення рівня асертивності (А. Карелін) тест призначений для оцінки рівня сформованості асертивності в особистості. Досліджуваному пропонується 24 твердження, він повинен поставити «+», якщо погоджується із ним, і «-», якщо не погоджується. Опитувальник дозволяє підрахувати кількість набраних балів за трьома шкалами. Інтерпретація результатів здійснюється виходячи з того, яка шкала набрала найбільшу кількість балів, а яка – найменшу.

Тест СЖО (смісло-життєві орієнтації), адаптований Д. А. Леонтєвим, призначений для дослідження уявлень людини про майбутнє життя за такими характеристиками, як наявність чи відсутність цілей у майбутньому, осмисленість життєвої перспективи, інтерес до життя, задоволеність життям, уявлення про себе як активної та сильної особистості, яка самостійно приймає рішення та контролює власне життя. Досліджуваному пропонується 20 пар протилежних за змістом тверджень, потрібно вибрати одне з двох, яке, на їх думку, більше відповідає дійсності, і підкреслити одну із цифр (1, 2, 3) залежно від того, наскільки впевнені у виборі (або 0, якщо обидва твердження однаково вірні). Підраховується сумарний бал за всіма твердженнями, при чому суттєвим є те, з якою визначеністю досліджуваний відповідав на запитання. Ступені 2 та 3 відповідають сформованості уявлень про життя, а ступені 0 та 1 свідчать про те, що досліджуваний нечітко уявляє собі різницю між названими полюсами. Також можна здійснити аналіз за такими блоками тверджень, як осмисленість цілей та інтерес до життя.

Опитувальник ЖЗО (життєві завдання особистості), розроблений під керівництвом Т. М. Титаренко, призначений для визначення особливостей побудови життєвих завдань. Досліджуваному пропонується 87 тверджень, потрібно напроти кожного з них зазначити свою згоду чи незгоду із запропонованим твердженням. Опитувальник дозволяє підрахувати кількість набраних балів за шістьма шкалами. Перша шкала – мотивація життєвих завдань – складається із таких підшкал: 1) мотивація матеріального задоволення, гроші, комфорт; 2) мотивація досягнення успіху, престижу, влади, визнання; 3) мотивація самоконституювання; 4) мотивація творчості; 5) локалізація життєвих завдань за сферами (сім'я, навчання та робота, здоров'я, друзі). Друга шкала – структурованість часу – складається з таких підшкал: 1) наявність структурування часу; 2) віддаленість структурування («сьогодні», «один рік», «п'ять років», «40–50 років», «усе життя»). Третя шкала – ставлення до майбутнього; четверта – суб'єктна активність. П'ята шкала – операціональні характеристики життєвих завдань – складається із таких підшкал: 1) стратегія; 2) стійкість; 3) цілісність життя; 4) гнучкість; 5) активність/виснажливість. І, нарешті, шоста шкала – шкала брехні.

Опитувальник РСК (рівень суб'єктивного контролю) Дж. Роттера дозволяє ефективно оцінити чи сформований у досліджуваного рівень суб'єктивного контролю над різноманітними життєвими ситуаціями. За цією методикою, розробленою в НДІ ім. Бехтерева на основі шкали локусу контролю Дж. Роттера, оцінюється, в якій мірі людина готова брати на себе відповідальність за те, що відбувається з нею та навколо неї. Досліджуваному пропонується 44 твердження, відповіді на які засвідчують те, який рівень суб'єктивного контролю у даної людини. З кожним із цих тверджень досліджуваний повинен висловити свою згоду чи незгоду. З метою підвищення достовірності результатів опитувальник збалансовано за такими параметрами: інтернальність/екстернальність, емоційна ознака, направленість атрибутів. Потрібно проаналізувати кількісно та якісно показники РСК за сімома шкалами, порівнюючи результати з нормою: 1) загальна інтернальність; 2) інтернальність у сфері досягнень; 3) інтернальність у сфері невдач; 4) інтернальність у сімейних взаєминах; 5) інтернальність у виробничих відносинах; 6) інтернальність у міжособистісних стосунках; 7) інтернальність у сфері здоров'я.

Далі опишемо етапи та процедуру проведення емпіричного дослідження.

Отже, зазначене дослідження складається з чотирьох етапів:

- 1) обрання методичного матеріалу;
- 2) визначення робочого положення дослідження;
- 3) опитування досліджуваних;
- 4) обробка й аналіз результатів дослідження.

На *першому* етапі проводився вибір методик, які було застосовано у процесі дослідження копінг-стратегій та асертивності як чинників формування узгодженості життєвих завдань у студентів-психологів, що здобувають першу та другу вищу освіту, а саме: визначення копінг-механізмів, способів подолання труднощів у різноманітних сферах психічної діяльності, копінг-стратегій; визначення рівня адаптації, суб'єктивної насиченості життя; оцінка рівня сформованості асертивності в особистості; дослідження уявлень людини про майбутнє життя за такими характеристикам, як наявність чи відсутність цілей у майбутньому, осмисленість життєвої перспективи, інтерес до життя, задоволеність життям, уявлення про себе як активної та сильної особистості, яка самостійно приймає рішення та контролює власне життя; визначення особливостей побудови життєвих завдань та рівня суб'єктивного контролю особистості над різноманітними життєвими ситуаціями.

На *другому* етапі емпіричного дослідження було визначено наступні завдання дослідження.

1. Встановити наявність зв'язку між життєвими завданнями особистості, копінг-стратегіями та рівнем асертивності, адаптивний та

високий рівень яких виступає чинниками формування узгодженості життєвих завдань особистості.

2. Встановити та обґрунтувати, що поєднання високого рівня сформованості уявлень про життя (усвідомленість цілей та наявність інтересу до життя) з високим рівнем адаптації до життя та його суб'єктивною насиченістю є наслідками узгодженості життєвих завдань особистості.

3. На основі проведеного дослідження визначити портрет респондента, якому рекомендована участь у тренінговій програмі; на основі портрету відібрати респондентів для участі у тренінгу особистісного зростання.

4. Розробити програму особистісного зростання, що має на меті сформуванню узгодженості життєвих завдань особистості.

Третій етап базувався на формуванні вибірки. Для нашого дослідження вибірка становить 120 респондентів: 60 підлітків, які належать до груп професійного спрямування в Інтернет-мережах, і 60 підлітків, які спілкуються в Інтернеті, але не у професійних спільнотах.

Провівши психологічне дослідження, ми опрацювали дані шляхом якісного та кількісного аналізу за допомогою методу експертних оцінок, методів SPSS та можливостей програми Excel, а саме:

1) для визначення узгодженості життєвих завдань за сферами ми методом експертних оцінок виставили бали за 10-бальною шкалою;

2) для встановлення зв'язку між рівнем адаптивності копінг-стратегій і рівнем узгодженості життєвих завдань за сферами ми використали метод парних кореляцій у програмі SPSS;

3) для встановлення зв'язку між рівнем асертивності та рівнем узгодженості життєвих завдань за сферами ми використали метод порівняння середніх значень у програмі SPSS;

4) для встановлення зв'язку між рівнем суб'єктивного контролю та рівнем узгодженості життєвих завдань за сферами ми використали метод парних кореляцій у програмі SPSS;

5) методом парної кореляції в SPSS прослідкували наявність зв'язків між даними методик «Рівень смисло-життєвих орієнтацій», «Каузометрія О. О. Кроніка» та «ЖЗО Т. М. Титаренко».

6) методом ієрархічного кластерного аналізу в SPSS ми розподілили респондентів на групи залежно від таких параметрів, як рівень смисло-життєвих орієнтацій, осмисленість цілей, інтерес до життя та узгодженість життєвих завдань за сферами (дані методик «Рівень смисло-життєвих орієнтацій», «Каузометрія О. О. Кроніка» та «ЖЗО Т. М. Титаренко»);

7) на основі аналізу результатів проведеного дослідження за допомогою програми Excel ми розробили портрет особистості, для якої згодом було розроблено програму особистісного зростання, що має на меті сформуванню узгодженості життєвих завдань особистості.

У процесі дослідження було поставлено задачу встановити наявність зв'язку між узгодженістю ЖЗО, копінг-стратегіями та рівнем асертивності, адаптивний та високий рівні яких виступають чинниками формування узгодженості ЖЗО.

Для цього, по-перше, необхідно визначити рівень узгодженості життєвих завдань особистості обдарованого підлітка.

Для визначення узгодженості життєвих завдань за сферами ми методом експертних оцінок проставили за 10-бальною шкалою оцінки, які визначають рівень узгодженості життєвих завдань за сферами, де 10 – узгоджене завдання, 0 – неузгоджене. Також порівнювалися результати методики «Каузометрія О. О. Кроніка» та опитувальника ЖЗО (життєві завдання особистості), розробленого під керівництвом Т. М. Титаренко, за шкалами таких «сфер»: «сім'я», «навчання та робота», «здоров'я» та «друзі». Тобто за однією сферою можна набрати максимум 10 балів, усього сфер – чотири, отже, максимальний бал – 40. Далі бали було переведено у відсотки: вище 75 % – високий рівень узгодженості; 50–74 % – середній рівень узгодженості.

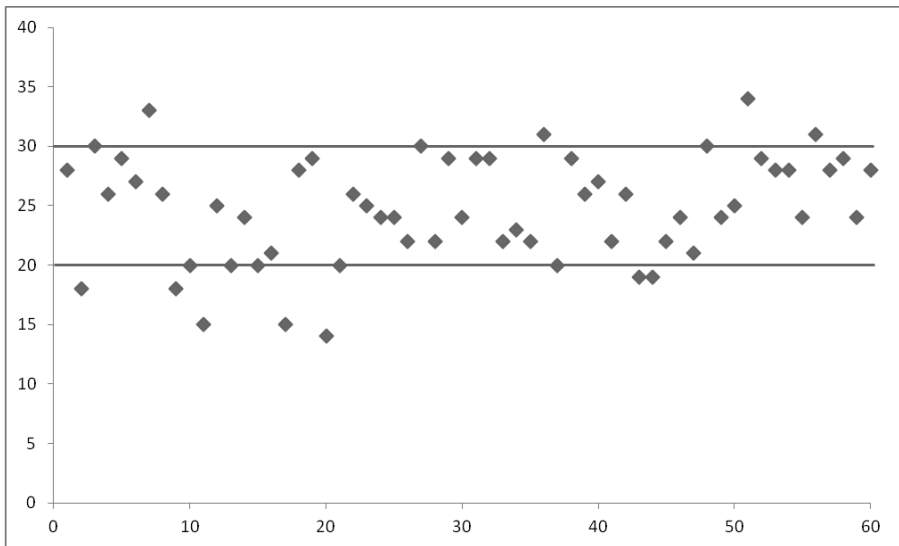

Рис. 4.1. Рівень узгодженості ЖЗО за сферами (користувачі)

Дані рис. 4.1 та 4.2 свідчать, що підлітки-користувачі мають менший діапазон розкиду даних, переважно всі дані зосереджені на середньому рівні узгодженості життєвих завдань. Некористувачі мають значно більший діапазон розкиду даних.

Для встановлення зв'язку між рівнем адаптивності копінг-стратегій та рівнем узгодженості життєвих завдань за сферами ми використали метод парних кореляцій у програмі SPSS.

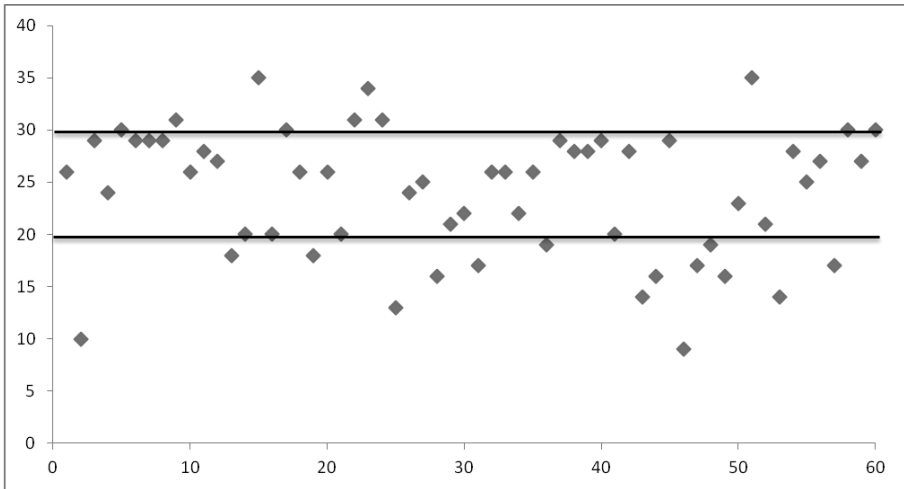

Рис. 4.2. Рівень узгодженості ЖЗО за сферами (некористувачі)

Таблиця 4.1

Зв'язок між копінг-стратегіями та рівнем узгодженості ЖЗО за сферами

Вид копінгу	Узгодженість ЖЗО за сферами
Конфронтаційний	-,268**
Дистанціювання	-,081
Самоконтроль	-,250**
Пошук соціальної підтримки	-,207*
Прийняття відповідальності	-,024
Втеча-уникнення	-,095
Планування вирішення проблеми	-,191*
Позитивна переоцінка	-,249**

Примітка: ** – кореляція значима на рівні 0,01 (2-сторон.); * – кореляція значима на рівні 0,05 (2-сторон.).

Аналізуючи отримані дані, можна побачити, що п'ять із восьми копінг-стратегій корелюють із рівнем узгодженості ЖЗО за сферами, однак такий зв'язок слабкий. Це може пояснюватись тим, що чинниками формування узгодженості ЖЗО виступає значна кількість змінних, таких як вік, стать, рівень освіти тощо. Ми маємо обернено пропорційний зв'язок таких копінг-стратегій, як конфронтація, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, планування вирішення проблеми та позитивна переоцінка. Це означає, що чим більший рівень копінгу, що свідчить про дезадаптивність, тим менш узгоджені життєві завдання за сферами. Отже, аналізуючи отримані результати, можна сказати, що гіпотеза підтвердилась, але частково.

Копінг-стратегія «конфронтація» означає, що проблема вирішується за рахунок не завжди ціленаправленої поведінкової активності. Тобто копінг полягає в тому, що енергія направляється не на вирішення проблеми, а на здійснення певних дій, не пов'язаних з нею. Чим більший рівень дезадаптації копінга, тим більша ймовірність, що життєві завдання за сферами будуть неузгоджені.

Копінг-стратегія «самоконтроль» означає, що негативні переживання долаються за рахунок їх пригнічення та стримування емоцій, мінімізації їх впливу на сприйняття ситуації. Отже, чим більше людина стримує себе, пригнічує власні емоції, тим більша ймовірність, що це негативно вплине на формування узгодженості життєвих завдань.

Копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки» означає, що проблема вирішується за рахунок залучення зовнішніх (соціальних) ресурсів, пошуку інформаційної, емоційної та дієвої підтримки. Отже, чим більше людина знаходить ресурсів у собі, а не зовні, тим більша ймовірність, що це позитивно вплине на формування узгодженості її життєвих завдань.

Копінг-стратегія «планування вирішення проблеми» означає, що подолання проблеми відбувається за рахунок ціленаправленого аналізу ситуації та можливих варіантів поведінки, вироблення стратегії вирішення проблеми, планування власних дій з врахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду та наявних ресурсів. На рівні дезадаптації ця копінг-стратегія означає, що людина замість того, щоб відчутти проблему зсередини, починає бути якомога більш об'єктивною та аналізувати себе ніби зі сторони. Однак вона може упустити чинник унікальності ситуації та ролі себе в цій ситуації. Тобто надлишкова об'єктивізація може негативно вплинути на формування узгодженості життєвих завдань.

Копінг-стратегія «позитивна переоцінка» означає, що негативні переживання долаються за рахунок позитивного переосмислення проблемної ситуації, розгляду її як стимулу для подальшого особистісного зростання. Характерною є орієнтованість на занадто філософське осмислення, що позбавлене особистісного фактору. Високий рівень дезадаптивності цього копінгу є одним із чинників, що може негативно вплинути на формування узгодженості життєвих завдань.

Для встановлення зв'язку між рівнем асертивності та рівнем узгодженості життєвих завдань за сферами ми використали метод порівняння середніх значень у програмі SPSS.

Отже, за даними рис. 4.3 можемо зробити висновок, переважна більшість респондентів (81 %) має високий рівень асертивності.

У процесі дослідження було отримано середні значення асертивності та рівня узгодженості ЖЗО за сферами (табл. 4.2), аналіз яких свідчить, що, по-перше, середній показник рівня узгодженості завдань за всією вибіркою становить 24,40; середній рівень узгодженості

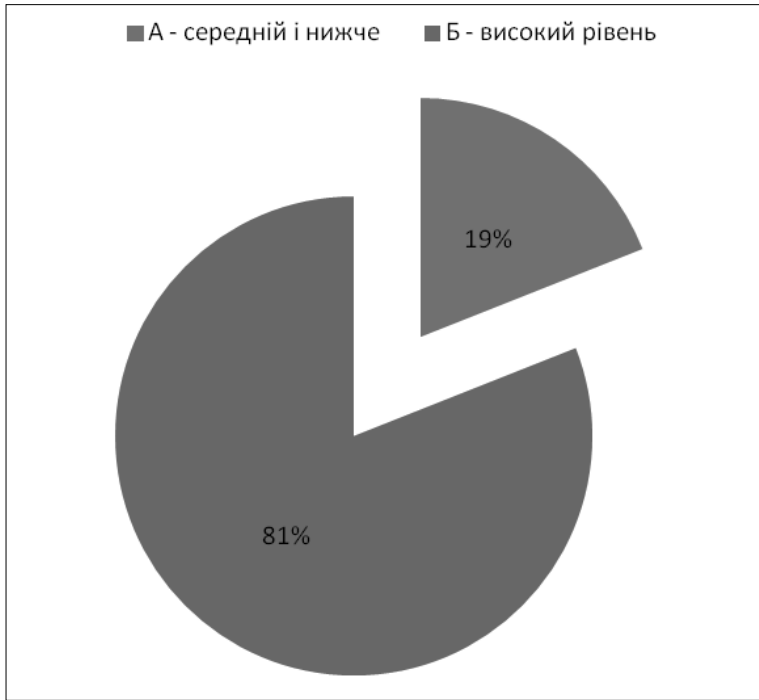

Рис. 4.3. Рівень асертивності

Таблиця 4.2

Середні значення асертивності та рівня узгодженості ЖЗО за сферами

Рівень асертивності	Рівень узгодженості ЖЗО за сферами
А (середній і нижче рівень асертивності)	22,52
Б (високий рівень асертивності)	24,85
Загальний	24,40

завдань відповідно до методики – 20. Тобто в цілому респонденти мають рівень узгодженості завдань вище середнього. По-друге, середній рівень узгодженості ЖЗО за сферами у групі Б становить 24,85. Це означає, що респонденти, які входять у групу Б, мають рівень узгодженості життєвих завдань особистості вище середнього за вибіркою. Оскільки кількість респондентів у групі Б є переважаючою, то цей показник близький до середнього за всією вибіркою. Група Б означає високий рівень асертивності. Тобто респонденти, що мають високий рівень асертивності, також мають рівень узгодженості завдань вище середнього. По-третє, середній рівень узгодженості ЖЗО за сферами у групі А становить 22,52.

Група А означає, що респондент має середній рівень асертивності. Отже, респонденти, які мають середній і нижче рівень асертивності, мають також рівень узгодженості життєвих завдань за сферами нижче середнього. Хоч різниця між показниками незначна, але все-таки є. Отже, можна зробити висновок, що чим більший рівень асертивності, тим більша ймовірність, що респондент буде мати рівень узгодженості життєвих завдань вище середнього. І, відповідно, чим нижчий рівень асертивності, тим більша ймовірність, що респондент буде мати рівень узгодженості життєвих завдань за сферами нижче середнього. Також отримані дані можна пояснити тим, що, по-перше, в Україні ще немає єдиної методики визначення рівня асертивності, яку було б визнано на державному та міжнародному рівнях, а отже, є попит на розробку та впровадження такої методики в Україні. У нас є припущення, що використання більш надійної та валідної методики засвідчило б кращі результати і підтвердило б нашу гіпотезу. По-друге, роблячи теоретичний огляд літератури в першому розділі, ми прийшли до висновку, що для забезпечення формування узгодженості ЖЗО оптимальним рівнем асертивності буде не високий рівень, а вище середнього, тому що надто високий рівень асертивності свідчить більше про самовпевненість, неадекватно завищену самооцінку та відсутність критичності стосовно себе. Отже, наше припущення частково підтвердилось.

Також наявна слабка кореляція (-,184*) між типом суб'єктивного контролю та рівнем узгодженості життєвих завдань особистості за сферами (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

**Кореляція рівня суб'єктивного контролю
та рівня узгодженості ЖЗО за сферами**

РСК	Узгодженість ЖЗО за сферами
Рівень суб'єктивного контролю	0,095
Тип суб'єктивного контролю	-,184*

Якщо у людини інтернальний тип, то існує ймовірність, що у неї будуть узгоджені життєві завдання за сферами; якщо екстернальний – життєві завдання за сферами будуть неузгоджені. Людина, яка має інтернальний тип суб'єктивного контролю, вважає, що всі події, які з нею відбуваються, залежать від її особистісних якостей та є закономірними наслідками її власної діяльності. Це виступає одним із чинників, що пливають на формування узгодженості ЖЗО. І, навпаки, людина з екстернальним типом вважає, що її успіхи та невдачі залежать від зовнішніх обставин, дій інших людей, удачі, випадковості тощо. Це буде одним із чинників, що негативно впливають на формування узгодженості життєвих завдань.

Можна зробити висновок, що наша гіпотеза частково підтвердилась. На формування узгодженості життєвих завдань особистості дійсно обернено пропорційно впливає рівень адаптивності певних копінг-стратегій (конфронтаційний, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, планування вирішення проблеми, позитивна переоцінка) та прямо пропорційно – рівень асертивності, але спостерігається слабка кореляція. Це може пояснюватись тим, що, окрім асертивності та копінг-стратегій, на узгодженість життєвих завдань можуть впливати інші чинники. Також частково на узгодженість життєвих завдань за сферами впливає тип суб'єктивного контролю. Якщо у людини інтернальний тип, то існує ймовірність, що у неї будуть узгоджені життєві завдання за сферами.

Ще однією задачею, яку ми ставили перед собою, є встановити та обґрунтувати, що поєднання високого рівня сформованості уявлень про життя (усвідомленість цілей та наявність інтересу до життя) з високим рівнем адаптації до життя та його суб'єктивною насиченістю є наслідками узгодженості життєвих завдань особистості.

Для того, щоб виконати поставлене перед нами завдання, нами було побудовано графік, що ілюструє середній показник структурованості часу життя для студентів-психологів, які здобувають першу та другу вищу освіту, тобто для всієї вибірки (рис. 4.4).

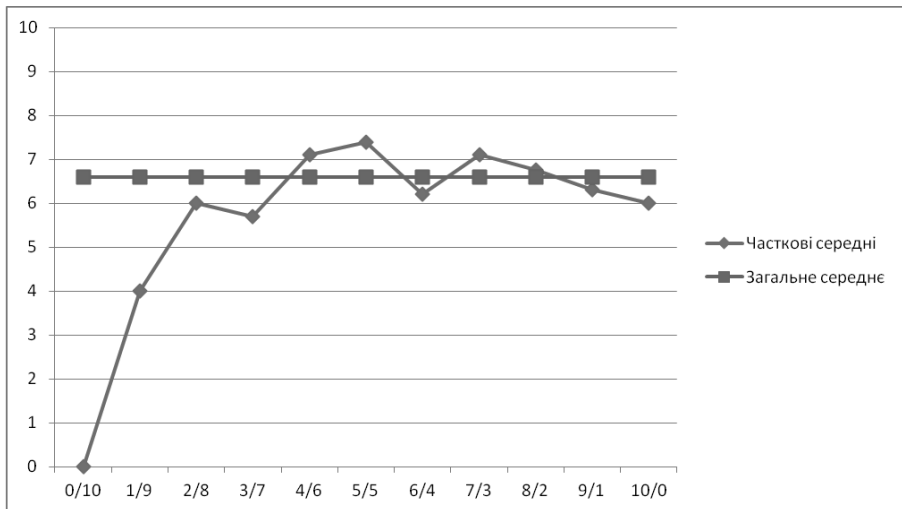

Рис. 4.4. Середній показник (частковий та загальний) структурованості часу життя

Для кожної окремої групи респондентів, які були сформовані відповідно до їхнього розподілу життєво важливих подій на минулі та майбутні, було підраховано середнє значення структурованості часу життя. На рис. 4.4 по вісі У можемо побачити дані за результатами методики

«ЖЗО Т. М. Титаренко», а саме – за шкалою структурованості часу життя. По вісі Х ми можемо побачити результати за методикою «Каузометрія О. О. Кроніка», а саме – розподіл подій на минулі та майбутні. Червоною лінією позначено загальне середнє значення структурованості часу життя для всієї вибірки – 6,6. Аналізуючи отримані результати, можемо сказати, що у процесі розподілу життєво важливих подій у межах від 4/6 до 8/2 можна з високою вірогідністю сказати, що значення структурованості часу життя буде вище середнього, тобто вище 6,6.

Методом парної кореляції в SPSS було розглянуто наявність зв'язків між даними методик «Рівень смисло-життєвих орієнтацій», «Каузометрія О. О. Кроніка» та «ЖЗО Т. М. Титаренко».

Таблиця 4.4

**Кореляція рівня смисло-життєвих орієнтацій
із осмисленістю цілей, інтересом до життя та рівнем
узгодженості життєвих завдань за сферами**

	Вид кореляції	Рівень смисло-життєвих орієнтацій	Осмисленість цілей СЖО	Інтерес до життя	Рівень узгодженості ЖЗО за сферами
Рівень смисло-життєвих орієнтацій	Кореляція Пірсона	1	,555**	,394**	,758**
Осмисленість цілей СЖО	Кореляція Пірсона	,555**	1	,551**	,377**
Інтерес до життя	Кореляція Пірсона	,394**	,551**	1	,271**
Рівень узгодженості ЖЗО за сферами	Кореляція Пірсона	,758**	,377**	,271**	1

За даними табл. 4.4, можемо констатувати, що всі шкали тісно пов'язані між собою та мають прямо пропорційний зв'язок. Тобто чим вищий у респондента рівень сенсо-життєвих орієнтацій, тим, відповідно, буде вищий рівень осмисленості цілей та інтерес до життя. Осмисленість цілей смисло-життєвих орієнтацій прямо пропорційно пов'язана із загальним рівнем смисло-життєвих орієнтацій. Спостерігається зв'язок середньої сили. Чим більший у респондента рівень смисло-життєвих орієнтацій, тим, відповідно, буде більший ступінь осмисленості цілей. Осмисленість цілей також корелює з інтересом до життя (середній зв'язок). Ступінь вираженості наявності інтересу до життя має прямий зв'язок (нижче середнього) із загальним рівнем смисло-життєвих орієнтацій.

Цікавим є те, що рівень узгодженості життєвих завдань за сферами досить сильно корелює із рівнем смисло-життєвих орієнтацій. Спостереігається прямо пропорційний, досить сильний зв'язок (,758**). З цього випливає, що для людини, у якої досить високий рівень смисло-життєвих орієнтацій, існує висока ймовірність того, що у неї будуть узгоджені життєві завдання за сферами. Також наявна прямо пропорційна кореляція нижче середньої за силою із підшкалами цієї методики – із наявністю інтересу до життя і з рівнем осмисленості цілей. Чим більше у респондента будуть усвідомлені, осмислені, структуровані цілі, чим більший буде його інтерес до життя, тим більша ймовірність того, що його життєві завдання будуть узгоджені, буде гармонія, не буде протиріч.

За допомогою методу парної кореляції в SPSS ми розглянули зв'язок структурованості часу життя із рівнем смисло-життєвих орієнтацій, наявністю інтересу до життя та осмисленістю цілей (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Кореляція рівня СЖО, осмисленості цілей, інтересу до життя із структурованістю часу життя

	Кореляція	Наявність структурованості часу	Рівень СЖО	Осмисленість цілей	Інтерес до життя
Наявність структурованості часу	Кореляція Пірсона	1	,140	,361**	,342**
Рівень СЖО	Кореляція Пірсона	,140	1	,555**	,394**
Осмисленість цілей	Кореляція Пірсона	,361**	,555**	1	,551**
Інтерес до життя	Кореляція Пірсона	,342**	,394**	,551**	1

Аналізуючи результати, отримані за допомогою методу парної кореляції Пірсона та подані у табл. 4.5, можна зробити висновок, що загальний рівень смисло-життєвих орієнтацій ніяк не корелює із структурованістю часу, але наявна прямо пропорційна нижче середньої кореляція із осмисленістю цілей (,361**) та інтересом до життя (,342**). Тобто у респондента структурованість часу буде тим краще, чим більший у нього буде рівень осмисленості цілей та чим більша наявність інтересу до життя.

Якщо порівнювати дані із даними методики «Каузометрія О. О. Кроніка», то можна зробити припущення, що якщо у респондента кількість минулих подій зазначена в межах 1–3 і 9–10, то його структурованість

часу життя, відповідно, буде не в межах норми. На це буде впливати низький рівень осмисленості цілей і низький інтерес до життя.

Таблиця 4.6

**Кореляція рівня СЖО, осмисленості цілей, інтересу до життя
зі шкалами методики ЖЗО**

	Наявність структу- рування часу	Від- даленість структу- рування	Став- лення до майбут- нього	Стратегія	Стійкість	Актив- ність/ виснаж- ливість
Рівень смысле- життєвих оріента- цій	,460**	,022	,298**	,393**	,306**	,352**
Осмис- леність цілей	,551**	,233*	,211*	,540**	,275**	,337**
Інтерес до життя	,439**	-,061	,331**	,328**	,253**	,339**

Результати, отримані методом парних кореляцій та подані у табл. 4.6, показали, що рівень смисло-життєвих орієнтацій, осмисленість цілей та інтерес до життя тісно пов'язані та прямо пропорційно корелюють із такими шкалами, як наявність структурування часу, ставлення до майбутнього, стратегія, стійкість, активність/виснажливість. Осмисленість цілей також має прямо пропорційний зв'язок із віддаленістю структурування.

Як ми бачимо, переважно це шкали, що стосуються часу, планування життя, цілей та характеристик їх постановки. Спостерігається слабкий зв'язок між тим, наскільки осмислені цілі ставить перед собою респондент і як далеко він планує майбутнє. Чим більш осмислені цілі, тим більш віддалені у часі вони будуть. Звернемо увагу на досить вагомий рівень зв'язку між шкалами смисло-життєвих орієнтацій і високою структурованістю часу. Адже неможливо планувати майбутнє, не знаючи, чого хочеш та яких цілей потрібно досягати. Також стратегія, що розкриває бачення шляхів постановки життєвих завдань за різних

ситуативних і внутрішніх умов, досить сильно прямо пропорційно корелює із осмисленістю цілей. Це також можна пояснити тим, що стратегічне планування неможливе без чіткого бачення та усвідомлення цілей.

Також ми побачили цікавий зв'язок між кількістю майбутніх і минулих подій і наявністю травматичних ситуацій. Чим більше у респондента минулих подій, тим більша ймовірність того, що серед цих подій будуть травматичні. Спостерігається прямо пропорційний зв'язок із минулими подіями і, відповідно, обернено пропорційний із майбутніми подіями. Це можна пояснити тим, що якщо людина зациклена на минулому, то ймовірніше там відбулися травматичні події, які вона ще не відпустила.

Методом ієрархічного кластерного аналізу в SPSS простежили, чи можна досліджуваних розподілити на групи залежно від таких параметрів, як рівень смисло-життєвих орієнтацій, осмисленість цілей, інтерес до життя та узгодженість життєвих завдань за сферами (дані методик «Рівень смисло-життєвих орієнтацій», «Каузометрія О. О. Кроніка» та «ЖЗО Т. М. Титаренко»).

Дані табл. 4.7 свідчать, що у кінцевому підсумку всі респонденти розподілились на два кластери: в перший кластер входить 82 респондента, у другий – 38.

Таблиця 4.7

Average Linkage (Between Groups)

		Частота	Процент	Валідний процент	Кумулятивний процент
Валідні	1	82	68,3	68,3	68,3
	2	38	31,7	31,7	100,0
	Усього	120	100,0	100,0	

За даними табл. 4.8 стає зрозуміло, в чому відмінність між кластерами.

Таблиця 4.8

Розподіл респондентів за двома кластерами

№	Рівень СЖО	Осмисленість цілей	Інтерес до життя	Рівень узгодженості за сферами
1	39,76	8,04	7,07	26,95
2	23,87	5,58	5,63	18,89
Усього	34,73	7,26	6,62	24,40

Аналізуючи отримані результати, можемо зазначити, що респонденти розподілились на два кластери за характеристиками смисло-життєвих орієнтацій та рівнем узгодженості життєвих завдань особистості за сферами. Представникам першого кластера (82 досліджуваних, або 68 %) властивий майже високий рівень смисло-життєвих орієнтацій, висока осмисленість цілей та вище середнього показник інтересу до життя. Також вони мають рівень узгодженості ЖЗО вище середнього – 27. Тобто рівень їх узгодженості життєвих завдань за сферами становить приблизно 68 %.

Другий кластер складається з 38 досліджуваних (32 %), що мають в середньому межовий між низьким та середнім рівень смисло-життєвих орієнтацій, нижче середньої осмисленість цілей та досить низький показник інтересу до життя. Респонденти, які належать до другого кластера, мають нижче середнього рівень узгодженості життєвих завдань особистості за сферами (19 досліджуваних). Тобто рівень їх узгодженості життєвих завдань за сферами приблизно становить 48 %.

Нашим завданням було на основі проведеного дослідження встановити респондентів, які найбільше підходять для участі у тренінгу, та для яких ми будемо розробляти програму особистісного зростання, що має на меті сформувати узгодженість ЖЗО.

На основі аналізу результатів проведеного дослідження ми розробили портрет особистості, для якої буде розроблено програму особистісного зростання, що має на меті сформувати узгодженість життєвих завдань особистості.

Отже, нами було вирішено, що респондент, якому рекомендовано пройти тренінг особистісного зростання, має такі особливості (проаналізовано за ступенем важливості):

- 1) рівень узгодженості ЖЗО – нижче 50 %.
- 2) рівень смисло-життєвих орієнтацій становить менше 25 балів – це менше середнього та низький рівень.
- 3) співвідношення минулих і майбутніх подій знаходиться у межах менше $4/5$ і більше $8/2$, відповідно (тобто, минулих подій у нього 1–3, 9–10).
- 4) такі копінги, як конфронтація, дистанціювання, пошук соціальної підтримки, планування вирішення проблеми, позитивна переоцінка, знаходяться на рівні дезадаптивності (вище 13 балів);
- 5) тип суб'єктивного контролю повинен бути бажано екстернальним або межовим;
- 6) рівень асертивності – бажано середній і нижче (код – 0).

Аналізуючи результати респондентів за методиками та беручи за основу критерій «рекомендовано до участі у тренінгу особистісного зростання», ми виокремили респондентів за першими двома ступенями важливості: рівень узгодженості ЖЗО та рівень смисло-життєвих орієнтацій

Таким чином, ми обрали респондентів, які найбільш оптимально підходять для участі у тренінгу особистісного зростання.

Варто зазначити, що всі респонденти мають обов'язкові критерії: рівень узгодженості ЖЗО у них нижче 50, рівень смисло-життєвих орієнтацій становить менше 25 балів, що свідчить про менше середнього та низький рівень. Також у всіх обраних респондентів копінги знаходяться на рівні дезадаптації, простежується також дезадаптація за розподілом життєво важливих завдань за часовою характеристикою. Рівень асертивності та тип суб'єктивного контролю різняться, адже між узгодженістю ЖЗО і рівнем асертивності та суб'єктивного контролю наявна слабка кореляція.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Отже, нашим завданням було встановити наявність зв'язку між життєвими завданнями особистості, копінг-стратегіями та рівнем асертивності, адаптивний та високий рівень яких виступають чинниками формування узгодженості ЖЗО.

Ми виявили, що чинником формування узгодженості життєвих завдань особистості буде, певною мірою, рівень залученості до Інтернет-спільнот. Тобто існує прямо пропорційний зв'язок між узгодженістю життєвих завдань за сферами та активністю залученості до професійних Інтернет-спільнот.

У процесі дослідження було виявлено, що п'ять із восьми копінг-стратегій корелюють із рівнем узгодженості ЖЗО за сферами, однак такий зв'язок є слабким. Це може пояснюватись тим, що чинниками формування узгодженості ЖЗО виступає значна кількість змінних, таких як вік, стать, рівень освіти тощо. Простежується обернено пропорційний зв'язок таких копінг-стратегій, як конфронтація (-,268**), самоконтроль (-,250**), пошук соціальної підтримки (-,207*), планування вирішення проблеми (-,191*) та позитивна переоцінка (-,249**). Це означає, що чим більший рівень копінгу, що свідчить про дезадаптивність, тим менш узгоджені життєві завдання за сферами. Отже, можна зробити висновок, що гіпотеза підтвердилась, але частково.

Також ми встановили, що чим більший рівень асертивності, тим більша ймовірність, що респондент буде мати рівень узгодженості життєвих завдань вище середнього. І, відповідно, чим нижчий рівень асертивності, тим більша ймовірність, що респондент буде мати рівень узгодженості життєвих завдань за сферами нижче середнього. Зазначений зв'язок дуже слабкий: це може свідчити про те, що, по-перше, в Україні ще немає єдиної методики визначення рівня асертивності, яка визнавалася б на державному та міжнародному рівнях, а отже, є попит на розробку та впровадження такої методики в Україні. У нас є припу-

щення, що використання більш надійної та валідної методики засвідчило б кращі результати, а також підтвердило б нашу гіпотезу. По-друге, ми дійшли висновку, що для забезпечення формування узгодженості ЖЗО оптимальним рівнем асертивності буде не високий, а вище середнього, адже надто високий рівень асертивності свідчить більше про самовпевненість, неадекватно завищену самооцінку та відсутність критичності до себе.

Отже, можна зробити висновок, що наше припущення частково підтвердилось. На формування узгодженості життєвих завдань особистості дійсно обернено пропорційно впливає рівень адаптивності певних копінг-стратегій (конфронтаційний копінг, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, планування вирішення проблеми, позитивна переоцінка) та прямо пропорційно рівень асертивності, але простежується слабка кореляція. Це може пояснюватись тим, що, окрім асертивності та копінг-стратегій, на узгодженість життєвих завдань можуть впливати інші чинники. Також частково на узгодженість життєвих завдань за сферами впливає тип суб'єктивного контролю. Якщо у людини інтернальний тип, то існує ймовірність, що у неї будуть узгоджені життєві завдання за сферами.

Наступним завданням було встановити та обґрунтувати, що поєднання високого рівня сформованості уявлень про життя (усвідомленість цілей та наявність інтересу до життя) з високим рівнем адаптації до життя та його суб'єктивною насиченістю є наслідками узгодженості життєвих завдань особистості.

Здійснивши аналіз отриманих результатів, можемо сказати, що при розподілі життєво важливих подій у межах від 4/6 до 8/2 (минулі/майбутні) можна з високою вірогідністю сказати, що значення структурованості часу життя буде вище середнього, тобто вище 6,6. Наявна нижче середньої прямо пропорційна кореляція із осмисленістю цілей (,361**) та інтересом до життя (,342**). Тобто у респондента структурування часу буде тим краще, чим більше у нього буде рівень осмисленості цілей та чим більша наявність інтересу до життя. Можна зробити припущення, якщо у респондента кількість минулих подій указана в межах 1–3 і 9–10, то його структурованість часу життя, відповідно, буде не в межах норми, на що буде впливати низький рівень осмисленості цілей та низький інтерес до життя.

Результати, отримані методом парних кореляцій, свідчать, що рівень смисло-життєвих орієнтацій, осмисленість цілей та інтерес до життя тісно пов'язані та прямо пропорційно корелюють з такими шкалами, як наявність структурування часу, ставлення до майбутнього, стратегія, стійкість, активність/виснажливність. Осмисленість цілей також має прямо пропорційний зв'язок із віддаленістю структурування.

Також ми виявили цікавий зв'язок між кількістю майбутніх і минулих подій і наявністю травматичних ситуацій. Чим більше у респондента

минулих подій, тим більша ймовірність того, що серед цих подій будуть травматичні. Спостерігається прямо пропорційний зв'язок із минулими подіями ($,296^{**}$) і, відповідно, обернено пропорційний із майбутніми подіями ($-,296^{**}$). Це можна пояснити тим, що якщо людина зациклена на минулому, то ймовірніше там відбулися травматичні події, які вона ще не відпустила.

Також ми розподілили респондентів на дві групи за характеристиками смисло-життєвих орієнтацій та рівнем узгодженості ЖЗО за сферами. Перша група, що складається з 82 досліджуваних (68 %), має майже високий рівень смисло-життєвих орієнтацій, високу осмисленість цілей та вище середнього показник інтересу до життя. Також перший кластер має рівень узгодженості ЖЗО вище середнього – 27. Тобто рівень їх узгодженості життєвих завдань за сферами становить приблизно 68 %.

Рівень узгодженості життєвих завдань за сферами досить сильно корелює з рівнем смисло-життєвих орієнтацій, спостерігається прямо пропорційний, досить сильний зв'язок ($,758^{**}$). З цього випливає, що для людини, у якої досить високий рівень смисло-життєвих орієнтацій, є висока ймовірність того, що у неї будуть узгоджені життєві завдання за сферами. Також наявна прямо пропорційна кореляція нижче середньої за силою із підшкалами цієї методики – з наявністю інтересу до життя та рівнем осмисленості цілей. Чим більше у респондента будуть усвідомлені, осмислені, структуровані цілі, чим більший буде її інтерес до життя, тим більша ймовірність того, що її життєві завдання будуть узгоджені, буде гармонія, не буде протиріч.

Другий кластер складається з 38 чоловік (32 %), які мають в середньому межовий між низьким і середнім рівень смисло-життєвих орієнтацій, нижче середньої осмисленість цілей та досить низький показник інтересу до життя. Респонденти, які належать до другого кластеру, мають нижче середнього рівень узгодженості життєвих завдань особистості за сферами – 19. Тобто рівень їх узгодженості життєвих завдань за сферами приблизно становить 48 %.

Отже, ми виконали друге завдання, під час виконання якого підтвердилась гіпотеза: поєднання високого рівня сформованості уявлень про життя (усвідомленість цілей та наявність інтересу до життя) з високим рівнем адаптації до життя та його суб'єктивною насиченістю є наслідками узгодженості життєвих завдань особистості.

На основі проведеного дослідження було встановлено респондентів, які найбільше підходять для участі у тренінгу, для яких ми в подальшому розробили програму особистісного зростання, що має на меті сформувавши узгодженість життєвих завдань особистості. Було виокремлено основні особливості, якими має володіти респондент, якому рекомендовано взяти участь у тренінгу особистісного зростання.

РОЗДІЛ 5

ПРОФІЛАКТИКА ВИКРИВЛЕНЬ ІНТЕРНЕТ-СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ

5.1. Напрями, форми попередження викривлень віртуальної соціалізації

На стадії формувального експерименту запрошення до участі було розіслано методом випадкових чисел 272 користувачам, які брали участь у констатувальному експерименті, знаходилися на різних етапах Інтернет-соціалізації та мали відхилення цього процесу від нормативного. Запрошення мало наступний вигляд: «Шановний респондент! Просимо Вас взяти участь у наступному етапі наукового дослідження. Яке присвячено ... Свою згоду Ви можете підтвердити за посиланням (зазначається електронна адреса). Після того, як згоду буде підтверджено, Вам буде запропоновано програму дослідження. З повагою, організатори дослідження». З усіх респондентів, яким було розіслано запрошення, дало згоду на участь у формувальному експерименті 145 користувачів. Кожному користувачу було вислано програму формувального експерименту, в якій було зазначено заходи, що планувалося провести, форма участі користувачів у зазначених заходах і час проведення заходу. Якщо йшлося про тренінг або роботу в тимчасовій тематичній групі, користувачам надавалася інструкція щодо реєстрації в цій групі. Зазначимо характеристики вибірки. За віковим складом: підлітки (12–15 років) – 26 респондентів; юнацтво та молодь (16–30 років) – 70, дорослі (31–45 років) – 49 респондентів. Гендерний розподіл: жінки – 79, чоловіки – 66 осіб. За соціальним статусом: учні – 26 респондентів, студенти ВНЗ – 53, ті, що працюють, – 66 респондентів.

Програми спрямовувалися на різні групи досліджуваних з відхиленням перебігу Інтернет-соціалізації та мали вікову специфіку: для підлітків (12–15 років) програми незалежно від етапу Інтернет-соціалізації проводилися в звичайному лекційному та ігровому форматі, включаючи гіпертекстові багатоваріантні онлайн-ігри. Такий спосіб взаємодії з підлітками було обрано внаслідок розуміння того, що необхідно підтримувати інтерес підлітків для засвоєння інформації. Окрім того, було враховано прагнення до самостійності підлітків: інформація не подавалася їм у готовому вигляді, а була представлена як альтернативні рішення, які забезпечували самостійність в отриманні інформації, а гіпертекстовий

формат гри дозволяв у разі неконструктивного вибору повернутися на попередні стадії. Зазначена форма взаємодії передбачала як індивідуальний режим роботи, так і груповий.

Для інших вікових груп використовувалися відомі форми роботи: тренінги, консультації, тематичні групи. Усі програми були спрямовані на збагачення соціального досвіду користувачів на кожному з етапів Інтернет-соціалізації.

На доінтернетному етапі соціалізації необхідними були превентивні програми, спрямовані на оптимізацію процесу Інтернет-соціалізації: формування адекватних уявлень про роль Інтернету у житті людини, підвищення інструментальної компетентності та мотивації до користування Інтернет-простором.

На початковому та основному етапах Інтернет-соціалізації корекції потребувала мотивація користувачів. Відмінність корекції девіантної мотивації на початковому етапі полягала в тому, що ми впливали на споживацькі мотиви, а на основному – ще й на творчі. Окрім того, програму було спрямовано на зміну міфів про Інтернет і адекватні уявлення про його роль.

Система психологічного супроводу передбачала виявлення етапу Інтернет-соціалізації користувачів та його специфіки для даного користувача. З цією метою застосовувалася методика для виявлення наявності мотивації входження в мережу Інтернет, наявності нових мотивів; рівнів інструментальної компетентності (тестові завдання на знання комп'ютера й орієнтацію в Інтернет-просторі, завдання для визначення типу пошукової стратегії користувачів); з'ясовувалися уявлення про роль Інтернету в житті людини. За результатами діагностики обиралася програма, що відповідала виявленому етапу Інтернет-соціалізації користувачів та робилися прогнози ефектів її реалізації. Діагностика проводилася незалежно від того, чи всі респонденти приймали участь і у констатувальному експерименті. Ми звертали увагу на природну динаміку процесу Інтернет-соціалізації. Нами виявлявся рівень інструментальної компетентності учасника формувального експерименту, його пошукова стратегія. Виявлення інструментальної компетентності було необхідним для прийняття рішення про впровадження програм для навчання роботі в Інтернет-просторі. Необхідність виявлення пошукової стратегії викликана розумінням того факту, що невміння швидко знайти необхідний матеріал, обмеження зони пошуку призводить до формування хибного уявлення про роль Інтернету в житті людини та впливає на самооцінку користувача (нічого не можу знайти). Отже, учасникам формувального експерименту пропонувалися завдання, аналогічні тим, які розглянуті у другому розділі.

Для виявлення уявлення респондентів про роль Інтернету в житті людини, враховуючи виявлені у процесі емпіричного дослідження міфи

стосовно ролі Інтернету в житті людини, нами було запропоновано опитувальник «Уявлення про Інтернет». В означеному опитувальнику перелічено всі відомі міфи, зокрема:

1. Інтернет – це інформаційне звалище.
2. Люди втікають в Інтернет від реальності.
3. Інтернет-спілкування потрібно лише самотнім.
4. Користування Інтернетом всіляко шкодить здоров'ю.
5. В Інтернеті ніколи не знаєш, з ким маєш справу.
6. В Інтернеті всі залишаються безкарними.
7. Інтернет – зло.
8. Інтернет – благо.

Для розгляду учасників також пропонувалися конструктивні уявлення:

- в Інтернеті можна проявити свою творчість;
- в Інтернеті можливі випробування;
- Інтернет – велика бібліотека;
- для того, щоб орієнтуватися в Інтернет-просторі, потрібно вчитися;
- Інтернет допомагає встановлювати зв'язки з користувачами із різних місць;
- Інтернет дає можливість економити час;
- потрібно нормувати свою діяльність в Інтернеті;
- Інтернет – допомога в навчанні.

Респондентам пропонувалося вибрати п'ять висловлювань, які б виражали їхнє ставлення до Інтернет-простору. За результатами вибору оцінювалося приєднання користувача або до конструктивних уявлень про роль Інтернету в житті людини, або до міфів.

На доінтернетному етапі у третьому розділі ми дійшли висновків, що мотиви, які виникають у користувачів, можуть бути задоволені і в реальному просторі. Критерієм переходу на початковий етап Інтернет-соціалізації є виникнення нових споживацьких мотивів, зокрема мотивів позначеної присутності, втілення у роль. Критерієм переходу на основний етап є виникнення у користувачів творчих мотивів: особистого простору, реплікації, внеску. Саме тому учасникам формульованого експерименту пропонувався мотиваційний блок – опитувальник «Особистість у віртуальному просторі».

Зазначений психодіагностичний мінімум нами було представлено на власній сторінці у соціальній мережі «ВК», розіслано особистим повідомленням із відповідним листом-супроводом. Зазначені опитувальники мають бланковий вигляд і представлені у електронному форматі (див. додатки Б, В).

Відповідно до етапу програма могла складатися з двох або трьох модулів: інструментального, мотиваційного, міфологічного. Так, на

доінтернетному етапі була необхідність проведення усіх трьох блоків супроводу, а на початковому та основному етапах проводити інструментальний блок було не обов'язково тому, що респонденти вже мали достатній або високий рівень інструментальної компетентності. Розглянемо структуру психологічного супроводу.

Інструментальний блок містить цикл занять з підвищення інструментальної компетентності, що проводиться в межах курсів підвищення кваліфікації, навчальної діяльності, гурткової роботи, факультативів у навчальних закладах за участю викладача інформатики. Метою занять даного блоку є формування динамічної пошукової стратегії користувача, розвиток вмій та навичок користування Інтернетом.

Мотиваційний блок. Для користувачів з відсутньою мотивацією пропонувався мотиваційний блок, що містив цикл занять про можливість Інтернет-простору та застосування цих можливостей користувачами. У цьому блоці Інтернет-психолог надає інформацію про Інтернет як інформаційний і комунікативний простір, рекреаційне середовище. У межах блоку в інтерактивній формі відбувається аналіз видів діяльності людини в Інтернеті та можливі мотиви цієї діяльності. Для користувачів з девіантною мотивацією передбачалися тематичні групи в Інтернет-просторі та у реальному середовищі, тренінгові заняття, консультації, де відбувалася корекція мотивації користувачів.

Міфологічний блок. Програми цього блоку спрямовані на формування у користувачів конструктивних уявлень про роль Інтернету в житті людини. Йдеться про уявлення щодо Інтернету як позитивного фактору соціалізації, які розкриваються через метафори, зокрема: «Інтернет може бути благом, але це залежить від мене», «в Інтернеті є різні випробування», «Інтернет – місце для творчості». Модель психологічного супроводу процесу Інтернет-соціалізації представлено на рис. 5.1.

Таким чином запропонована нами система психологічного супроводу користувачів на різних етапах Інтернет-соціалізації враховувала впливи інструментальної, мотиваційної, міфологічної складових на напрям Інтернет-соціалізації та закономірності перебігу на кожному з її етапів.

За результатами діагностики було сформовано три групи учасників. За основу розподілу було обрано етапи Інтернет-соціалізації користувачів. На доінтернетному етапі перебувало 44 респондентів, з них підлітків – 16, молоді та дорослих – 28 осіб; на початковому – 56 респондентів, з яких підлітків – 10, молоді та дорослих – 46 осіб; на основному – 45 респондентів, з яких усі були молоддю та дорослими. За результатами діагностики обиралася програма, яка відповідала виявленому етапу Інтернет-соціалізації користувачів, і робилися прогнози ефектів її реалізації.

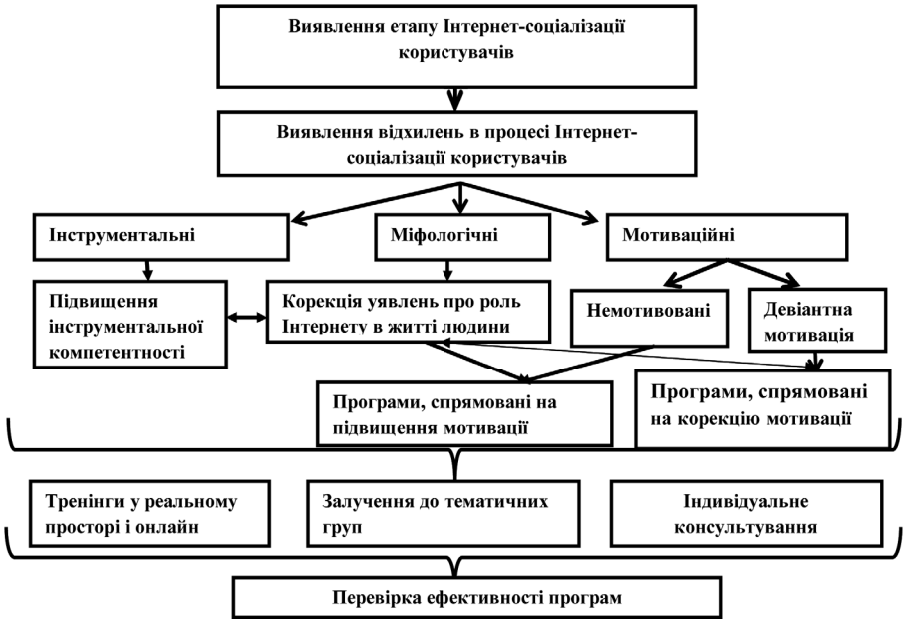

Рис. 5.1. Модель системи психологічного супроводу Інтернет-соціалізації користувачів

5.2. Реалізація програм психологічного супроводу на доінтернетному етапі

Задачею психолога було, у тому числі, покрокове навчання учасників, які мали пасивну пошукову стратегію, послідовності дій, що давала більшу ефективність пошуку та впливала на зміну стратегії на більш конструктивну.

Мотиваційний блок містив заходи, які були спрямовані на формування мотивації учасників до користування Інтернетом. Для усіх вікових груп насамперед обговорювалися можливості, які відкриває Інтернет-простір для людини, а саме: економія часу та необмежений доступ до інформації. Це відбувалося у реальному просторі шляхом обговорення у тематичних групах та під час тренінгів.

Для підтримки інтересу до експерименту підліткам за наявності технічних умов пропонувалося зареєструватися у соціальній мережі для продовження спілкування. Разом з учасниками експерименту створювалася тематична група, де кожен учасник отримував певне завдання, зокрема: знайти фільм для колективного перегляду; знайти в

мережі користувача М. та написати йому повідомлення, долучитися до списку його друзів; знайти цікаву для себе інформацію та поділитися нею з другом, з усіма друзями в мережі. У ході експерименту психолог надавав інформацію про те, як можна використовувати Інтернет-простір з нормативними цілями: для спілкування, розваги, навчання. Психолог ставився до опрацювання Інтернет-простору підлітками як до організації ними власного проекту. Це виражалося у створенні підлітками тематичних груп, де обговорювалися теми, які цікавили підлітків: спорт, музика, взаємини із протилежною статтю, проблеми з товаришами, навчання, проблеми з батьками, конфлікти з педагогами. Окрім того, підліткам пропонувалося залишити свій «слід» на літературних, художніх, музичних порталах у вигляді власних малюнків, музики, літературних творів.

Враховуючи особливості підліткового віку, ми зосередили увагу на підвищенні мотиву самореалізації в Мережі, завдяки підготовці модераторів тематичних груп. Модерація групи вимагала від підлітків вільної орієнтації в Інтернет-просторі, вміння вести писемний діалог, дотримуватися правил поведінки групи. Мотив самореалізації сприяв прагненню підлітків до підвищення інструментальної компетентності.

Молоді та дорослим також надавалася інформація про можливості Інтернет-простору та пропонувалося знайти щось корисне для своєї роботи, спілкування. Так, на одному із занять користувачам було запропоновано визначити 10 причин, які сприяють опрацюванню ними Інтернет-простору.

Мотиваційний блок для дорослих містив міні-лекції про можливості Інтернету за наступними темами.

1. Інтернет як простір мистецтва.
2. Інтернет як інформаційне середовище.
3. Спілкування в Інтернет-просторі. Соціальні мережі.
4. Інтернет як ігровий простір.
5. Ділові контакти в Інтернеті.
6. Інтернет як пізнавально-навчальне середовище.
7. Можливості самореалізації в Інтернеті.
8. Самодопомога в Інтернет-просторі.

До кожної міні-лекції передбачалося завдання. Наприклад, після міні-лекції «Самодопомога в Інтернет-просторі» учасникам пропонувалося визначити та обґрунтувати різні варіанти самопомоги в мережі. За результатами виконання завдання виявлено, що учасники до способів психологічної самопомоги онлайн зарахували наступні види діяльності.

1. Відвідування сайтів з приємним або цікавим для даного користувача контентом: анекдотами, фотографіями, віршами та іншими творчими творами. При цьому досягається перемикання уваги, відволікання.

2. Гра в комп'ютерні ігри.

3. Пошук інформації. Можна поринути в пошук інформації, потрібної для вирішення проблеми: наприклад, шукати вакансії, умови туристичних поїздок, сайти знайомств тощо.

4. Розважальне спілкування (в чаті або ICQ). Важко однозначно зарахувати такий вид діяльності до психологічної самопомоги, оскільки в процесі спілкування беруть участь як мінімум два співрозмовники. Однак досить часто трапляються випадки, коли користувачі відвідують чат з метою «виплеснути» в даний момент емоції, і в цій ситуації роль співрозмовника виявляється майже не важливою. З іншого боку, якщо користувач розглядає спілкування у чаті як спосіб отримання для себе певного нового досвіду, то таку практику теж можна розглядати як вид самопомоги, точніше – самонавчання.

5. Створення творів (віршів, прози, фото, колажів) і їх оприлюднення шляхом розміщення на сайтах відповідної тематики.

6. Підписка на розсилки з цікавого кола питань.

Міфологічний блок психологічного супроводу містив програми, які були спрямовані на формування в учасників конструктивних уявлень щодо користування Інтернетом. Так, з підлітками обговорювалися міфи про безкарність в Інтернет-просторі, зворотність часу. З цією метою використовувалися кібертвори О. Палека. Як вже було зазначено, результатом Інтернет-соціалізації є трансформація світогляду особистості, зокрема зміна уявлення про оборотність часу. Більшість користувачів Інтернет-простору вказують на те, що час може обернутися. Таке уявлення про базові категорії (час, матерію, простір) призводить до зміни ставлення особистості до життя взагалі, до уявлення про смерть. Віртуальна смерть – видалення акаунта – не є чимось нереальним, адже акаунт можна відновити і продовжити життя свого персонажу у віртуальному просторі, можна повернутися з будь-якої точки рольової гри і вивести свого персонажа. Такі уявлення суперечать уявленням про час в реальному просторі.

З метою формування світоглядної установки щодо незворотності часу нами було організовано тематичні групи в соціальній мережі «ВК» та у реальному просторі, в яких обговорювалися різні теми, пов'язані з Інтернетом.

Ще однією формою роботи з підлітками на цьому етапі була гіпертекстова гра. В основі вибору цієї форми роботи з підлітками полягали наступні особливості гіпертексту.

1. Гіпертекст – це текст, влаштований таким чином, що він перетворюється в систему, ієрархію текстів, одночасно складаючи єдність та безліч текстів, а також цілісний текст, що містить смисли, які розкриваються у процесі прочитання через довільну актуалізацію зв'язків з іншими текстами і з текстом соціокультурної реальності в цілому.

2. В основі гіпертекстового представлення інформації лежить ідея розширення традиційного поняття тексту, шляхом введення поняття нелінійного тексту, в якому між виділеними текстовими фрагментами (інформаційні статті) встановлюються перехресні зв'язки і визначаються правила переходу від одного фрагмента тексту до іншого. При цьому отримуємо систему, що має назву гіпертекст або нелінійний текст.

3. Основна ідея гіпертекстової моделі полягає в тому, що в пам'яті людини знання являють собою окремі ідеї та факти, між якими встановлено логіко-сміслові зв'язки. Гіпертекстова система реалізує таку структуру на фізичних носіях пам'яті. Гіпертекстова психологічна модель в якості структурних елементів містить сукупність автономних файлів, спосіб їх організації, принцип зв'язку, гіпертекстову діяльність.

4. Робота у гіпертекстовому режимі дає можливість користувачу перейти на новий когнітивний рівень, вибираючи спосіб роботи з гіпертекстом і беручи на себе частину функцій автора. Власне, гіпертекст – це мережа ідей, які приходять в голову автору в нелінійному порядку. При цьому автор може поповнювати гіпертекст своїми вузлами та переструктурувати його, створювати вузли з коментарями, перезаписувати та змінювати порядок матеріалу, перемикатися на читання раніше створеного матеріалу, вести пошук матеріалу для цитування, звертатися за довідками, порадами та рекомендаціями, наявність яких бажано передбачити. Нові знання можна узгоджувати з попередніми, що дає можливість оцінити якість діяльності. Ця діяльність може спостерігатися самим користувачем. Така рефлексія діяльності допомагає розвивати свідоме та критичне ставлення до неї.

5. Використання та створення гіпертекстових ігор призводить до алгоритмізації дій користувача, вибору альтернативних рішень, застосування права на помилку, закріплення успішної стратегії поведінки.

Маючи просту систему побудови гіпертекстів, можна швидко сформуванати з декількох текстових фрагментів гіпертекст і формально отримати самостійну гіпертекстову інформаційну систему, програмний продукт або підсистему підказки. Так, використання гіпертекстових оболонок для навчання дає можливість враховувати індивідуальні можливості самого користувача. У виховному процесі самостійний вибір моделі поведінки не лише збагачує особистий досвід людини і переводить його у площину інтернальності (спрямованості на себе, усередину), але й полегшує завдання суспільства в оволодінні людиною соціально прийнятої моделі поведінки. Наприклад, є ситуація-стимул, з якої існує декілька виходів. Кожен вихід – нова ситуація, яка теж може бути багатоваріантною.

Кожна з цих відповідей припускає свою лінію розвитку подій. Позитивно те, що людина має можливість спробувати різні варіанти та рефлексії результатів. Застосування гіпертекстових ігор у роботі з користувачами дозволяє знайти альтернативні точки зору і виходити з ситуацій, стимулює толерантність до невизначеності, особистісну відповідальність за вчинки, а головне – дозволяє перевести Інтернет-соціалізацію зі стихійного до керованого процесу.

Прикладом гіпертекстової гри для дітей і підлітків може стати авторська гра «Обери свій світ», метою якої є формування конструктивних уявлень про роль Інтернету в житті особистості та нормативної мотивації користування Інтернетом. Ця гра передбачає розгляд міфів і конструктивних уявлень, як окремих тем. У межах кожної теми є шляхи, які ведуть далі, а є тупикові шляхи. У випадку тупикового шляху людина може переграти гру й обрати інший шлях. У межах кожної теми задаються дилемні ситуації, які дозволяють під час вибору рішення переходити за гіперпосиланням до іншої ситуації або теми. Створення свого світу із власними законами та зіставлення зазначених законів із законами взагалі формує моральність особистості, її світоглядні установки, що розширює соціальний досвід особистості. Ця гра може містити від 10–12 до 25–30 кроків, які впливають на кінцевий результат. Як приклад розглянемо окремі лінії подій. Гіпертексти дають текстам два додаткових смислових простори. У тексті виокремлюються особливі поля-посилання, які можуть «одразу» привести читача до потрібних глав/тем, малюнків, описів. Завдяки цьому процес читання стає принципово іншим – гіпертекст можна читати/переглядати, самостійно обираючи ті способи перегляду, які для нього найбільш зручні.

Ситуація: мені дали завдання підготувати реферат або повідомлення. Я впевнений, що ...

- користування Інтернетом всіляко шкодить здоров'ю;
- Інтернет – допомога в навчанні;
- Інтернет – зло.

Отже, кожний вибір передбачав власну лінію подій. Окрім того, що підлітки стикалися з багатоваріантністю виборів у мережі, саму гру ми проводили на комп'ютерах, що сприяло прагненню підлітків до підвищення інструментальної компетентності.

На наступному кроці користувачам пропонувалося створити власну гіпертекстову гру за наступною схемою:

- 1) потрібно розбити текст на окремі розділи/теми;
- 2) необхідно уявити деякий основний шлях читання гіпертексту і розставити, відповідно, поля-посилання, що ведуть читача від теми до теми з цього основного шляху;
- 3) потрібно виокремити в тексті слова-посилання, тобто знайти ситуації (моменти) у процесі читання тексту, коли у користувача може

виникнути бажання перейти від основного шляху читання тексту до інших можливих шляхів читання;

4) у результаті кроку 3 можуть з'явитися слова-посилання, для яких ще не написано відповідних глав/тем, отже, такі глави потрібно дописати;

5) потрібно пов'язати посилання з наявними темами.

Підлітки ставилися до проведення занять з ентузіазмом, варто зазначити, що із 16 учасників підліткового віку не було жодного, хто б припинив відвідувати заняття.

Для дорослих і молоді на доінтернетному етапі було проведено цикл занять з метою формування конструктивних уявлень про роль Інтернету в житті людини. Однією з форм роботи були тематичні групи у реальному просторі. Метою проведення таких груп було адекватно оцінити сучасні міфи та сформулювати конструктивне уявлення про роль Інтернету в житті людини. У нашому випадку ми працювали з деструктивними уявленнями, які було виявлено в учасників. Респондентам для обговорення пропонувалися дилемні ситуації, в основі яких полягають відомі міфи про Інтернет. Так, одним із найбільш популярних міфів є міф про те, що більшість користувачів Інтернету – люди з пригніченою психікою. Такий міф активно продукується ЗМІ. Учасникам пропонувалося визначити мотиви, які спонукають людину цілодобово проводити час у Мережі? Чи пов'язані ці причини із психічними розладами або з чимось іншим?

З учасниками обговорювалися усі аспекти цього міфу, було зроблено його оцінювання. Так, психолог виявив у групі прихильників міфу та запропонував їм назвати своїх знайомих, які користуються Інтернетом і не можуть, на їхню думку, бути названі психічно хворими. З нашого досвіду, кількість таких «психічно здорових» під час обговорення у всіх групах, які ми проводили, переважає над «психічно хворими». Наступним кроком було виявлення причин, зважаючи на які учасники вважають окремих користувачів психічно хворими. У процесі обговорення було виявлено, що певна кількість учасників (12 осіб) вважають ненормальним явищем, коли дорослі люди проводять час у Мережі з тієї причини, що нібито «вдома достатньо роботи», «потрібно спілкуватися з родиною», «краще почитати книжку». На провокативне запитання психолога: «Чи можна вважати психічно хворими тих людей, які працюють в Інтернеті у зв'язку з роботою?» усі учасники групи відповіли негативно. Отже, учасники роблять висновок, що працювати в Мережі можуть не лише хворі. У зазначеному прикладі приведено лише елементи обговорення зазначеного міфу з участю модератора. Роль модератора полягає в ініціюванні подальшого обговорення, іноді за рахунок провокативних запитань, які дозволяють користувачу емоційно відреагувати на ситуацію, висловити свою точку зору, приєднатися до думок окремих

користувачів. Наступним кроком психолог пропонує провести міні-лекцію про напрями діяльності в Інтернет-просторі.

Ще одним популярним міфом в учасників на доінтернетному етапі є міф про те, що користувачі Інтернет-простору – самотні люди. Учасникам для обговорення пропонувалася наступна ситуація: «Існує думка, що Інтернет-спілкування потрібне лише самотнім людям, а тим, хто не відчуває гострого соціального голоду, немає необхідності спілкуватися в Мережі. Однак кількість людей, зареєстрованих у соціальних мережах, змушує замислитися: невже мільйони людей у світі страждають від самотності? Може, є інші думки?».

Для переоцінювання міфу психолог пропонував, як і у попередньому випадку, привести приклади, які підтверджують зазначений міф, та приклади, які свідчать про інше. У процесі дискусії учасники вказували на те, що змусило їх приєднатися до цього міфу, зокрема: невлаштованість особистого життя близьких людей, їхня замкнутість. У більшості випадків учасники плутали причину та наслідок: проводить більшість часу в Інтернеті, а тому самотня чи, навпаки, самотня, тому проводить більшість часу в Інтернеті. Однак під час розгляду питання про те, що люди користуються Інтернетом не тому, що відчувають себе самотніми, також було наведено цікаві приклади. Варто зазначити, що у процесі експерименту учасники дійшли висновку, що для когось Інтернет – засіб позбавлення від самотності, для когось – новий світ і нові мотиви. Однак, за результатами опитування, більшість учасників обговорення не вважають себе самотніми, отже, самотність – це на-самперед стан душі.

Таким чином, у процесі обговорення зазначеної проблеми виникають альтернативні точки зору, які дають можливість користувачу проаналізувати сучасні міфи.

Вплив програм психологічного супроводу на перебіг Інтернет-соціалізації учасників цієї групи приведено у табл. 5.1.

За даними табл. 5.1, на доінтернетному етапі у більшості користувачів з девіантним напрямом Інтернет-соціалізації після проведення програми було виявлено нормативну мотивацію до користування Інтернет-простором, що сприяло прагненню до підвищення їхньої інструментальної компетентності (відвідування комп'ютерних курсів, самонавчання). У процесі реалізації програми 38 досліджуваних, які перебували на доінтернетному рівні соціалізації, перейшли до роботи онлайн, що свідчить про підвищення мотивації цих респондентів і зростання рівня інструментальної компетентності. Серед основних мотивів користування Інтернетом учасники цієї групи формульованого експерименту зазначали пізнавальні, ділові, ігрові, комунікативні (39 осіб). Серед нових мотивів найбільш вираженим виявився мотив позначеної присутності у нормативній формі реалізації.

Таблиця 5.1

Динаміка Інтернет-соціалізації користувачів на доінтернетному етапі під впливом психологічного супроводу

Складові	Особливості розгортання складових	Доінтернетний етап (53 користувача)	
		до	після
Мотивація	Відсутня	53	14
	Нормативна споживацька	0	39
	Нормативна творча	0	0
	Девіантна споживацька	0	0
	Девіантна творча	0	0
Інструментальна компетентність	Відсутня	53	14
	Початковий рівень	12	39
	Достатній рівень	0	0
	Високий рівень	0	0
Уявлення	Конструктивні	18	42
	Деструктивні	35	11

У процесі впровадження програми виріс рівень інструментальної компетентності цієї групи користувачів ($U_{\text{емп}} = 688,5$ для $p \leq 0,05$). Необхідно зазначити, що впроваджена програма активізувала прагнення до самовираження окремих респондентів, що сприяло їх входженню до Інтернет-середовища як нормативних користувачів. У ході впровадження програми міф «Інтернет – зло», який був характерним для деяких респондентів саме на доінтернетному етапі Інтернет-соціалізації, змінено на конструктивне уявлення «в Інтернеті можливі випробування», що сприяло нормативному сприйняттю Інтернет-простору. Під час формувального експерименту в користувачів цієї групи достовірно зменшується віртуальність особистості ($p = 0,05$), що сприяє формуванню адекватного сприйняття віртуального та реального просторів.

Варто зазначити, що після проведення програм психологічного супроводу на доінтернетному етапі Інтернет-соціалізації залишилося лише 14 учасників, два з яких припинили приймати участь у програмах після четвертого заняття за браком часу. Під впливом психологічного супроводу 39 користувачів перейшли до початкового етапу Інтернет-соціалізації з нормативним напрямом, що свідчило про ефективність проведених заходів.

5.3. Ефективність корекційних впливів на користувачів, які перебувають на початковому етапі Інтернет-соціалізації

На початковому етапі Інтернет-соціалізації корекції потребувала мотивація користувачів та уявлення про роль Інтернету у житті людини. Корекція мотивації передбачала зміну девіантної форми реалізації мотивів користувачів на нормативну. Корекційна робота з учасниками на початковому етапі проводилася в режимі онлайн в індивідуальному та груповому режимах. На цьому етапі учасники вже мають уявлення про основні види діяльності в Інтернет-просторі, тому цікавими для них були теми, які пов'язані зі специфічною діяльністю в Інтернеті. Так, 13 учасників групи мали девіантну форму реалізації мотиву позначеної присутності, що виражалося у прагненні цих користувачів до безладного спілкування, ресстрації у всіх відомих соціальних мережах, емоційному реагуванні та настирливих вимогах до знаків уваги з боку інших користувачів. Враховуючи особливості перебігу Інтернет-соціалізації на цьому етапі нами було запропоновано залучення учасників до проведення різноманітних опитувань та анкетувань у Мережі. Найбільшу популярність мали опитування, які допомагали у підготовці запитань для розгляду у дилемних ситуаціях. Наприклад, для підготовки ситуації про самотність людини, яка користується Інтернетом, учасникам цієї групи було запропоновано провести опитування якомога більшої кількості користувачів. Учасниками було поставлено лише одне запитання: «Людина користується Інтернетом тому, що відчуває себе самотньою?». Передбачалося два варіанти відповіді: «так», «ні». Необхідно зазначити, що в опитуванні взяли участь 294 користувачі. Найбільш активно до проведення експрес-опитувань долучалися підлітки, однак і більш дорослі учасники також готували та проводили анкетування й опитування.

Учасників з девіантною формою реалізації мотиву позначеної присутності на початковому етапі Інтернет-соціалізації ми залучали також до модерації груп. Так, створені в Інтернет-просторі тематичні групи модерувалися не лише психологами, а й учасниками також. Це надавало можливість зазначеним користувачам реалізувати свою потребу у комунікаціях, окрім того, за допомогою психолога користувачами опрацьовувалися нові комунікативні техніки, що дозволяли проводити онлайн-бесіди. Усього до модерації груп в Інтернет-просторі було залучено вісім користувачів, які перебували на цьому етапі Інтернет-соціалізації. Підготовка цих користувачів відбувалася як у реальному, так і віртуальному просторах. Психолог навчав учасників-модераторів технікам постановки запитань, аналізу текстів. Враховуючи те, що модерація групи передбачає відстеження дотримання правил обговорення тем у групі, встановлених організаторами групи, модератор може заблокувати

учасника обговорення, якщо він не дотримується встановлених правил. Отже, виникає необхідність встановлення правил спілкування у кожній групі. Правил спілкування повинні дотримуватися не лише учасники групи, а й сам модератор. Найбільш ефективним, за нашими спостереженнями, є прийом фіксації кількості повідомлень у кожній групі за темою. Така інформація дає картину про успішність взаємодії між учасниками у темі, спрямовує модератора на постановку запитань, які сприяють продуктивному обговоренню теми. Наприклад, однією з актуальних тем для обговорення була тема про віртуальну особистість, що може сформуватися у користувача в Інтернет-просторі. Модераторами групи було представлено наступну ситуацію для обговорення: «Існує велика кількість досліджень, які підтверджують факт створення в Інтернет-просторі людиною своїх віртуальних особистостей. Він може представляти себе під різними ніками, придумувати своїм віртуальним особистостям різні легенди. Хтось говорить про те, що така поведінка людини дозволяє розширити межі його Всесвіту. Інші зазначають, що при цьому втрачається реальна суть користувача. А що з цього приводу думаєте Ви?» (усього 129 повідомлень).

Осман (ситуативний користувач, 28 років): «Не розумію чоловіків, які вигадують нові ролі для себе. Один мій знайомий створив три сторінки в соціальній мережі. На одній зареєструвався як дівчина 18 років, аватарку зробив відповідну. Зараз кепкує з тих, хто повірив його фейку та приєднується до друзів. Дурощі це. Так можна зовсім у бабу перетворитися» (сподобалося 7 користувачам).

Модератор: Хтось має іншу думку?

Агент 007 (активний користувач, 19 років): «Мене в Інтернет-просторі захоплює можливість саме бути у різних місцях одночасно. Я створюю свої фантоми)) У мене є безліч Мавок, Нявок, Водяних – це все Я. Мене багато навколо. Я Все бачу та чую. А в реальному житті я студент і слухняний (ги-ги) хлопчик» (сподобалося 16 користувачам).

Ріна (активний користувач, 16 років): «Мені більше за все подобається бути різною. В реалі це практично неможливо. А в Інтернет-просторі я граю в РКГ, створила декілька сторінок у мережах. І я завжди різна)) Мені це дуже подобається. Не бачу як це може негативно впливати на особистість. У реалі я – Ріна» (сподобалося 49 користувачам, розказали друзям – 4).

Модератор: Чи можемо зробити певні висновки, враховуючи всі висловлювання?

Наталі (активний користувач, 38 років): «Здатність фантазувати і придумувати щось, що виходить за рамки буденності – одна з ознак творчої та креативної особистості. Особливістю, наприклад, підліткового віку є те, що підліток хоче бути “іншим”, щоб стати самим собою. Якщо йдеться про книжкові фантазії, про вигадуванні історії з романів – все

сприймається оточуючими в рамках норми. Чим же фантазування в Інтернеті відрізняється в гірший бік? Звичайно, всі надмірності погані: читання книг упродовж 10 годин на день теж здоров'я не додасть і навичок спілкування в середовищі собі подібних» (сподобалося 54 користувачам, розказали друзям – 8).

Отже, модератором складається особливий сценарій, що охоплює не лише запрошення до участі в роботі групи та ознайомлення з правилами роботи, а й постановка ключових запитань; встановлення послідовності дій; підбір технік модерації, фіксацію та презентацію результатів. Важливу роль відіграла необхідність встановлення правил роботи групи, саме правила були тим стримуючим елементом, який впливав на заміну девіантної форми реалізації мотиву позначеної присутності на нормативну. Цьому сприяє те, що учасник-модератор утримується від висловлення власної думки, не оцінює ні висловлювання, ні поведінку учасників тематичної групи, наприклад в обговоренні наступної ситуації: «З появою Інтернету в кожному будинку з'явилося відчуття, що частина інтересів людини переходить зі сфери щоденного існування в сферу віртуального спілкування. Появанових тем, нових імен, нового жаргону створює враження “паралельного існування”. Люди проводять більше часу в Мережі, ніж у живому спілкуванні. Як до цього ставиться: як до “втечі від реальності” або зацікавленості користувача можливостями, що відкрилися перед ним? А що скажете Ви?»

Запитання, які поставив перед групою модератор, не містять оцінки та спрямовані на активізацію учасників. Так, коли модератор помічав, що зменшується активність учасників, він ставить перед групою нове запитання у межах теми.

Ольга: «Раніше можливості спілкування були обмежені межами двору або межею, до якої дозволялося гуляти на вулиці:) і, відповідно, тільки тими людьми, хто живе на твоїй і сусідній вулиці, вчиться в тій же школі, тобто існував територіальний принцип спілкування. А за допомогою Інтернету для спілкування за інтересами межами є лише відсутність Інтернету та незнання мови спілкування. Ось ми з тобою в реальному житті тепер бачимося дуууже рідко, а спілкуватися не перестаємо:) І хіба є велика різниця: “пропадає в Інтернеті” або “в гаражі зі своїми мужиками”? У відсутності спілкування між близькими зазвичай винні не сторонні сили. Не хочу спілкуватися з тими, хто просто територіально ближче для спілкування, хочу спілкуватися з тими, з ким хочу, з ким цікавіше:))».

Володимир: «Мудрец в нем видел мудреца, глупе – глупца, баран – барана, овцу в нем видела овца, и обезьяну – обезьяна. Но вот подвели к нему Федю Баратова, и Федя неряху увидел лахматого (зеркало). Интернет сегодня – зеркало нашего мира, и люди в этом зеркале видят (позиционируют) себя ...».

Модератор усвідомлює власну установку щодо людей і теми, приймає на себе відповідальність за організацію процесу взаємодії в групі, допомагає учасникам усвідомити своє ставлення до ситуації. Серед технік, яким навчали модераторів, найбільш ефективними під час роботи онлайн виявилися мозковий штурм, багатопозиційне опитування – метод вибору за допомогою голосування, що застосовується, коли при безлічі альтернатив необхідно зробити вибір або визначити ставлення експертної групи до обговорюваних варіантів; поле координат – порівняння або розстановка пріоритетів.

Необхідно зазначити, що шість модераторів з учасників формуального експерименту на початковому етапі виразили бажання проводити тематичні групи у реальному просторі, що свідчило про відкритість намірів, адекватне ставлення до роботи в Інтернет-просторі та нормативність мотивації. Так, однією з найбільш успішних стала група, де у якості теми для обговорення модератори обрали тему про небезпечність Інтернету для дитини.

Проведення цієї групи для учасників доінтернетного етапу Інтернет-соціалізації не лише сприяло позитивному самовираженню учасників з більшим досвідом соціалізації, а й мало ефект передачі досвіду для членів тематичної групи. Обговорення проходило жваво. Для прикладу приведемо уривки обговорення.

Лейла: «У мене опускаються руки, коли я звертаюся до доньки, а вона сидить і дивиться в монітор. Я відчуваю себе покинутою. Інтернет небезпечне місце для дітей» (сподобалося 1 користувачу).

Модератор: «Хто ще вважає, що безпека Інтернету для дітей полягає в тому, що батьки відчувають себе покинутими?».

Настя (ситуативний користувач, 19 років): «Ой») мені це нагадує старий анекдот: “Васю, піди, надінь куртку скоріше, бо мені холодно”. «Близькі» бояться втратити над нами владу. А треба боятися втрати довіри».

Ігор (активний користувач, 37 років): «Доньці – 14 років, я зареєструвався в «ВК» і спілкуюся з нею там. Дуже зручно. Я про її інтереси за останні два роки стільки узнав нового. Сумніваюсь, що узнав стільки б з реального спілкування. Я і сторінки її друзів дивлюся. Яка ж це втеча ... Це знайомство ... з іншого боку)))».

Селіме (ситуативний користувач, 46 років): «Я виходжу в Інтернет-простір тільки за необхідністю, а мої діти там живуть. А я у їхньому віці гуляла з друзями і мама теж хвилювалася. Це просто інший простір, який надає інші можливості».

Модератор: «Так що ж робити близьким, щоб не відчувати себе покинутими?».

Ігор: «Знайти “точки перетину” зі своїми близькими. Неважливо, де ці точки будуть: в реалі або віртуалі ... Головне, щоб були)) (сподобалося 32 користувачам).

Виявляється, що в кожній групі є прихильники та опоненти міфу «Інтернет – небезпечне місце для дітей». У популярній групі «Психологія для всіх» обговорення проблеми небезпеки Інтернет-простору для дітей викликало довготривалу зацікавленість користувачів (81 повідомлення).

Танюха: «Діти в соціальній мережі «ВК» можуть без особливих проблем отримати доступ до груп, що містять порнографічні картинки, відео та інший небажаний контент (про це повідомив провідний антивірусний експерт «Лабораторії Касперського» Сергій Голованов на прес-конференції в четвер). Експерти «ЛК» провели дослідження трьох російських соціальних мереж: «ВК», «Однокласники» та «Мій Світ». Під час тижневого дослідження експерти з'ясували, що дитині у віці 13 років у соцмережі «ВК» за запитом «порно» видається список із закритих груп, але при введенні в пошуковий запит синонімів цього слова дитина отримує перелік відкритих груп, що містять інформацію щодо запитуваної тематики, і може без проблем її переглянути. Окрім того, дитина не застрахована від спілкування з педофілами у соцмережі, може піддаватися моральному насильству та залякуванню, а також зіткнутися з шахраями. За даними «Лабораторії Касперського», у всьому світі сторінки соціальних мереж діти відвідують 1,4 мільйона разів на день».

Андрій: «Потрібно щоб не було ніякого Інтернету, по телевізору чітко два канали, на яких показували б з'їзди Верховної ради, і тоді знову наші діти будуть ходити в бібліотеки, секції та гуртки, а не сидіти у всяких там ... “твітерах”, “контактах”».

Модератор: «Правильно я розумію, що треба виключити Інтернет і повернутися років на 30 тому?».

Вікторія: «Виключити не вийде. Як це зробити – потрібно, звичайно, подумати. Заборонити – все не заборониш, та й ні до чого напевно це не приведе. Проте наразі ми опиняємося в ситуації, коли а) батьки стежити не хочуть, або не можуть, або не встигають (або не знають як); б) керівництво «ВК» не чинить зовсім нічого, а то й заохочує (кількість агресивного контенту просто неймовірна); в) самі учасники не намагаються навіть особисто закрити ті непристойні відео, які вони закачали (а це робиться в налаштуваннях), навпаки – вони це все активно “постять” і поширюють. Тобто навіть не бажаючи знайдеш. У традиційних пошуковиках потрібно ще знати, що шукати. Тут же, зайшовши у звичайний паблік, присвячений, скажімо, гумору, у коментарях можна зустріти купи посилань на агресивні речі. Це стало просто модним, у тренді чи що».

Модератор: «А що ж робити батькам? Як ставитися до того, що діти проводять весь час в Інтернеті?».

Наталія: «Варіант забезпечення безпеки в мережі методом відключення Інтернету або покарання – неефективний, більше того, дитина знайде способи зробити по-своєму нишком. Що таке безпека в широкому

сенсі? Це здатність дитини самостійно оцінювати будь-яку небезпеку та приймати адекватне рішення, вибирати форму реагування.

Думаю, що такі заходи зможуть певною мірою знизити “згубний” вплив Мережі. Дитині потрібно пояснювати призначення комп’ютера (якщо тато з мамою самі “пропадають” в Мережі, то дитина буде робити так само) і показувати на особистому прикладі, як і навіщо його можна використовувати. Потрібно вчити дитину основним правилам безпечного спілкування в Інтернеті: з урахуванням інтересів дитини зареєструвати у профільній групі, взяти участь в конкурсах тощо, щоб це стало основним фокусом уваги підлітка в Мережі. Звичайно, дитина потраплятиме на «заборонені» сайти і буде дивитися те, що там пропонують, АЛЕ підліток, з яким батьки відкрито обговорюють питання сексуальних взаємин, не буде надмірно замислюватися над механікою сексу. Якщо батьки не обговорюють з дитиною ці питання, зменшують значення сексуальності в житті людини, просто забороняють або «купірують» будь-який інтерес, тоді виникає загроза того, що дитина задовольнить свої інформаційні потреби на порносайті».

Саніє (активна користувачка, 20 років): «Від батьків залежить те, на скільки сильно буде залучена їх дитина в «Інтернет-простір, онлайн-спілкування та ігри. Задача батьків – навчити дитину правильно використовувати всі можливості, які надають нам сучасні технології. Якщо батьки будуть приділяти своїй дитині належну увагу, розвивати її з раннього віку та займати її вільний час різними видами занять, то на вулицю, ігри тощо у дитини не буде вистачати часу. Просто потрібно з дошкільного віку привчати дитину планувати свій час, і лише тоді діти будуть брати з Інтернет-джерел те, що їм насправді необхідно та корисно!».

Отже, у межах однієї теми можна залучити різних учасників обговорення. Необхідно зазначити, що у процесі обговорення учасники групи обмінюються альтернативними точками зору, що сприяє адекватному сприйняттю міфів про Інтернет. Під час профілактичної роботи з користувачами Інтернету напрацьовується адекватне ставлення до створення Інтернет-міфології. Найбільш важливим є те, що обговорення за допомогою модераторів важливих проблем життя в Інтернет-просторі дало можливість поширення знань про Інтернет-простір і правила поведінки в ньому. Про ефективність модерації груп, як зазначалося вище, свідчить те, наскільки довго обговорюється тема, а також активність користувачів, статистика розповсюдження інформації (табл. 5.2).

За табл. 5.2, найбільш ефективними модераторами виступили учасники за номерами 7, 5, 3. Варто зазначити, що учасники, яких було залучено до модерації груп, вказували на те, що спілкування в групах допомогло їм не нав’язуватися іншим у друзі, а виконувати свої обов’язки як модераторам груп. Особливий ефект, за висловлюваннями цих ко-

ристувачів, спостерігався від дотримання правил групи: «Я ніколи не задавався питанням, як я спілкуюсь, чи не образив я когось, чому мої погляди є правильними?». Підвищення рефлексії стало ще одним ефектом корекційної роботи з користувачами на початковому етапі.

Таблиця 5.2

**Статистика розповсюдження інформації за темами,
що обговорювалися**

Модератор	Тема	Тривалість теми – активна участь	Кількість «лайків» (сподобалося) – пасивна участь	Розказати друзям
1	Інтернет – це інформаційне звалище	67	146	14
2	Всю інформацію, зібрану в Інтернеті, можна знайти за іншими джерелами	86	98	7
3	Більшість користувачів Інтернету – люди з пригніченою психікою	129	169	18
4	Люди втікають в Інтернет від реальності	81	91	22
5	Інтернет-спілкування потрібно лише самотнім	128	124	21
6	Користування Інтернетом всіляко шкодить здоров'ю	69	82	21
7	Інтернет – не місце для дитини	161	123	34

Інший підхід було застосовано до учасників, в яких спостерігалася девіантна форма реалізації мотиву втілення у роль. Як було виявлено в емпіричному дослідженні, користувачі з такою мотивацією схильні до занурення в ігрові портали. З 26 учасників, в яких провідним був саме мотив втілення в роль, 19 користувачів приймали участь в усіх заняттях формувального експерименту, 3 користувача припинили участь в експерименті у зв'язку з умовами роботи, 4 користувача не захотіли продовжувати роботу після третьої зустрічі, не називаючи причин. Враховуючи те, що в учасників ігрова мотивація є провідною, ми запропонували їм скласти дорожню карту по ігровим порталам для учасників різного віку від 3 до 65 років. Учасники з вираженою ігровою мотивацією поставилися до завдання з інтересом. Кожен учасник обрав віковий інтервал, для якого він збирав дорожню карту.

Так, для дівчат 4–7 років було складено наступну карту (<http://www.gameforgirl.ru/>).

Чат для дівчаток:

Ігри Одягалки

Ігри Робимо макіяж

Ігри Готуємо їжу

ігри Симулятори

ігри Бродилки

ігри Барбі

Ігри Принцеси

Прикрашаємо тварин

Ігри Розмальовки

Ігри Малювалки

Отже, вказувався сайт, ігровий портал та ігри, які відповідали віку та статі дітей. Учасники намагалися підібрати ігри, які б мали не лише розважальний, а й розвивальний характер.

Через деякий час, коли карти були готові, учасники презентували їх іншим користувачам. Найбільший успіх презентація дорожніх ігрових карт мала у учасників доінтернетного етапу Інтернет-соціалізації.

Для підлітків нами було проведено цикл ігрових гіпертекстових ігор, метою яких була корекція девіантних мотивів і хибних уявлень щодо ролі Інтернету в житті людини. В основу гри було покладено принципи гіпертексту. Прикладом гіпертекстової гри для підлітків є авторська гра «Обери свій світ», яка проводиться з метою формування особистої відповідальності за свої вчинки, прагнення до пошуку альтернативних рішень. Гра передбачає п'ять розділів. У кожному розділі по три теми.

Розділ 1. Мій Світ в Інтернеті – передбачає три теми, у межах яких відбувається особистісна рефлексія користувача, пошук однозначних, визначення законів існування, у межах кожної теми є шляхи, які ведуть далі, а є тупикові шляхи. У випадку тупикового шляху людина може переграти гру й обрати інший шлях.

Тема 1. Хто я на планеті Інтернет? Гравцю пропонується вибір різних ліній поведінки, зокрема:

- Я – новий тип людини розумної, який створено в лабораторії спеціально для заселення нової планети (крок _);
- Я – мандрівник, який раптом потрапив до нової планети (крок _);
- Я випадково опинився у цьому місці (крок _).

Тема 2. Знайду собі подібного. Група юнаків і дівчат галасувала та цькувала когось. Вони поводитися як господарі планети. Я приєднуюся до них (крок 1).

Я не хочу вплутуватися у проблемні ситуації, тому не видам своєї присутності та буду сидіти тихо.

Я створюю нову цивілізацію і буду першим її засновником.

Тема 3. Я у пошуках загальних законів свого світу.

У моему світі всі будуть поважати один одного.

Я дотримуюся принципу сила проти сили.

Я нікого не допущу до свого світу.

У межах кожної теми задаються дилемні ситуації, які дозволяють при виборі рішення переходити за гіперпосиланням до іншої ситуації або теми. Створення свого світу із власними законами та співвідношення зазначених законів із законами взагалі формує моральність особистості, її світоглядні установки.

Залучення підлітків до творчої діяльності вже на початковому етапі Інтернет-соціалізації відбувається завдяки вибору напряму цієї діяльності, який знаходиться у межах інтересів учасника та є актуальним для інших. Так, наприклад, залучення окремих підлітків до наукової діяльності в Мережі було найбільш ефективним, якщо науковий запит відповідав інтересам і можливостям цієї дитини; створена можливість консультацій за обраною темою з фахівцями, без страху бути незрозумілим.

Незважаючи на те, що корекція мотивації нерозривно пов'язана з корекцією хибних уявлень про роль Інтернету в житті людини, у процесі роботи з користувачами на початковому етапі ми проводили під час консультації заміну міфів, які призводять до формування девіантної особистості, на конструктивні уявлення користувача. Заміна міфів на конструктивні уявлення здійснювалась завдяки механізмам переоцінки, децентрації або декатастрофікації, які притаманні методу когнітивно-біхевіоральної терапії. Серед хибних уявлень на початковому етапі Інтернет-соціалізації в учасників формувального експерименту найбільш поширеними були деструктивні уявлення про безкарність, анонімність, всюдозволеність та неможливість завдати шкоди. Приведемо приклади роботи в онлайн-режимі із зазначеними міфами.

Л.: Мені подобається спілкуватися в Інтернеті тому, що я там можу робити все, що прийде в голову. Мені за це нічого не буде.

Психолог: Для Вас це є важливим?

Л.: Так, мені подобається безкарність.

Психолог: Як Ви вважаєте, для кого та за яких умов це було б невірним?

На цьому етапі користувач бере паузу – не відповідає упродовж 10 хвилин. Психолог не втручається у процес, дає можливість все осмислити.

Л.: Для того, кого образили таким чином, що зламали життя (наприклад, це призвело б до розлучення або звільнення з роботи).

Отже, першу частину консультації присвячено переоцінці міфу про безкарність. Закінчується частина тим, що користувач наводить приклади, коли безкарність – погано.

****Психолог:** А як би так хтось вчинив з Вашими близькими?

Л.: Це погано. З близькими та друзями не можна.

Психолог: Тобто безкарність не завжди добре?

Л.: Виходить, так.

У другій частині проводиться децентрація міфу, погляд з іншого боку. Учасник примірює свої бажання до своїх близьких та оцінює їхню небезпеку.

*****Психолог:** А чому безкарність була важливою для Вас?

Л.: Я хотів бути собою, робити, що хочу.

Психолог: Як би Ви могли назвати по-іншому своє бажання бути собою, робити те, що ви хотіли.

Л.: Може ... самореалізація?

У третій частині консультативного процесу психолог пропонує зробити когнітивне переназивання цього міфу стосовно тих почуттів, які виникли в учасника.

******Психолог:** Чому ні? Але тоді Інтернет для Вас буде простором безкарності чи простором самореалізації?

Л.: Скоріше, простором самореалізації!

П.: Чи правильно я Вас зрозуміла, що Інтернет для Вас – простір, де Ви можете самореалізуватися?

Л.: Так. Мені подобається таке тлумачення.

Однак нашою метою була заміна деструктивного уявлення на конструктивне. Цьому присвячена четверта частина консультації. Отже, коли конструктивне уявлення сформовано, необхідно його закріпити.

Варто зазначити, що у проблемах, які виникали у користувачів на початковому етапі Інтернет-соціалізації, полягали одночасно девіантна мотивація та хибне уявлення про роль Інтернету в житті людини. У процесі формувального експерименту ми спостерігали поєднання міфу «Інтернет – благо» та девіантної форми реалізації мотиву позначеної присутності. Проблема полягала в тому, що племінник-підліток користувачки запропонував їй почати грати в ту саму гру, в яку він грав сам, посилаючись на те, що тітки його друзів їм допомагають. Жінка почала грати в цю гру. Коло знайомих підліткового віку в неї розширилося та через деякий час один із підлітків також 12–13 років освідчився їй у коханні. Жінка відповіла, що набагато старша за нього і що краще закохуватися в ровесниць, ну або дещо старше себе. Проблема, з якою звернулася жінка – «не знаю що мені робити, жаль хлопчика ... Що діється з дітьми??? Проводять весь час в Інтернеті, придумують собі не знаю чого ...». У цьому конкретному випадку ми обрали класичний варіант консультації. Після переформатування скарги жінки у психологічну проблему «Я хочу розібратися, чому я так реагую на почуття хлопчика і як зробити, щоб такого більш не відбувалося», власне, і починається робота. Для прикладу ми наведемо уривок консультативного процесу.

П.: Ви пишете «... недавно він сказав мені, щоб я теж стала грати в цю гру (щоб допомагати йому) ...». Ви завжди робите лише те, що Вам сказали?

У.: Ну ... в цьому немає нічого такого ... Мене попросив племінник погратися з ним ...

П.: Якщо хтось з Ваших колежанок приведе свою дитину 12 років до роботи та залишить попрацювати її замість неї на своєму робочому місці, як Ви відреагуєте?

У.: Це ж робота, а то гра. Відреагую погано. Такого не можна робити. Усьому свій час.

П.: А якщо хтось із Ваших колег протилежної до дитини статі буде приділяти дитині підвищену увагу, торкатися до неї ..., як Ви будете ставитися до цього?

У.: Як можна до цього ставитися ... Вижену дорослого, а дитині нічого робити у дорослому колективі.

П.: А якщо переглянути Вашу ситуацію ...

У.: Я зрозуміла ... Я «виженуся» сама. Мені нічого робити серед підлітків.

Отже, у процесі консультації відбувається динаміка поглядів учасниці: від інфантильної позиції до відповідальної. У зазначеному випадку психологом застосовуються прийоми провокативної терапії у роботі з батьками дитини для отримання найбільшого емоційного відклику. Далі нами було проведено корекційну роботу з учасницею щодо заміни міфу на конструктивне уявлення «в Інтернеті можливі випробування».

Необхідно зазначити, що у процесі корекційної роботи з учасниками формувального експерименту відбулося суттєве розширення їхнього соціального досвіду ($p = 0,05$), що сприяло встановленню нормативних соціальних контактів з людьми як у реальному, так і віртуальному просторах.

Результати впливів програм психологічного супроводу на початковому етапі наведено у табл. 5.3.

Як свідчать дані табл. 5.3, серед користувачів на початковому етапі Інтернет-соціалізації у процесі проведеної корекційної роботи відбулися достовірні зміни мотиваційної сфери: під впливом запропонованих програм психологічного супроводу зросла кількість користувачів з нормативними споживчими ($U_{\text{емп}} = 701,5$ для $p \leq 0,05$), нормативними творчими ($U_{\text{емп}} = 674,5$ для $p \leq 0,05$) мотивами. Деструктивні уявлення про безкарність, анонімність, всездозволеність, неможливість завдати шкоди було замінено на конструктивні ($U_{\text{емп}} = 702$ для $p \leq 0,05$). Завдяки реалізації програми 24 із 44 досліджуваних користувачів цієї групи, з якими спочатку проводилася робота в режимі онлайн, почали відвідувати групи у реальному просторі, тобто під своїми реальними іменами, а 14 користувачів створили свої тематичні групи для обговорення тем в

Динаміка Інтернет-соціалізації користувачів під впливом психологічного супроводу на початковому етапі

Складові	Особливості розгортання	Початковий етап (44 користувачі)	
		до	після
Мотивація	Відсутня	0	0
	Нормативна споживацька	5	19
	Нормативна творча	0	14
	Девіантна споживацька	39	11
	Девіантна творча	0	0
Інструментальна компетентність	Відсутня	0	0
	Початковий	31	19
	Достатній	13	25
	Високий	2	2
Уявлення	Конструктивні	3	28
	Деструктивні	41	16

Інтернет-просторі, що свідчило про виникнення нормативної мотивації до користування Інтернетом і зростання особистісної активності. Отже, прагнення до ідентифікації себе, презентації свого реального «Я» виступило показником ефективності проведених нами корекційних засобів.

Необхідно зазначити, що у процесі формувального експерименту 14 користувачів перешли до основного етапу Інтернет-соціалізації з нормативним напрямом.

5.4. Особливості психологічного супроводу користувачів на основному етапі Інтернет-соціалізації

Особливості корекції девіантної мотивації на основному етапі полягали в тому, що ми впливали не лише на споживацькі мотиви, а ще й на творчі. Цьому сприяло те, що у роботі тематичних груп найбільш активно брали участь користувачі з девіантними формами реалізації творчих мотивів позначеної присутності, реплікації, особистого простору, внеску. Нами було застосовано технології заміни девіантних мотивів у Мережі нормативними, зокрема: замість агресивних висловлювань на адресу інших користувачів – створення групи користувачів для власних коментарів певних подій або журналістська спроба в Інтернет-просторі, самореалізація в літературній творчості, програмуванні.

Враховуючи те, що на основному етапі Інтернет-соціалізації ми маємо справу з користувачами, які творчо ставляться до опрацювання Інтернет-простору, програми психологічного супроводу повинні були

охоплювати всю різноманітність ідей цих учасників. Серед 48 учасників, які погодилися на участь у формувальному експерименті, 24 респонденти мали девіантну форму реалізації мотивів позначеної присутності та реплікації, 14 – девіантну форму реалізації мотивів позначеної присутності та внеску, 9 – девіантну форму реалізації мотиву реплікації, яка виражалася у зануренні в рольові користувацькі ігри онлайн.

Програми психологічного супроводу спрямовувалися на ці групи учасників. Так, для групи учасників формувального експерименту з девіантною формою реалізації мотивів позначеної присутності та реплікації характерними були вербальна та невербальна агресія під час спілкування з іншими користувачами, реєстрація під вигаданими іменами у різних групах і темах.

У процесі роботи з цими користувачами ми залучали їх до діяльності, в якій вони мали можливість реалізувати себе, зокрема журналістській або літературній. По-перше, в учасників формувалося конструктивне уявлення, що Мережа є самодостатнім простором для втілення здібностей творчої людини. Для учасників проводився цикл занять, надавалася дорожня карта за віртуальними музеями, демонструвалися можливості нових літературних форм – сетератури. Заняття проходили під час зустрічей онлайн у тематичній групі, чаті або форумі залежно від програми. У ході таких зустрічей в учасників формувалося уявлення про можливість нормативної творчої самореалізації в Інтернет-просторі, втілюючи свої творчі ідеї у веб-дизайні, створенні електронної музики, літературних творів. Учасникам наводилися приклади того, що багато творчих особистостей, які знайшли визнання в Мережі, можливо, ніколи б не домоглися його поза віртуальним простором. Отже, з психологічного погляду Інтернет як простір мистецтва надає особистості можливість успішної самореалізації. Однією з форм творчої реалізації є журналістські спроби цієї групи учасників. Так, учасникам, які схильні до тонкого тролізму, було запропоновано зробити критичний порівняльний аналіз новинних порталів та обговорити результати цього аналізу у створеній ними тематичній групі. Варто зазначити, що таке завдання викликало жвавий інтерес та перемкнуло увагу тролів з конкретних людей в Інтернет-просторі на інформацію, яку вони аналізували. Серед 16 учасників 11 користувачів узялися за цю діяльність та виконували її з задоволенням (з них 8 учасників працювали під різними ніками, 3 – під власним ім'ям). Ми звернули увагу, що окремі учасники схильні до літературної творчості. Це спонукало нас до відкриття літературної вітальні онлайн, де ми пропонували розміщення власних літературних творів учасників. Нашою метою не був розвиток їхніх літературних здібностей, однак враховуючи, що, за результатами емпіричного дослідження, одним з провідних мотивів у них був мотив самореалізації, ми забезпечили позитивну підтримку

їхніх творів завдяки Інтернет-голосуванню, виставленню відгуків та коментарів під твором.

Не менш популярним завданням стало написання власних рецензій на нові художні фільми, які можна було подивитися у соціальних мережах та на спеціальних порталах. Основні вимоги до рецензій полягали в тому, що рецензія повинна бути стислою, містити максимум інформації та мати інтригу. Із 7 користувачів, які займалися цією діяльністю, 6 учасників перенесли її на реальний простір під власними іменами.

Для учасників, які мали девіантну форму реалізації мотивів позначеної присутності і внеску та були схильні до умисного розповсюдження спаму, ми пропонували проаналізувати якісний склад користувачів, з якими найбільш часто спілкуються учасники, та організувати адресні тематичні розсилки. Спочатку ми зверталися з проханням до учасників про підготовку тематичної розсилки, зокрема: про нові автомобілі, спорт, дайджест нових пісень, фільмів тощо. У процесі роботи з учасниками ми акцентували увагу на тому, що до інформації, яку вони розсилають, є низка вимог:

1. Інформація повинна бути у колі інтересів того, кому вона адресована.

2. Інформація повинна легко читатися.

3. Інформація не повинна мати агресивний характер.

Так, для фахівців-психологів учасниками формувального експерименту було розіслано інформаційний лист з переліком основних психологічних порталів зі спеціальною літературою та визначенням спрямованості цих порталів. Лист мав наступну форму.

«Шановний фахівець!

Ми пропонуємо Вам дорожню карту психологічних порталів. Вважаємо, що ця карта допоможе Вам у роботі. З повагою. Група «Допомага»».

Далі користувачам пропонувався лист, на якому було приведено електронні адреси Інтернет-бібліотек, в яких можна безкоштовно або за символічну плату ознайомитися з психологічною літературою за обраною темою: <http://flogiston.ru/blog/freepsybooks>.

Бібліотеку було зібрано студентами та аспірантами психологічного факультету МДУ. Представлена найрізноманітніша література з психології – від авторських статей до канонічних текстів. Є конспекти, які читаються на психологічних факультетах («Архів навчальних матеріалів»): <http://www.psychology-online.net/>; <http://psylib.org.ua/links/>; http://vch.narod.ru/lib_link.htm; <http://psylib.myword.ru/>.

Ці сайти призначено для студентів психологічних і педагогічних спеціальностей. Вони представлені психологічними тестами, книгами, програмами обробки результатів тестування, посиланнями на корисні ресурси з психології. Матеріали сайтів можуть бути використані для

підготовки до практичних занять із різних напрямів у психології, у написанні курсових, дипломних, кваліфікаційних і дисертаційних робіт.

Сайт «Практична психологія» (<http://psynet.narod.ru/main.htm>) орієнтований на професіоналів. На ньому психологи зможуть знайти необхідні для досліджень або практичної роботи літературу та інструментарій. Психологічна бібліотека (<http://psylib.kiev.ua/>; <http://www.psylib.org.ua/books/index.htm>) містить велику колекцію книг із різних галузей психології та психотерапії: підручники, монографії, методичні матеріали, повні тексти публікацій за наступними темами: психологія, філософія, релігія, культурологія. На сайтах є добірка посилань на ресурси Інтернету, які пов'язані з психологією та суміжними областями знань.

Отже, учасниками були проведені ретельні пошуки відповідних сайтів і порталів. Необхідно зазначити, що найбільш жваво проходив процес виявлення кола інтересів тих користувачів, для яким готувалася інформація: детально вивчалися сторінки у соціальних мережах, учасники робили запити на пошукових сайтах. Це сприяло заміні девіантної мотивації на нормативну. В окремих випадках учасники отримували зворотний зв'язок з тими, кому вони відправляли інформацію. Частіше цей зв'язок був позитивним, що закріплювало нормативну мотивацію в учасників.

Для учасників, які мали девіантну форму реалізації мотиву реплікації, що виражалася у зануренні у рольові користувацькі ігри онлайн, корекційні програми передбачали перемикання уваги з участі у якості героя рольової користувацької гри онлайн до ролі вчителя, коуча для респондентів, які перебувають на доінтернетному або початковому етапах Інтернет-соціалізації.

Нами пропонувалося провести свого учня за всіма типами рольових ігор з урахуванням того, що, на думку вчителя, може нашкодити учню. Варто зазначити, що 6 учасників з 9, які залучилися до цієї програми, вказували, що найбільш шкідливою є гра, коли учасник грає, уявляючи себе комп'ютерним героєм, що призводить до повної ідентифікації учасника з комп'ютерним героєм. Як наслідок, вони рекомендували керівницькі ігри, коли гравець керує діяльністю підлеглих йому комп'ютерних персонажів, але не бачить на екрані свого комп'ютерного героя, а сам придумує собі роль, що знижує ризик занурювання у гру. Мали популярність серед учасників під час презентації ігри, які дозволяли поглянути на «свого» комп'ютерного героя ззовні. У таких іграх гравець бачить себе з боку, керуючи діями цього героя, що також не дає повного занурення у роль і робить можливою рефлексію своїх дій.

Для корекції деструктивних уявлень (міф про безкарність в Інтернеті) користувачів, які перебувають на основному етапі Інтернет-соціалізації нами застосовувався метод жорсткої регламентації роботи у групах, модерація групи як заохочення, видалення із групи як покарання. Для

користувачів, у яких була висока мотивація самовираження, такий метод виявився ефективним. У разі групової роботи ми використовували біхевіоральний метод заохочення, а під час роботи з тематичною групою – покарання. Так, у правилах роботи групи спочатку роботи прописують правила, при порушенні яких учасника можна видалити з групи. При цьому ми звертаємо увагу учасників, що у мережі зустрічається безліч людей, у кожного є свої власні очікування від спілкування з іншими, відвідування того чи іншого ресурсу. Умовно можна виокремити три блоки норм поведінки в Інтернет-мережі.

Норми першого блоку спрямовані на відмежування користувача від непотрібної або небажаної інформації. Соціальні норми другого блоку спрямовані на недопущення фальсифікації, що полягає у використанні ідентифікаційних даних (імен, адрес, телефонів) третіх осіб, окрім тих випадків, коли ці особи уповноважили користувача на таке використання (поважай недоторканність приватного життя інших користувачів мережі). Разом з тим користувач повинен вжити заходів для неможливості використання ресурсів Мережі третіми особами від його імені (забезпечити збереженість паролів та інших кодів авторизованого доступу), фальсифікації своєї IP-адреси. Соціальні норми третього блоку стосуються безпосередньо ситуацій спілкування у мережевих співтовариствах.

Так, в одній з тематичних груп було складено наступні правила.

1. У групі всі звертаються один до одного на «ти».
2. Не вживай нецензурну лексику!
3. Не зловживай «смайликами»!
4. Інтернет – інтернаціональний, в ньому не можна ділити людей за національною ознакою.
5. Не провокуй агресивної реакції в одержувача твого повідомлення! Уникай категоричних тверджень!
6. Не пиши листи і повідомлення **ОДНИМИ ВЕЛИКИМИ ЛІТЕРАМИ**: адресату може здатися, що ти на нього кричиш!
7. Не знущайся над чужими помилками!

Правила роботи тематичної групи модератори розміщують у вільному доступі для того, щоб з ними мали можливість ознайомитися всі учасники. У процесі роботи групи учасники, які порушують ці правила, можуть бути видалені із групи модератором – це приклад покарання. Видалення з групи ефективно діє на підлітків. У якості заохочення ми пропонували участь у модерації групи.

Серед користувачів, які опинилися на цьому етапі, були й ті, хто став жертвою Інтернет-шахраїв. У них також провідним мотивом в Інтернет-просторі був мотив позначеної присутності, а взагалі переважали мотиви афіліації. Для цієї групи (5 учасників), окрім вже зазначених заходів, проводився тренінг і у віртуальному просторі. Перед нами стояла

задача не лише змінити уявлення про свою роль в Інтернет-просторі, а й сформувати нове конструктивне. Функції психолога полягали у тому, щоб задавати напрямок дискусії, оновлювати обговорювані ресурси групи; акцентувати увагу на проблемних ситуаціях або за необхідності провокувати учасників групи на створення таких; ставити перед учасниками дискусії завдання, спрямовані на особистісний ріст (осмислення витіснених переживань, виявлення звичних неефективних патернів, загострення уваги на проблемах екзистенціального характеру); здійснювати підбір літератури та посилань на ресурси Інтернету з порушення у дискусії напрямів; модерувати висловлювання учасників, якщо вони не містять значимої інформації: засмічують простір форуму рекламою, безглуздими лайками (проте не варто захоплюватися «модеруванням агресії», оскільки лайка, тим більше адресована комусь, створює широкий простір для поведінкового маневрування всіх учасників форуму. З урахуванням того, що тренінг відбувається в режимі листування, необхідно підбирати і вправи для нього. Наприклад, тілесно орієнтовані практики були недоречними в даній ситуації, а вправи з описами та спільне обговорення або мозковий штурм виявилися ефективними. Тема тренінгу та його короткий зміст повідомлялися психологом заздалегідь. Нами було обговорено з групою та оприлюднено правила, яких треба дотримуватися у цій групі. Основні акценти при підготовці правил було зроблено технічному та етичному блоках. Так, нами було з'ясовано час та термін проведення одного заняття, умови та місто оприлюднення теми заняття. Особливу увагу ми звертали на етику взаємодії учасників. Необхідно зазначити, що учасники, які стали жертвами Інтернет-шахраїв, шлюбних аферистів очікували, що тренінг допоможе їм навчитися розбиратися в людях не лише в реальному житті, а й в Інтернеті, нормально спілкуватися в Інтернет-просторі, стати впевненими, підвищити самооцінку. Психолог під час тренінгової роботи онлайн фіксував письмові відповіді учасників та її невербальні прояви – символи, смайли. Ефективним виявилось об'єднання учасників у мікрогрупи в Інтернет-просторі для напрацювання спільних рішень. Після того, як думки всіх учасників з'являються на моніторі, тренер критично аналізує кожне з них. Власне, такий тролізм виправданий, він дозволяє нейтралізувати критичні зауваження учасників на адресу один одного, які можуть з'явитися на цій стадії динаміки групи. Для прикладу наведемо діалог з одним з учасників.

ТІМ: Як завоювати Світ?

Тренер: ТІМ, ти серйозно хочеш це знати?

ТІМ: Скоріше, так. Я хочу мати певну владу.

Тренер: Якщо ти досі не маєш влади над своїми почуттями та думками (ти не знаєш, чого сюди прийшов), сумніваюсь щодо влади над світом.

ТІМ: Я хочу навчитися керувати собою.

Тренер: Правильно я розумію, що ти прийшов сюди, щоб навчитися керувати собою.

ТІМ: Так.

У процесі проведення занять зустрічалися учасники, які чинили опір психологу. Ми застосовували з такими користувачами елементи провокативної терапії.

На основному етапі Інтернет-соціалізації актуальними виявляються зими просторових і часових уявлень про світ, які впливають на соціальний досвід особистості. Однією з актуальних тем є тема видалення друзів зі своїх контактів у соціальних мережах. У межах групи розглядаються актуальні теми, зокрема «За що Ви можете видалити “друзів” з “друзів”? І чи бувало таке?» Користувачі вказують, що вони можуть видалити контакт, якщо ця людина знецінює якісь мої непохитні цінності, коли втрачається будь-який зв'язок з людиною: перестають листуватися, спілкуватися та розуміють, що це небажання взаємне та непоправне. Або через подібні (або значно важчі) події в реальності. Отже, є просто більш різкий перехід між станом «ми спілкуємося» і «ми не спілкуємося», ніж у реальності, де такий процес зазвичай затягується і часто не завжди зрозумілий одній чи іншій стороні. Стосовно відчуттів у зв'язку з видаленням учасники вказують, що можна без докорів сумління видалити випадкових «френдів», тобто тих, з ким був швидкоплинний контакт, який давно (більше декількох місяців) припинився. Варто зазначити, що, за результатами опитування, друзів частіше видаляють через втрату зв'язку (58 %); сварку (29 %); незбіг цінностей (11 %); інші причини (2 %). Однак питання, що відчувають ті, кого видалили, хвилювало усього 5 % учасників групи на цьому етапі. Отже, з цього моменту у темі спостерігається «новий поворот». Під час розгляду таких тем психолог необхідний для формування адекватного ставлення до особистості і в реальному просторі, і в Інтернет-середовищі.

У результаті аналізу результатів проведених програм психологічного супроводу виявлено ступінь їхньої ефективності на кожному етапі Інтернет-соціалізації.

Аналізуючи дані табл. 5.4, виявлено, що на основному етапі Інтернет-соціалізації програми психологічного супроводу найбільш ефективним виявився мотиваційний блок завдяки залученню користувачів до творчої нормативної діяльності ($U_{\text{емп}} = 678,5$ для $p \leq 0,05$) – літературної, журналістської, модерації груп, в окремих випадках до фасилітації учасників, які перебувають на доінтернетному або початковому етапах Інтернет-соціалізації. Під час обговорень літературних творів і ситуацій у тематичних групах у реальному та віртуальному просторах відбулися істотні зміни часових уявлень стосовно Інтернет-простору та ставлення до життя і смерті як реальних, так і віртуальних ($p = 0,05$).

Динаміка Інтернет-соціалізації користувачів під впливом психологічного супроводу на основному етапі

Складові	Особливості розгортання	Основний етап (48 користувачів)	
		до	після
Мотивація	Відсутня	0	0
	Нормативна споживацька	0	10
	Нормативна творча	0	9
	Девіантна споживацька	29	18
	Девіантна творча	19	11
Інструментальна компетентність	Відсутня	0	0
	Початковий	0	0
	Достатній	26	24
	Високий	22	24
Уявлення	Конструктивні	0	19
	Деструктивні	48	29

Проблеми у проведенні корекції виникали у процесі роботи з окремими користувачами, в яких спостерігалось поєднання творчого мотиву реплікації у девіантній формі реалізації та сформованого міфу «в Інтернеті все дозволено». Ці користувачі продовжували змінювати свої віртуальні прізвища, не йшли на прямий контакт.

Варто зазначити, що певні труднощі були у роботі з користувачами, в яких девіантні мотиви та деструктивні уявлення поєднувалися з високим рівнем інструментальної компетентності. Ці користувачі ігнорували участь у програмах психологічного супроводу вже після перших занять. Отже, певні труднощі, що виникли у ході реалізації програм психологічного супроводу, на нашу думку, пов'язані з підміною реальної соціалізації Інтернет-соціалізацією, що призводить до формування віртуальної особистості. Такі результати свідчать про необхідність проведення профілактичної роботи ще на доінтернетному етапі Інтернет-соціалізації.

Таким чином, розроблена система психологічного супроводу із урахуванням впливів інструментальної, мотиваційної, міфологічної складових на напрям Інтернет-соціалізації, закономірностей перебігу на кожному з її етапів сприяла нормативній Інтернет-соціалізації користувачів.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5

1. Систему психологічного супроводу Інтернет-соціалізації користувачів, педагогів у закладах освіти, соціальних центрах сім'ї та молоді спрямовано на різні групи досліджуваних з відхиленням перебігу

Інтернет-соціалізації на різних етапах її перебігу. Метою впровадження програм психологічного супроводу на доінтернетному етапі є оптимізація процесу Інтернет-соціалізації, а саме: формування адекватних уявлень про роль Інтернету в житті людини, підвищення інструментальної компетентності, підвищення мотивації до користування Інтернет-простором.

На початковому та основному етапах Інтернет-соціалізації корекції потребували мотивація та уявлення користувачів.

2. Структура психологічного супроводу на кожному з етапів Інтернет-соціалізації містить інструментальний, мотиваційний та міфологічний модулі. Для користувачів з відсутньою мотивацією пропонувався мотиваційний блок, що містив цикл занять про можливості Інтернет-простору та застосування цих можливостей користувачами. Для користувачів з девіантною мотивацією передбачалася її корекція та заміна девіантних мотивів нормативними. Програми міфологічного модулю спрямовані на формування у користувачів конструктивних уявлень про роль Інтернету у житті людини. Метою занять інструментального модулю було формування динамічної пошукової стратегії користувача, розвиток вмінь та навичок користування Інтернетом.

3. Психологічна консультація, тренінг, тематична група, які застосовувалися у процесі реалізації програм психологічного супроводу мають свої особливості. Специфіка консультативної роботи онлайн з визначеними групами полягала у високому ступені конфіденціальності, актуалізації вербально-логічного мислення клієнта; можливості обдумувати та скласти своє повідомлення стільки часу, скільки для цього буде потрібно; розширенні кола спілкування (за умови групової консультації) і набутті досвіду мережевої комунікації. У результаті проведення групових онлайн-тренінгів було виявлено ефективність такої роботи у попередженні комунікативних девіацій. Тренінг як профілактичний засіб у процесі входження користувача в Інтернет-простір сприяє формуванню позитивної мотивації діяльності в Інтернет-просторі, адекватному сприйняттю себе в зазначеному середовищі. Тематична група спрямована на обговорення окремих тем у межах, які встановлюють модератори групи.

4. Впроваджені на доінтернетному етапі соціалізації превентивні програми, які були спрямовані на формування адекватних уявлень про роль Інтернету в житті людини, підвищення інструментальної компетентності та мотивації до користування Інтернет-простором, були ефективними: більшість користувачів з девіантним напрямом Інтернет-соціалізації після проведення програми показали нормативну мотивацію до користування Інтернет-простором, що сприяло прагненню до підвищення їхньої інструментальної компетентності (відвідування комп'ютерних курсів, самонавчання); виріс рівень інструментальної

компетентності цієї групи користувачів ($U_{\text{емп}} = 688,5$ для $p \leq 0,05$). Впроваджена програма активізувала прагнення до самовираження окремих респондентів, що сприяло їх входженню до Інтернет-середовища як нормативних користувачів.

5. На початковому етапі Інтернет-соціалізації корекція мотивації передбачала зміну девіантної форми реалізації мотивів користувачів на нормативну. Заміна міфів, які призводять до формування девіантної особистості, на конструктивні уявлення користувача здійснювалась завдяки механізмам переоцінки, децентралізації або декатастрофікації, які властиві методу когнітивно-біхевіоральної терапії. У процесі проведеної корекційної роботи відбулися достовірні зміни мотиваційної сфери: під впливом запропонованих програм психологічного супроводу зросла кількість користувачів з нормативними споживацькими та творчими мотивами. Деструктивні уявлення про безкарність, анонімність, всюдозволеність, неможливість завдати шкоди було замінено на конструктивні. Більшість учасників (52 %) завдяки реалізації програми почали відвідувати групи у реальному просторі під своїми реальними іменами, що свідчило про виникнення нормативної мотивації до користування Інтернетом та зростання особистісної активності.

На основному етапі особливості психологічного супроводу полягали в тому, що ми впливали не лише на споживацькі мотиви, а ще й на творчі завдяки застосуванню технологій заміни девіантних мотивів у Мережі нормативними шляхом залучення до соціально схваленої діяльності. Для корекції деструктивних уявлень (міф про безкарність в Інтернеті) користувачів, які перебували на основному етапі Інтернет-соціалізації нами застосовувався метод жорсткої регламентації роботи у групах, модерація групи – як заохочення, а видалення із групи – як покарання. Найбільш ефективним виявився мотиваційний блок завдяки залученню користувачів до творчої нормативної діяльності ($p \leq 0,05$).

Список використаних джерел

1. *Абульханова-Славская К. А.* Психология и сознание личности: проблемы методологии, теории и исследования личности [Текст] / К. А. Абульханова-Славская // Избранные психологические труды. – М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 1999. – С. 14.
2. *Абульханова-Славская К. А.* Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991., с. 136].
3. *Аверін В. А.* Психологія дітей і підлітків [Текст] / В. А. Аверін. – К.: Ранок, 1998. – 124 с.
4. *Адлер А.* Практика и теория индивидуальной психологии [Текст] / А. Адлер. – М.: Фонд за экон. грамотность, 1995.
5. *Баева Л. В.* Ценности молодежи в глобализирующемся пост-неклассическом обществе [Текст] / Л. В. Баева, Л. В. Баев // Философия образования. – 2005. – № 1. – С. 33–44.
6. *Байярд Д. Т.* Ваш беспокойный подросток [Текст] / Д. Т. Байярд, Р. Т. Байярд. – М.: Педагогика, 1991. – 208 с.
7. *Бандура А.* Теория социального научения [Текст] / А. Бандура. – СПб: Евразия, 2000. – (Bandura A. Self efficacy mechanism in human agency // American Psychologist. – 1982. – № 37. – Pp. 122–147).
8. *Бернс Р.* Развитие Я-концепции и воспитания [Текст] / Р. Бернс. – М.: 1989. – 315 с.
9. *Би Х.* Развитие ребенка [Текст] / Х. Би. – СПб.: Питер, 2004. – 768 с.
10. *Битуева А. В.* Особенности структурного строения ценностных ориентаций / А. В. Битуева // CREDO. – 2000. – №21. – С. 40–51.
11. *Божович Л. И.* Проблемы формирования личности [Текст] / Л. И. Божович. – М.: Просвещение, 1995. – 352 с.
12. *Боринштейн Е. Р.* Система ценностных ориентаций личности в условиях социально-культурной трансформации [Текст] / Е. Р. Боринштейн // Грані. – 2004. – № 3. – С. 95–100.
13. *Брушлинский А. В.* Деятельность субъекта как единство теории и практики / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – № 6. – С. 5–11.
14. *Брушлинский А. В.* Проблема субъекта в психологической науке / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. – 1991. – Т. 12. – №6. – С. 3–11.
15. *Бубнова С. С.* Методика диагностики индивидуальной структуры ценностных ориентаций [Текст] / С. С. Бубнова; под ред. А. Н. Воронина // Методы психологической диагностики. Выпуск 2. – М.: Институт психологии РАН, 1994. – С. 144–157.

16. Бубнова С. С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система [Текст] / С. С. Бубнова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 5. – С. 38–44.
17. Будинайте Г. Л. Личностные ценности и личностные предпочтения субъекта [Текст] / Г. Л. Будинайте, Т. В. Корнилова // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 99–105.
18. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике [Текст] / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозова. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 528 с.
19. Валлон А. Психология развития ребенка [Текст] / А. Валлон. – М.: Просвещение, 1967. – 196 с.
20. Васенина И. Ценностные ориентации студенческой молодежи и экстремизм [Текст] / И. Васенина // Высш. образование в России. – 2007. – № 11. – С. 116–119.
21. Власова О. І. Динаміка розвитку соціальних здібностей в умовах спрямованої соціалізації [Текст] / О. І. Власова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – № 26. – С. 37–40.
22. Волкос Ю. Г. Социология молодежи: Учеб. пособ. [Текст] / Ю. Г. Волкос. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – 576 с.
23. Выготский Л. С. Педология подростка [Текст] / Л. С. Выготский // Собр. соч.: В 6 т. – М., 1982. – Т. 4. – С. 6–242.
24. Выготський Л. С. Детская психология [Текст] / Л. С. Выготский // Собр. соч.: В 6 т. – Т. 4. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.
25. Гадзаова Л. П. Формирование ценностной картины мира у студентов [Текст] / Л. П. Гадзаова // Высш. образование сегодня. – 2007. – № 10. – С. 40–42.
26. Ганнушкин П. Б. Ибранные труды [Текст] / П. Б. Ганнушкин. – М.: Наука, 1964. – 268 с.
27. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности [Текст] / Е. И. Головаха. – СПб.: Питер, 2001. – С. 256–269.
28. Девис Ф. Полная уверенность в себе [Текст] / Ф. Девис. – Минск, 1996. – 512 с.
29. Добрынина В. Ценностные ориентации учащихся и студенческой молодежи [Текст] / В. Добрынина, Т. Кухтевич // Alma mater. – 2003. – № 2. – С. 13–15.
30. Донских О. А. Трансформация ценностных ориентаций / О. А. Донских [Текст] // Философия образования. – 2005. – № 2. – С. 121–127.
31. Думчене А. О сочетании прагматических и гуманистических ценностей студентов [Текст] / А. Думчене // Социол. исслед. – 2007. – № 5. – С. 132–136.
32. Зеньковский В. В. Психология детства [Текст] / В. В. Зеньковский. – М.: Академия, 1996. – 346 с.

33. *Зотова О. И.* Ценностные ориентации и механизмы социальной регуляции поведения [Текст] / О. И. Зотова, М. И. Бобнева // Методологические проблемы социальной психологии / Отв. ред. Е. В. Шорохова. – М., 1975. – С. 241–254.

34. *Ілляш С. Д.* Самооцінка в молодшому шкільному віці та фактори, які її детермінують [Текст] / С. Д. Ілляш // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 109–115.

35. *Карандашов В. Н.* Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство [Текст] / В. Н. Карандашов. – СПб.: Речь, 2004. – 239 с.

36. *Карпенко Л. А.* Краткий психологический словарь [Текст] / Л. А. Карпенко, А. В. Петровский. – М.: Просвещение, 1981. – 195 с.

37. *Кириленко Т. С.* Систематизация проблем вивчення самоставлення особистості [Текст] / Т. С. Кириленко, А. М. Коледажна // Віс-ник. – 2004. – № 20–2. – С. 27–31.

38. *Киричук А. В.* Положение детей в системе общения в классном коллективе [Текст] / А. В. Киричук // Проблеми общения и воспитания. – Тарту, 1974. – С. 8–14.

39. *Коломенский Я. А.* Детский коллектив [Текст] / Я. А. Коломенский // Коллектив и личность. – М.: Просвещение, 1975. – С. 115–128.

40. *Кон И. С.* Дружба [Текст] / И. С. Кон. – М.: Политиздат, 1989. – 350 с.

41. *Кон И. С.* Психология ранней юности [Текст] / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.

42. *Кон И. С.* Психология старшеклассника [Текст] / И. С. Кон. – М., Просвещение, 1980. – 267 с.

43. *Кон И. С.* Психология ранней юности [Текст] / И. С. Кон. – М., 1989.

44. *Крайг Т.* Психология развития [Текст] / Т. Крайг. – СПб.: Питер пресс, 2010. – 992 с.

45. *Ладанов И. Д.* Психология управления рыночными структурами [Текст] / И. Д. Ладанов. – М., 1997. – 288 с.

46. *Леонова А. Б.* Стресс-резистентность и структурная организация процессов саморегуляции деятельности [Текст] / А. Б. Леонова // Психология саморегуляции в XXI веке / Отв. ред. В. И. Моросанова. – СПб.; М.: Нестор-История, 2011. – С. 354–373.

47. *Леонтьев Д. А.* Личностный потенциал как потенциал саморегуляции [Текст] / Д. А. Леонтьев // Личностный потенциал: структура и диагностика / Под ред. Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2011. – С. 107–130.

48. *Леонтьев Д. А.* Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности [Текст] / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. – № 1. – С. 15–25.

49. *Леонтьев Д. А.* Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании. Методика изучения ценностных ориентаций [Текст] / Д. А. Леонтьев // Психологическое обозрение. – № 1. – 1998. – С. 27–33.

50. *Личко А. Е.* Подростковая психотерапия [Текст] / А. Е. Личко. – М.: Прес, 1991. – 416 с.

51. *Лукашевич М. Г.* Соціалізація: виховні механізми і технології [Текст] / М. Г. Лукашевич. – К.: Ранок, 1998. – 87 с.

52. *Лучинкіна А. І.* Основні методологічні підходи до розгляду процесу соціалізації у віртуальному середовищі [Текст] / А. І. Лучинкіна // Проблеми сучасної педагогічної освіти. – Ялта, РВВКГУ, 2011. – № 34. – Ч. 2. – С. 7–13. – (Сер. Педагогіка і психологія).

53. *Лучинкина А. И.* Психология человека в Интернете [Текст] / А. И. Лучинкина. – К.: ООО «Информационные системы», 2012. – 200 с.

54. *Макаренко А. С.* Коллектив и воспитание личности [Текст] / А. С. Макаренко. – М.: Педагогика, 1972. – 333 с.

55. *Митькин А. А.* Субъектность человека: грани и границы. Часть I. [Текст] / А. А. Митькин // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – № 3. – С. 6–21.

56. *Михайлева Е. Г.* Ценности и ценностные ориентации в современной образовательной среде [Текст] / Е. Г. Михайлева; Нар. укр. акад. – Х.: Изд-во НУА, 2004. – 48 с.

57. *Мід М.* Культура і світ дитинства. Вибрані твори [Текст] / М. Мід. – М.: Юн-Пресс, 1988. – 152 с.

58. *Мілютіна Е. Л.* Основы дитячої патопсихології [Текст] / Е. Л. Мілютіна, Н. Ю. Максимова, В. М. Піскун. – К.: НЦП-Перспектива, 1999. – 432 с.

59. *Морозов С. М.* Методы психологических исследований личности учащегося [Текст] / С. М. Морозов. – К.: УМК ВО, 1992. – 88 с.

60. *Морозова И. С.* Эмпирическое исследование структуры родительских отношений [Текст] / И. С. Морозова, К. Н. Белочай // Психол. наука и образ. – 2008. – № 4. – С. 12–23.

61. *Москаленко В. В.* Социальные личности [Текст] / В. В. Москаленко. – К.: Вища школа, 1986. – 200 с.

62. *Мухина В. С.* Возрастная психология [Текст] / В. С. Мухина. – М.: Академия, 1997. – 311 с.

63. *Мухина В. С.* Феноменология развития и бытия личности [Текст] / В. С. Мухина. – М.: МПСИ, Воронеж: НПО «МОДЭК», 1999. – 352 с.

64. *Налгаджян А. А.* Социально-психологическая адаптация личности: формы, механизмы, стратеги [Текст] / А. А. Налгаджян. – Ереван, 1988. – 236 с.

65. *Научитель Е. Д.* Ценностные ориентации молодежи [Текст] / Е. Д. Научитель // Практик. психология та соц. робота. – 1999. – № 3. – С. 36–38.

66. *Панина Н. В.* Молодежь Украины: структура ценностей [Текст] / Н. В. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5–26.

67. *Петров А. В.* Ценностные предпочтения молодежи: диагностика и тенденции изменений [Текст] / А. В. Петров // Социол. исслед. – 2008. – № 2. – С. 83–90.

68. *Петровский А. В.* Дети и тактика семейного воспитания [Текст] / А. В. Петровский. – М.: Академия, 1981. – 76 с.

69. *Петровский А. В.* Проблемы развития личности с позиции социальной психологии [Текст] / А. В. Петровский // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 14–16.

70. *Поливанова К. Н.* Психологическое содержание подросткового возраста [Текст] / К. Н. Поливанова // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 20–33.

71. Психология развития личности [Текст] / Под ред. А. В. Петровского. – М.: Педагогика, 1984. – 240 с.

72. Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 11.

73. *Райгородский Д. Я.* Практическая психодиагностика. Методики и тесты [Текст]: Учеб. пособ. / Д. Я. Райгородский. – Самара: Изд-во БАХРАК-М, 2002. – 635 с.

74. *Райс Ф.* Психология подростков и юношей [Текст] / Ф. Райс. – СПб.: Питер, 2000. – 624 с.

75. *Расказова Е. И., Гордеева Т. О., Осин Е. Н.* Копинг-стратегии в структуре деятельности и саморегуляции: психометрические характеристики и возможности применения методики СОРЕ [Текст] / Е. И. Расказова, Т. О. Гордеева, Е. Н. Осин // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2013. – Т. 10. – № 1. – С. 82–118.

76. *Рогов Е. И.* Настольная книга практического психолога в образовании [Текст]: Учеб. пособ. / Е. И. Рогов. – М.: ВЛАДОС, 1995. – 529 с.

77. *Роджерс К. Р.* Взгляд на психотерапию. Становление человека [Текст] / К. Р. Роджерс. – М.: Издательская группа Прогресс, Универс, 1994. – 480 с.

78. *Рубинштейн Л. С.* Бытие и сознание. Человек и мир [Текст] / Л. С. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – С. 358.

79. *Рубинштейн С.* Основы общей психологии [Текст] / С. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2001. – 720 с.

80. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии [Текст] / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер Ком, 1999. – С. 121.

81. *Ручка А. А.* Ценностный подход в системе социологического знания [Текст] / А. А. Ручка. – К.: Наука, 1987. – 199 с.

82. *Салиев Р. З.* Ценностные ориентации молодежи [Текст] / Р. З. Салиев // Соц. исслед. – 1997. – № 8. – С. 19–23.
83. Самосознание и защитные механизмы личности [Текст]: Хрестоматия. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ – М., 2010. – 656 с.
84. *Сапронов А., Кравчук П.* Молодежь в современной социокультурной ситуации [Текст] / А. Сапронов, П. Кравчук // Высш. образование в России. – 2007. – № 6. – С. 140–142.
85. *Свіденська Г. М.* Психологічні особливості розвитку самосвідомості особистості в період підліткової кризи: автореф. дис. [Текст] / Г. М. Свіденська.
86. *Семенов В. Е.* Ценностные ориентации современной молодежи [Текст] / В. Е. Семенов // Социол. исслед. – 2007. – № 4. – С. 37–43.
87. *Скрипкина Т. П.* Доверие к себе как условие развития личности [Текст] / Т. П. Скрипкина // Вопросы психологии. – 2002. – № 1. – С. 95–103.
88. *Соколова Е. Т.* Проективные методы исследования личности [Текст] / Е. Т. Соколова. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 172 с.
89. *Татенко В. А.* Шляхи формування особистості учня [Текст] / В. А. Татенко. – К.: Педагогіка, 1985. – 35 с.
90. *Титаренко Т. М.* Соціально-психологічні чинники постановки особистістю життєвих завдань [Текст]: монографія / Т. М. Титаренко. – К., 2009.
91. *Титаренко Л.* Ценностные ориентации молодежи от иллюзий к реальности [Текст] / Л. Титаренко // Соврем. общ-во. – 1994. – № 3. – С. 56–65.
92. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності [Текст] / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003.
93. *Тюрина В. А.* Ценностные ориентации [Текст]: Учеб. пособ. / В. А. Тюрина, Е. Д. Научитель. – К.: Междунар. фин. агенство, 1998. – 30 с.
94. *Фрейд З.* Психология и защитные механизмы [Текст] / З. Фрейд. – М.: Просвещение, 1993. – 120 с.
95. *Хан О. О.* Соціалізація молоді через залучення до громадських організацій [Текст] / О. О. Хан // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ. – Т. 12. – Ч. 2. – С. 351–357.
96. *Хасан Б. И.* Особенности присвоения социальных норм детьми разного пола [Текст] / Б. И. Хасан, Ю. А. Тюменева. – М.: Смысл, 2004. – 304 с.
97. *Хекхаузен Х.* Психология мотивации достижения [Текст]: Пер. с англ. / Х. Хекхаузен. – СПб.: Речь, 2001.
98. *Хорні К.* Собр. соч. [Текст]: В 3 т. / К. Хорні. – М.: Смысл, 1997. – Т. 2. – С. 174–180.

99. *Цютина А. Э.* Ценностные ориентации современной молодежи [Текст] / А. Э. Цютина // Открытая школа. – 2001. – № 4. – С. 43–45.

100. *Шнейдер Л. Б.* Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг [Текст]: учеб. пособ. / Л. Б. Шнейдер. – М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2004. – С. 108.

101. *Эриксон Э.* Детство и общество [Текст] / Э. Ериксон. – Спб.: Речь, 2000. – 415 с.

102. *Яблонська Т. М.* Особливості функціонування сім'ї, як умова розвитку особистості дитини [Текст] / Т. М. Яблонська // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 401–407.

103. *Ярцев Д. В.* Особенности социализации современного подростка [Текст] / Д. В. Ярцев // Вопросы психологии. – 1998. – № 6. – С. 54–58.

104. *Harre R.* Social being. – Oxford: Blackwell, 1983. – P. 246.

105. *Lazarus R., Folkman S.* Stress, appraisal and coping. – N.Y.: Springer, 1984.

106. *Selman R. L., Selman A. P.* Children's ideas about friendship: a new theory / R. L. Selman // Psychology today. – 1997. – October.

ДОДАТКИ

Додаток А

Додаток Б

1. ☐ - Равенство	16. ☐ - Творчество
2. ☐ - Внутренняя гармония	17. ☐ - Мир во всем мире
3. ☐ - Власть	18. ☐ - Уважение традиций
4. ☐ - Удовольствие	19. ☐ - Зрелая любовь
5. ☐ - Свобода	20. ☐ - Самоограничение
6. ☐ - Духовная жизнь	21. ☐ - Равнодушие к мирским заботам
7. ☐ - Чувство общности	22. ☐ - Безопасность семьи и близких людей
8. ☐ - Стабильность общества	23. ☐ - Общественное признание
9. ☐ - Интересная жизнь	24. ☐ - Единение с природой
10. ☐ - Смысл жизни	25. ☐ - Новизна
11. ☐ - Вежливость	26. ☐ - Мудрость
12. ☐ - Богатство	27. ☐ - Авторитет
13. ☐ - Безопасность нации	28. ☐ - Настоящая дружба
14. ☐ - Чувство собственного достоинства	29. ☐ - Мир красоты
15. ☐ - Взаимность в отношениях с людьми	30. ☐ - Социальная справедливость
31. ☐ - Независимый	54. ☐ - Незлобивый
32. ☐ - Умеренный	55. ☐ - Успешный
33. ☐ - Преданный	56. ☐ - Чистый
34. ☐ - Честолюбивый	57. ☐ - Уверенный в себе
35. ☐ - Широко мыслящий	58. ☐ - Избегающий крайностей
36. ☐ - Кроткий	59. ☐ - Трудолюбивый
37. ☐ - Смелый	60. ☐ - Самостоятельный
38. ☐ - Защищающий природу	61. ☐ - Полноценный
39. ☐ - Влиятельный	62. ☐ - Компетентный
40. ☐ - Почитающий родителей	63. ☐ - Эффективный
41. ☐ - Целеустремленный	64. ☐ - Подчиняющийся обстоятельствам
42. ☐ - Здоровый	65. ☐ - Искренний
43. ☐ - Способный	66. ☐ - Исполнительный
44. ☐ - Принимающий свою участь	67. ☐ - Обязательный
45. ☐ - Честный	68. ☐ - Думающий
46. ☐ - Заботящийся о своей репутации	70. ☐ - Работающий на благо других
47. ☐ - Покорный	71. ☐ - Любящий хорошо отдохнуть
48. ☐ - Умный	72. ☐ - Надежный
49. ☐ - Полезный для других	73. ☐ - Заслуживающий доверия
50. ☐ - Наслаждающийся	74. ☐ - Исследующий
51. ☐ - Верующий	75. ☐ - Опрятный
52. ☐ - Ответственный	
53. ☐ - Любознательный	

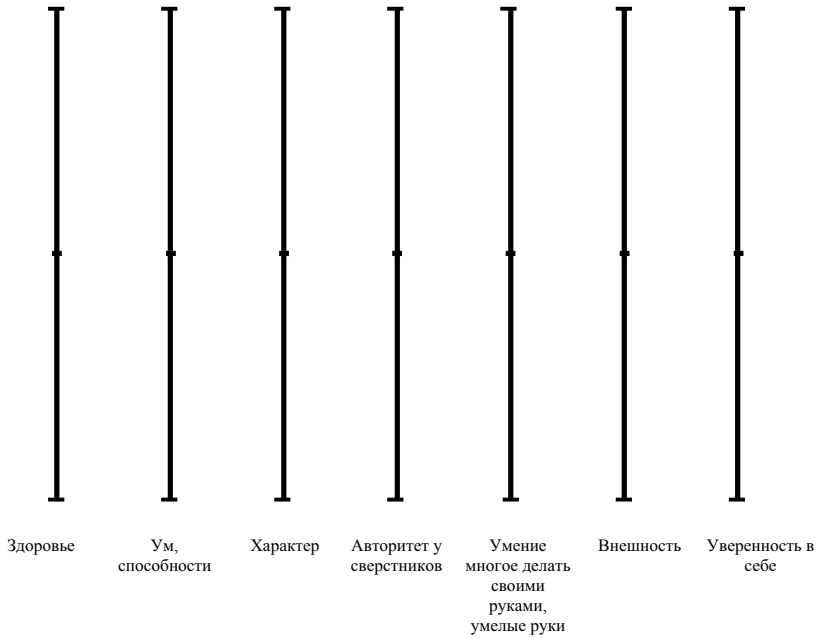
Базові переконання (Р. Янов-Бульман)

№	Утверждение	Совершенно не согласен	Не согласен	Скорее не согласен	Скорее согласен	Согласен	Полностью согласен
	Неудача с меньшей вероятностью постигает достойных, хороших людей						
	Люди по природе своей недружелюбны и злы						
	Кого в этой жизни постигнет несчастье – дело случая						
	Человек по натуре добр						
	В этом мире гораздо чаще происходит что-то хорошее, нежели плохое						
	Течение нашей жизни во многом определяется случаем						
	Как правило, люди имеют то, что заслуживают						
	Я часто думаю, что во мне нет ничего хорошего						
	В мире больше добра, чем зла						
	Я вполне везучий человек						
	Несчастья случаются с людьми из-за ошибок, которые они совершили						
	В глубине души людей не очень волнует, что происходит с другими						
	Обычно я поступаю таким образом, чтобы увеличить вероятность благоприятного для меня исхода дела						
	Если человек хороший, к нему придут счастье и удача						
	Жизнь слишком полна неопределенности – многое зависит от случая						
	Если задуматься, то мне очень часто везет						
	Я почти всегда прикладываю усилия, чтобы предотвратить несчастья, которые могут случиться со мной						
	Я о себе невысокого мнения						

Психологічні особливості соціалізації обдарованих дітей у віртуальному просторі

В большинстве случаев хорошие люди получают то, чего заслуживают в жизни						
Собственными поступками мы можем предотвращать неприятности						
Оглядываясь на свою жизнь, я понимаю, что случай был ко мне благосклонен						
Если принимать меры предосторожности, можно избежать несчастий						
Я предпринимаю действия, чтобы защитить себя от несчастий						
В общем-то, жизнь – это лотерея						
Мир прекрасен						
Люди в большинстве своем добры и готовы прийти на помощь						
Я обычно выбираю такую стратегию поведения, которая принесет мне максимальный выигрыш						
Я очень доволен тем, какой я человек						
Если случается несчастье, то обычно это потому, что люди не предприняли необходимых мер для защиты						
Если посмотреть внимательно, то увидишь, что мир полон добра						
У меня есть причины стыдиться своего характера						
Я удачливее, чем большинство людей						

Методика Дембо-Рубінштейна

Методика А. І. Лучинкіної

Семья

1. В детстве мне хотелось быть похожим на членов своей семьи (отца, маму).
2. В детских играх я часто представлял себя одним из родителей.
3. Порою мои жесты, движения, слова повторяют жесты, движения, слова кого-то из членов моей семьи.
4. Мои знакомые часто путают меня с одним из членов моей семьи при телефонном разговоре.
5. Я чаще всего понимал мысли и чувства членов своей семьи, даже если они их и не проговаривали вслух.
6. Иногда кому-то из членов семьи достаточно было только подумать о чем-то, чтобы я начал мыслить в том же направлении.
7. Мне легче было выполнять какое-либо задание, если родители находились рядом.
8. Указания моих родителей всегда делали выполнение любого задания для меня более простым.
9. В детстве я всегда выполнял требования семьи, даже если был в душе не согласен с ними.
10. Мнение родителей для меня – закон.
11. В кругу семьи мне всегда было интереснее, чем в других местах.
12. Мне всегда было интересно слушать рассказы членов семьи об их детстве и молодости.
13. Любые мои действия находили поддержку у родителей.
14. Я всегда совершал такие поступки, чтобы мои родители мною гордились.

Школа

1. В школе у меня был учитель, на которого я хотел бы быть похожим.
2. При играх в школу, чаще всего я выбирал роль учителя.
3. Во внешкольных ситуациях я повторяю жесты и слова кого-то из учителей.
4. Любимые слова учителей я употребляю до сих пор.
5. Я понимал учителя с полуслова.
6. Я интуитивно чувствовал, о чем хочет сказать учитель.
7. Мне было легче справиться с заданием при поддержке учителя.
8. Любое задание казалось более простым, если мои педагоги находились рядом.
9. Учителя хотят нам только добра.

10. Я выполнял все школьные требования.
11. Мне интересно ходить в школу.
12. В школе гораздо интереснее, чем в других местах.
13. В школе раскрываются все мои способности.
14. Я горжусь своими достижениями в школе.

Неформальные объединения

1. Я хочу быть похожим на кого-то из своих знакомых.
2. В трудных ситуациях я представляю себя кем-то из своих знакомых, у которых есть опыт решения похожих проблем.
3. Меня радовало, когда говорили, что мы с другом ведем себя одинаково.
4. Бывает, что мой почерк становился похожим на почерк кого-то из моих знакомых.
5. Друзья должны понимать друг друга без слов.
6. Друзья мыслят одинаково.
7. Мне нравится одеваться так же, как мои друзья.
8. Я делаю то, что принято в нашей компании.
9. С друзьями я могу сделать то, что сам сделать бы не смог.
10. С любым заданием справиться легче, если помогают друзья.
11. Мне интереснее узнавать новое о жизни с друзьями, чем в других местах.
12. Мне интересны события в жизни моих друзей.
13. С друзьями я могу быть таким, каким я хочу быть.
14. Друзья обычно поддерживают мои идеи и предложения.

Литература

1. Когда я читаю художественную книгу или смотрю фильм, то представляю себя одним из героев.
2. Я украшаю свою комнату постерами любимых героев или групп.
3. Случается, я повторяю жесты, движения, слова одного из понравившихся мне героев фильмов или художественных произведений.
4. Бывает, я действую в жизни так же, как кто-то из понравившихся мне героев фильмов или художественных произведений, в сходных ситуациях.
5. Я совершаю поступки под влиянием прочитанной книги или просмотренного фильма.
6. Я повторяю стиль одежды или любимые выражения героев книг, клипов или фильмов.
7. Я слушаю ту же музыку, что и мои друзья.
8. Если все уже смотрели этот фильм, то и я должен его посмотреть.
9. Опыт кино или литературных героев помогает мне в решении собственных проблем.

10. Герои фильмов и книг всегда подсказывают много вариантов решений разных ситуаций.

11. Мне интереснее почитать интересную книгу или посмотреть фильм, чем заниматься другими делами.

12. Мне нравится читать книги и смотреть фильмы.

13. Я могу додумать сюжет книги или фильма так, как считаю нужным.

14. Я люблю переделывать тексты рекламы.

Интернет

1. Мне нравится, что в Интернете я могу назваться любым именем.

2. Я внимательно слежу за реакцией на своего персонажа в игре или контакте.

3. Я использую ники и статусы своих знакомых в Интернете.

4. Многие мои друзья знают меня под Интернет-ником.

5. Иногда я бессознательно начинаю пользоваться «албанским языком».

6. Я использую Интернет-сленг в обычной речи.

7. Я посещаю те же сайты, что и мои друзья. В социальных сетях люди находятся в равных условиях.

8. Я могу высказывать на Интернет-форумах такие мысли, которые не высказал бы с реальными людьми.

9. Обсуждения на Интернет-форумах позволяют мне решить свои проблемы.

10. Я стараюсь пригласить своих друзей в Интернете в ту игру, в которую играю.

11. Мне интересно расширить свой круг друзей в Интернете.

12. В Интернете можно найти много интересной для меня информации.

13. В Интернете я чувствую, что способен на многое.

14. Я горжусь своими достижениями в Интернете.

Наукове видання

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ
ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ У ВІРТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ**

Монографія

За заг. ред. *А. І. Лучинкіної та Т. А. Янишиної*

Верстка *Олексій Нікіфоров*
Редактор *Дар'я Ярош*

Підписано до друку 21.11.14 р. Формат 60×84 ¹/₁₆
Папір офс. 80 г/м². Друк цифровий. Умов. друк. арк. 14,65.
Наклад 300 прим. Зам. № 121.

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Інститут обдарованої дитини НАПН України
04053, Україна, м. Київ, вул. Артема, 52-Д
тел./факс: (044) 481–27–27
E-mail: iod@iod.gov.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 3366 від 13.01.2009 р.